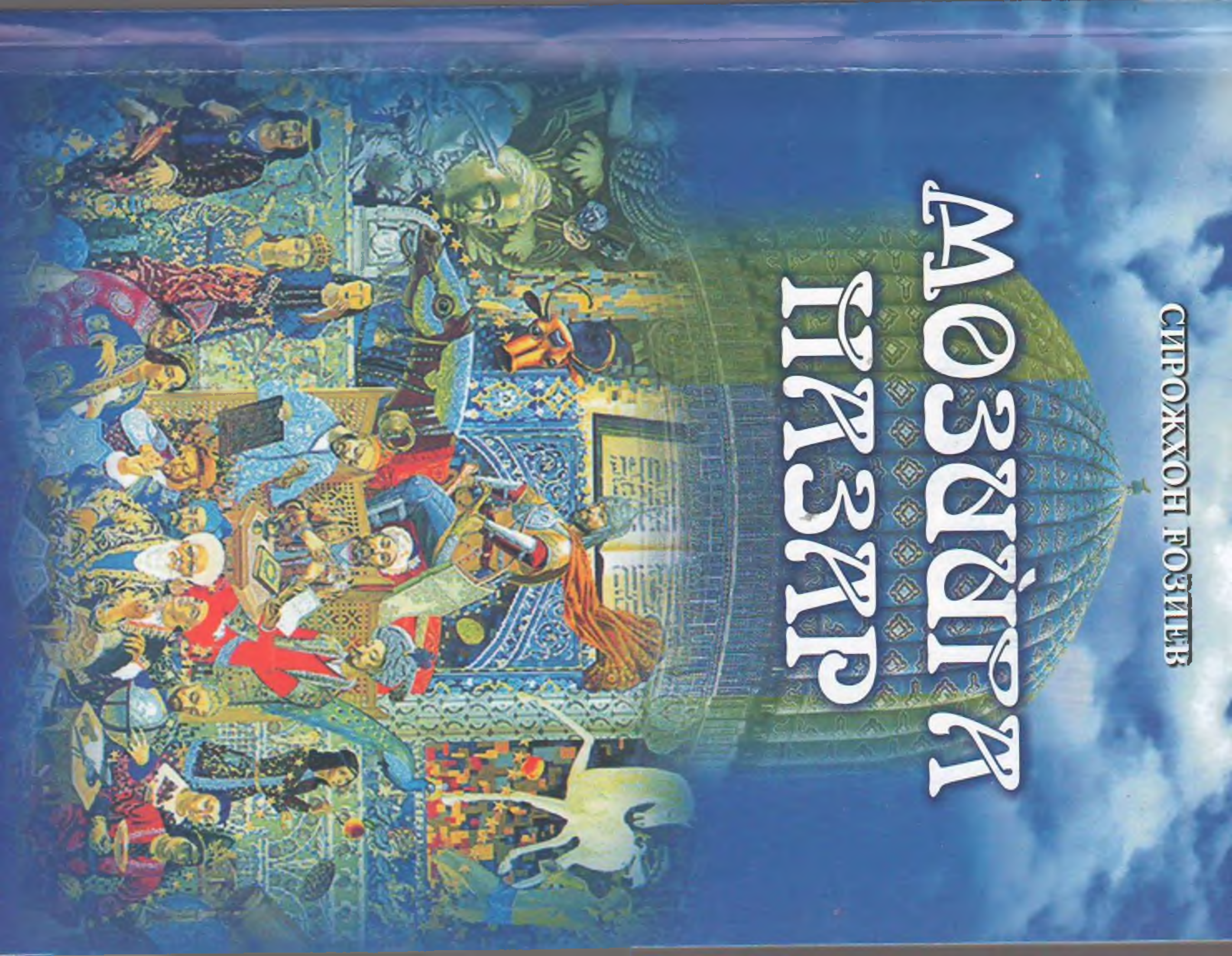

СИРОЖХОИ ҲОЗИНЛАР

АОЗУХА ҲАЗАР

Сирожхон ҒОЗИЕВ

МОЗИЙГА НАЗАР

**XVI аср мутафаккирларининг
иждодий меъроси**

1-китоб

**Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2009 йил**

83.3.5 (5Ў)

Ғозиев Сирожхон.

Мозийга назар/С.Ғозиев. Т.: Алишер
Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти, 2009, - 272 б.

ББК 83.3 (5Ў)

Инсоният мозийга қараб туриб келажак сари қадам ташлайди, дейишади. Кўҳна Ватанимиз бани башар тамаддунида ўзига хос ва мос из қолдирган маскан эканлиги билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Таниқли тадқиқотчи олим Сирожхон Ғозиевнинг мазкур рисоласида фақатгина юз йил оралигида, яъни XVI аср Мовароуннаҳр ҳудудида яшаб ўтган буюк аждодларимиз, мутафаккирларнинг ҳаёти, ижоди, ахлоқий-фалсафий қарашлари чуқур таҳлил этилган.

ISBN 978-9943-06-220-7

© Сирожхон Ғозиев,
© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009 йил.

МУҚАДДИМА

Халқимиз ўзининг асрий орзусига, яъни мустақилликка эришгач, аввало бу буюк неъматнинг қадрига етиш, мазмун-моҳиятини тушуниш, асраб-авайлаш, келажак авлодга эркин ва озод ҳаёт қолдиришдек масъулият пайдо бўлди. Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий ва бошқа йўналишларда изчил олиб борилаётган ислохатлар мустақиллик пойдеворини мустаҳкам қуришга асос бўлмоқда. Айниқса, маънавий-маърифий соҳада олиб борилаётган ишлар ибратлидир. Миллий маънавиятимизни ҳар томонлама юксалтиришда асосий омиллардан ҳисобланган маънавий мерос, маданий бойликларимизга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек: «Бу табаррук заминда не-не буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар етишиб чиққан, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуг шайхонларнинг хизматлари беқиёс экани бизга улкан гурур ва шайхон бағишлайди!».

Шу нуқтаи назардан халқимизнинг буюк сиймолари қолдирган маънавий мерос, ҳаётимизнинг ажралмас қисми бўлган анъана ва урф-одатларимизни ўрганиш, қайта таҳлил қилиш ва тиклашга бўлган қизиқиш тобора кучайиб бормоқда.

Турон заминимизнинг буюк фарзандлари саналган Форобий, Беруний, Ибн Сино, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий,

Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Низомиддин Шомий, Бурҳониддин Марғиноний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий ва бошқа кўплаб олиму фузалолар, сиёсат арбоблари инсоният яратган маънавий бойликка ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшганлар. Маънавий тараққиётда буюк салафлар қатори ўрин тутган, аммо собиқ совет тузуми даврасида бирёқлама, тор йўналишда, замонга мослаб ўрганилган аجدодларимиз ҳам талайгина. Ана шундай сиймолар, XVI асрда яшаб ижод этган мутафаккир — шоир, адиб ва сиёсат номояндаларидан Муҳаммад Шайбоний-хон, Махдуми Аъзам Аҳмад Хожаги Косоний, Шайх Худодод Вали, Подшохожа, Мажлисий, Муҳаммад Солиҳ, Камолиддин Биноий, Убайдуллахон-Убайдий, Байрамхон, Гулбаданбегим, Зайниддин Восифий, Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний, Абдурахмон Мушфиқий, Муҳаммад Нойи Мутрибий ва бошқалар қолдирган меросни ўрганиш, уларнинг жамият ижтимоий-маънавий тараққиётида тутган ўрнини кўрсатиш, ижодини фалсафий таҳлил қилишга йўналтирилган мақсад ушбу тадқиқотнинг илмий-назарий қийматини белгилайди.

Мазкур илмий асарда XVI аср Туркистон мутафаккирларининг ижодий фаолияти, шоир ва адибларнинг ҳаёти, алломалар дунёқарашига салафлар таъсири, шунингдек, тасаввуф таълимоти ва унинг ўша асрдаги йирик вакиллари тўғрисидаги маълумотлар шунингдек, уларнинг ижтимоий-маънавий мероси тадқиқ қилинган.

Китобнинг иккинчи жилдида XVI аср мутафаккирларининг инсон ва жамият ҳақидаги мулоҳазалари, давлат ва уни бошқариш ҳақидаги қарашлари, маънавий-ахлоқий камолот масалалари фалсафий нуқтаи-назардан таҳлил этилади.

I БОБ

МОВАРОУННАҲРДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА АҲЛЮҚИЙ ФИҚР РАВНАҚИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҲАМДА МАЪНАВИЙ ЗАМИНЛАРИ

ИҚТИСОДИЙ ВА СИЁСИЙ ВАЗИЯТ

XV асрнинг сўнги чорагида Мовароуннаҳрда соҳибқирон Амир Темур томонидан асос солинган қудратли марказлашган динлар тарих сахнасида ўз ўрнини йўқота бошлади. Бу даврга келиб темурийлар орасида сулолавий низолар авжига чиққан, ҳар бир ҳукмдор ўз вилоятини мустақил бошқаришга ва қўшни ҳудудларни ўзига бўйсундиришга интилар эди. Самарқанд, Бухоро, Фарғона ва Ҳисор ҳокимлари ўз мулкларини деярли мустақил идора қилар эдилар. Бунинг оқибатида Тошкент Мўғилистон хонлари томонидан тасарруф этилди, Хоразмда эса сўфийлар сулоласи мустақилликка даъвогар эдилди. Бундан ташқари, вилоятлар ҳукмдорлари бошқа ҳудудларни босиб олиш ҳисобида ўз ерларини кенгайтиришга интилар, кўп ҳолларда муваффақиятсиз юришлардан сўнг мол-мулкларни талаш билан кинфояланардилар. Бу эса йирик мулк ва ер эгаларининг жонига тегар, улар орасидаги муносабатларга раҳна соларди. Кўп сонли сулолавий тўқнашувлар, қонли урушлар, мулкий муросасизликлар, бошбошдоқлик, тартибсизлик даврнинг сиёсий ҳаётини белгилаб беради. Бу ўз навбатида мамлакатнинг сиёсий тирқоқлашувини, иқтисодий заифлашуви ва ижтимоий пачорлашувини тезлатиб, савдо ва деҳқончиликни, умуман ҳўжаликни издан чиқарган эди.

Деҳқонлар пайҳон қилинган ерлардан кўзлаган ҳосилларини ололмас, карвонлар деярли тўхтаган, нарх-наво осмонда эди. Меҳнатқаш аҳолининг ижтимоий аҳволи ниҳоятда оғир ва ночор, ер-мулк эгаларининг темурий ҳукмдорлардан норозилиги кучайган эди.

Буларнинг барчаси Мовароуннаҳр ва Хуросон тупроғида темурийлар ҳукмронлигини ағдариб, бу қадимий ва обод диёрда ўз ҳокимиятини ўрнатиш мақсадини кўзлаб юрган Дашти Қипчоқ ҳукмдори Шайбонийхонга ўз ниятини амалга ошириш учун қулай шароит туғдирар эди. Камолиддин Биноий шу муносабат билан темурийлар ўртасида қарама-қаршилик ортиб бораётганидан хабар топган. Муҳаммад Шайбонийхон бу сулоланинг умри тез орада битишини билди, деб ёзади.¹

Шайбонийлар ўзларининг ҳукмронлик фаолиятларини Жўжи улусининг Оқ Ўрда қисмида бошлаган эдилар. Мазкур сулола Шайбоний Абулхайрхоннинг қирқ йиллик (1428-1468 йиллар) ҳукмронлик даврида кучайди. Унинг ҳудуди Фарбий Сибир ерларидан Сирдарёнинг шимолий қирғоқларигача кенгайди. Шунингдек, Абулхайрхон Сирдарёнинг чап қирғоғидаги вилоятлар ва ҳатто 1431 йили Хоразмга босқинчилик юришларини амалга оширди. Шоҳруҳ ўлимидан сўнг 1447 йили Улуғбек мамлакатда йўқлигидан фойдаланган ҳолда Самарқанд ва Бухоро атрофига ҳарбий юриш уюштиради. Атроф ерларни талаб катта ўлжа билан қайтиб кетади.²

Темурий ҳукмдорларнинг ўз мавқеларини мустаҳкамлаш учун Абулхайрхондан кўмак сўраши унинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши ва бу ўлкада ўз мавқеига эга бўлишига асосий сабаб бўлди. Унинг Самарқанд тахти учун темурий Абу Саъидга, шаҳзода Абдулла Мирзога қарши, Муҳаммад Жўқайга Тошкент, Сайрам, Туркистон, Ахсикент, Шоҳруҳия шаҳарларини эгаллашда, Абу Саъидга қарши Хоразм учун султон Ҳусайнга ҳарбий ёрдамлари юқоридаги фикрнинг исботидир.

Аммо Абулхайрхоннинг ўлими шайбонийлар орасида ҳам ички зиддиятларнинг кучайиши ва сулоланинг заифлашувиغا олиб келди.

¹ Биноий. Шайбонийнома. ЎзФА ШИ.ҚШ. рақами 844. 25а-варақ.

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., Шарқ. 2000, 434-бет.

Абулхайрхоннинг шоҳ Будоғ исмли ўғлидан туғилган пайираваси Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон (1451-1510) пайирида бу сулола яна ягона давлат сифатида бирлаштирилди.

Шайбонийхон давлат тепасига келгунга қадар Ясса, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида бўлиб, бу ўлканинг ички ҳисси билан яқиндан танишади. Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил олади, яхши маълумотга эга бўлади. Дастлаб, у ўзининг кам сонли лашкарлари билан савдо қарвонлари ва шаҳарларга ҳужумлар уюштириб турди, гоҳ Мўғулистон хонларига, гоҳ Мовароуннаҳр ҳукмдорларига ёлланма қўшин сифатида хизмат кўрсатди. Уларнинг ўз ҳокимиятларини сақлаб қолишлари, қўшини вилоятларга ҳужумлар тайёрлашида кўмаклашди. Шу тариқа у ҳам янги давлат тузиш учун тажриба тўплади, ҳам Мовароуннаҳр зодагонлари орасида танилди. Сўнгра Шайбонийхон бобоси Абулхайрхонга хизмат қилган барча қирилгаларни бирлаштиришга муваффақ бўлди. XV асрнинг сўнги йилларида Мовароуннаҳрнинг шимолий истехкоми қамалган Ўтрор, Ясса, Сайрам шаҳарларини ўз тасарруфига ўтказди ва мамлакат ичкарасига юриш учун кулай фурсат кута бошлади. Самарқанд ҳокими султон Аҳмад мирзонинг вафоти туфайли кескинлашган вазиятдан фойдаланиб, 1499 йили Мовароуннаҳрга юриш бошлади ва Қарши, Шаҳрисабз ва Бухорони забт этишга муваффақ бўлди.

Шундан сўнг Дашти Қипчоқ султони Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр ва Хуросон сарҳадларига зафарли юриши бошланди. Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёда тезлик билан ҳокимиятини ўрнатишига қуйидаги сабабларни кўрсатиш мумкин:

биринчидан, ўзаро ички қарама-қаршилиқлар бир томондан, мулкдорлар билан меҳнаткаш деҳқон-ҳунармандлар орасидаги ижтимоий зиддиятлар иккинчи томондан темурийлар давлатининг иқтисодий ва сиёсий тушкунлигини белгилар, қилган ташқари оғир қашшоқликда қолган асосий аҳоли эса темурийлардан қаттиқ норози эди;

иккинчидан, Амир Темур вафотидан кейин бошланган ва XV аср охирида кескин авж олган темурийзодалар ўртасидаги сулолавий урушлар натижасида тахтга даъвогар султонлардан

баъзилари мадад сўраб, кўчманчи ўзбекларга мурожаат қилгани Мовароуннаҳр ҳокимиятининг сиёсий жиҳатдан тамомила заифлашганлигини англатарди. Улар ҳеч қачон ташқи душманга қарши иттифоқ бўлиб курашишни ҳаёлига келтирмас эдилар;

учинчидан, ерли аҳолининг кўчманчи қипчоқларга диний адовати йўқ эди, чунки улар ҳам мусулмон эдилар. Муҳаммад Шайбонийхон эса ёшлигида Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиб, Нақшбандий таълимотидан таҳсил олган ҳамда ерли миллатлар — ўзбек ва тожиқларнинг тилини яхши биларди. Шу билан бир қаторда у ўзини «Имом-уз замон», «Халифат-ур-раҳмон» деб эълон қилиб, олиб бораётган урушларини эса ислом динининг ҳимояси учун қутлуғ иш деб, руҳонийлар ва дарвишлар гуруҳларини ўз томонига тез оғдирар эди;

тўртинчидан, Шайбонийхон Мовароуннаҳр шаҳарларининг зодагонлари орасида аввалдан танилган лашкарбошилардан бири бўлиб, ерлик зодагонларнинг бир қисми унинг сиёсатини қўллаб-қувватладилар, чунки улар шайбонийларнинг мустаҳкам ҳокимияти ва мамлакатда тартиб ўрнатишларидан манфаатдор эдилар.

Шунингдек, Муҳаммад Шайбонийхоннинг темурийлар ерларига режалаштирган юришининг зафарли бўлишида мўғул хонларидан Маҳмудхон кўрсатган ҳарбий ёрдам ҳам муҳим аҳамият касб этди, чунки Тошкент ҳукмдорига темурийларга қарши курашда Шайбонийхондек кучли иттифоқчи керак эди.

Шайбонийхон Бухорони эгаллагач, Самарқанд аёнлари қаттиқ ташвишга тушиб қолдилар. Бу орада у Қоракўлни босиб олди, қоракўлликлар шайбонийларга қарши кўзғолон кўтарди. Шаҳарни қамал қилган Шайбонийхон кўзғолончиларни хорзор этиб, Қоракўл халқини шафқатсизлик билан жазолади.¹ Самарқандда ички зиддиятлар ниҳоятда кучайган эди. Иродасиз ҳоким Султон Али бу низоларни бартараф этолмади. Натижада 1500 йили Самарқанд Шайбонийхонга жангсиз топширилди. Бироқ, ўзига қарши кўзғолон тайёрланаётганлигини сезган Шайбонийхон Султон Алини қатл эттирди ва кўплаб зодагонларни жазолади.

¹ Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Т., Ўқитувчи, 1992, 92-бет.

Шаҳарнинг хондан жабр кўрган обрўли руҳоний ва зодагонлари Бобурга мактуб ёзиб уни Самарқандга чорладилар. Шаҳрисабз томонларда юрган Бобур ўзининг кичик қўшини билан Самарқандга яширинча кириб келиб, Шайбонийхон лашкарини қириб ташлади. Хон эса янги куч тўплаш учун Туркистонга қайтиб кетди. Самарқанднинг аҳволи жуда оғир эди. 1501 йил охирларида Шайбонийхон Самарқандга қайтди.

Сарипул жангида ёш Бобур мағлубиятга учраб шаҳарга бекинди. Шайбонийхон шаҳарни тўрт ой қамал қилдилар. Самарқанд мудофаасида барча шаҳар аҳолиси қатнашди. Қамал самарқандликларнинг аҳолини яна мушкуллаштирди. «Элга бисёр танқислик бўлди, анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йиё киришдилар»¹, деб ёзади Бобур. Бобур Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Шайбоний қўшинлари Самарқандга кирди. Шаҳар таланди ва аҳолиси қаттиқ жазоланди. Шайбонийхон Мовароуннаҳрда ўз мавқеини янада мустаҳкамлади.

1503 йили Тошкент ва Шохруҳия унинг тасарруфига ўтди. Орадан бир йил ўтгач, Андижон ҳам забт этилди. Фарғонада темурийлар ҳокимияти барҳам топди. Аҳси Жонибек султонга, Андижон эса Маҳмуд султонга инъом қилинди. Хоразм гарчи қаттиқ қаршилик кўрсатса-да, 1505 йили 10 ойлик Урганч қамалидан сўнг, довюрак ҳоким Чин Сўфининг маккорона ўлдирилиши оқибатида шайбонийларга таслим бўлди.

Самарқандни ўзига пойтахт этган Шайбонийхон энди Хуросон манзилига тайёрлана бошлади. Ўзаро уюша олмаган хуросонлик темурийлар 1506 йили Балхни ва 1507 йил 24 майда пойтахт Ҳиротни Шайбонийга топширишга мажбур бўлдилар. 1508 йили Муҳаммад Шайбонийхон Хуросоннинг Жом, Марв, Машҳад, Қандаҳор, Астробод каби муҳим марказларини қўлга киритгач, темурийларнинг мамлакатдаги, умуман Турон минтақасидаги 135 йиллик фаолиятига нуқта қўйилди.² Демак, ушбу ҳудудларда янги сулоланинг ҳукмронлиги ўрнатилди.

Темурийларнинг ўзаро адоватлари туфайли пароканда бўлган, уларнинг назарида ушалмайдиган орзуга айланган

¹ Бобур. Бобурнома. Т., Юлдузча, 1989, 83-бет.

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 237-бет.

вазифани Муҳаммад Шайбонийхон эплай олди. Ҳофиз Танишнинг ёзишича Шайбонийхон:

«...Мовароуннаҳр мамлакатларини ва Туркистон вилоятларини Қашқар чегарасидан тортиб Бадахшоний, Балх, Хуросон ва Озарбойжон туманларигача бўлган ерларни ўз иродасига ва қарамлигига киритди».¹

Темурийлар давлатининг инқироzi туфайли бу даврга келиб, Турон сарҳадида шайбонийлар, Эронда эса сафавийлар сулолалари ҳукмронлиги қарор топди. Шиа мазҳабида бўлган Исмоил Сафавий бошчилигидаги қизилбошлар учун ўзини «Имом уз-замон», «Халифат-ур-раҳмон» деб эълон қилган Муҳаммад Шайбонийхон катта хавф туғдирарди. Улар орасидаги зиддият 1510 йили Марв атрофидаги жангда ечилди. Шоҳ Исмоил ўзининг ҳарбий-техникавий устунлиги ва ҳийласи билан, кўмаксиз ва ҳарбий ёрдамсиз қолган Шайбонийхонни мағлубиятга учратиб, унинг бошини танасидан жудо қилди. «Тақдир қалами ул жаҳонгир подшоҳнинг» (Шайбонийхоннинг) пешана лавҳасига шаҳидлик рақамини ёзган эдики, гумроҳлик (бу) уруш ва талашда ғалаба қилиб хушхислатли подшоҳни (Шайбонийхонни) кўп кишилари билан шаҳидлик даражасига етказдилар²», — деб хотирланади бу воқеа «Абдулланома»да.

Шайбонийхоннинг ўлиmidан сўнг, улус анъанасига кўра, авлоднинг энг ёши каттаси, марҳумнинг амакиси Кўчкинчихон (1510-1530) тахтга ўтирди. Кўчкинчихон мамлакатни идора этишга ҳаракат қилса-да, сулола ичидаги мавжуд баъзи зиддиятларни ҳал қилишда унга қатъийлик етишмади. Бундан фойдаланган Бобур шоҳ Исмоилнинг кўмаги билан 1511 йили дастлаб Ҳисор, Қундуз, Кўлоб, Бадахшон, кейин эса Самарқанд ва Бухорони қўлга киритди. Аммо Бобурнинг қизилбошлар билан тузган иттифоқини маҳаллий халқ қўлламади. Қолаверса, шайбонийлардан Жонибек ва айниқса, Убайдулла султоннинг жонбозлиги билан Бобур ва Нажми Соний бошчилигидаги қўшин Гиждувон атрофида тўсатдан уюштирилган ҳужум оқибатида тор-мор келтирилди.

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланома. Биринчи китоб. Т., Шарқ. 1999, 56-бет.

² Ўша асар, 58-бет.

Бобур Мовароуннаҳрни тарк этишга мажбур бўлди. Бобур Мирзо Қобулни ўзига макон тутиб, Ҳинд ҳаракати учун ҳозирлик кўрди ва ниҳоят, бир неча уринишлардан кейин, 1526 йили Деҳли ва Аграни эгаллади. Бобурийлар авлоди Ҳиндистон тарихида «Буюк мўғуллар империяси»га асос солиб уч юз йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилди.

Кўчкинчихоннинг вафотидан кейин (1530-1533) унинг ўғли Абдусаид ҳукмронлиги йилларида ҳам шайбонийлар эътиборга молик ишларни амалга ошира олмадилар. Тахтга Убайдуллохоннинг (1533-1539) келиши эса марказлашув сиёсатини кучайтирди. Шижоатли, довюрак ва уддабурон Убайдуллохон Бухорони пойтахт деб эълон қилди. У мамлакатда ички тартиб ўрнатди. Мовароуннаҳрнинг Хуросондаги мавқеини тиклашда сафавийлар билан рақобатлашди. 1535 йили Ҳиротни эгаллашга муваффақ бўлди. Аммо уни бир йилдан кўпроқ сақлаб туролмади. Убайдуллохон даврида ҳокимлар ажралиб чиқиш истакларини ошкора намоён қила олмадилар. Унинг вафотидан кейин эса Самарқанд ва Бухорода кўшҳокимиятчилик вужудга келди. Бухорода Убайдуллохоннинг ўғли Абдулазиз (1540-1550) ва Самарқандда эса Кўчкинчихон ўғли Абдулатиф (1540-1551) тахтга ўтирди. Уларнинг ҳар бири хон ҳуқуқлари билан ҳукмронлик қилардилар. Бу ҳолат мамлакатда аҳолининг катта қисми машғул бўлган қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо ривожига тўсқинлик қиларди. Давлатда ички можаролар ва аҳолининг қашшоқлашуви давом этиб турган бир шароитда олий ҳокимият учун кураш янада авж олди. Кармана султони Искандарнинг ўғли Абдулла султон тахт даъвогарларидан бири сифатида майдонга чиқди. У даврнинг йирик шайхларидан бўлган хожа Ислон ёрдамида 1557 йили Бухорони забт этишга муваффақ бўлди. Гарчи олий ҳукмдор отаси Искандар (1561-1583) ҳисобланса-да, амалда давлат ишлари Абдуллахоннинг ихтиёрида эди. Мовароуннаҳрдаги шайбонийлар давлатини барпо этишга ва марказлашган кучли ҳокимиятни тиклашга уриниш Абдуллахон (1557-1598) номи билан боғлиқдир. Ўткир тадбиркор, йирик давлат арбоби бўлган Абдуллахон тарқоқлик ҳолатларига барҳам бериб, катта ҳудудда шайбонийлар давлатини қайта тиклашга муваффақ

бўлди. Бунинг учун тинимсиз кураш олиб борди ва 1557 йили Шаҳрисабзни, 1569 йили Самарқандни қўлга киритди. Абдуллахон бир неча йиллик олиб борган урушлари натижасига 1572 йили Қарши, Балх ва Ҳисорни, 1582 йилга келиб Фарғона, Тошкент, Сайрам ва Туркистонни ўзига бўйсундирди. Бу жанглар туфайли шаҳарлар қўлдан-қўлга ўтиб, мамлакат хонавайрон бўлди, кўп аҳоли қирилиб кетди. 1583 йили Абдуллахон расмий фармон чиқариб, ўзини олий ҳоким — хон деб эълон қилди.

Абдуллахон II ички давлат ишларида ғайрат кўрсатиб, олтин, кумуш пул зарб қилдирди, уларнинг муомаласини тартибга солиб марказлаштирди. Ташқи ва ички савдони тартибга солди. Янги-янги ариқлар қаздирди, тўғонлар, кўприклар ва бошқа иншоотлар қурдирди. Вилоятлардаги ўзбошимча туман ҳокимларини марказий давлат ҳокимиятига бўйсундирди, бу эса мамлакат иқтисодий аҳволини мустаҳкамлашга ёрдам берди. Абдуллахон II бобоси Шайбонийхон каби мамлакат иқтисодини мустаҳкамлаб, Хуросонни Мовароуннаҳрга қўшиб олиш ниятида эди. Абдуллахон қўшинлари 1584 йилда Бадахшонни, 1588 йилда, ўн ойлик қамалдан кейин Ҳиротни забт этди. Кейин бутун Хуросонни ишғол қилди-ю, фақатгина унинг шарқий қисминигина ўз қўлида мустаҳкам тутиб тура олди.

Абдуллахон II бир неча бор Хоразмга юриш қилиб, 1593-1594 йилларда уни бўйсундирди. Аммо хоразмликлар Абдуллахон кетгач унинг ноибларини шаҳардан ҳайдади. 1595-1596 йилларда Абдуллахон яна Хоразм сари қўшин тортиб Ҳазораспни эгаллади.

Агар биз Абдуллахон II нинг 80-йилларда Хуросонда, айниқса унинг марказлари Ҳирот, Машҳадда, 90-йилларда эса Сейистон, Гармсир ва то Хилманд дарёсигача бўлган ерларда Бухоро ҳокимиятини ўрнатганини, Қандаҳорни қамал қилганлигини назарда тутсак, у ҳолда биз Абдуллахон II даврида Улуғтогдан Хилманд дарёсигача, Сибир хонлигидан Машҳадгача бўлган улкан ҳудуд яна бир бор марказий ҳокимият Бухоро қўл остида бирлашганининг гувоҳи бўламиз. Бундай натижага Амир Темурдан сўнг Абдуллахон II эришди холос.¹

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 45-46-бетлар.

Абдуллахон II олий ҳокимиятга бўйсунитишни истамаган, марказлаштиришга қарши бўлган вилоят ҳокимлари, беклари, йирик мулк эгалари бўлган султон, бек, амир ва ўзининг бир қанча қариндошларини шафқатсизлик билан жазолади. Аммо унинг давлати барибир заиф эди. У 1598 йили 65 ёшида оламдан ўтди. Ўғли Абдулмўмин давлатни 6 ойгина бошқариб, йирик мулк эгалари ва султонлар билан келишмаганлиги оқибатида ҳалок бўлди. Тахтга сўнгги шайбоний ҳукмдор Пирмуҳаммад чиқди. 1601 йили у Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад билан тўқнашувда енгилиб, шайбонийлар сулоласи ҳокимияти тугашига сабаб бўлди. Чунки Боқи Муҳаммад аштархонийлар намояндаси эди, яъни шайбонийларнинг юз йиллик ҳукмронлиги барҳам топди.

Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида олий давлат идораси даргоҳ ҳисобланган, чунки Дашти Қипчоқдаги ярим кўчманчи турмуш анъаналари Мовароуннаҳрга кириб келган эди. Шу сабабли Мовароуннаҳр давлатчилигида қарор топган девонлар тизимининг фаолияти бироз сусайган, яъни уларнинг фаолияти чегараланганди. Давлатни олий ҳукмдор — хон бошқарарди. Даргоҳда хоннинг энг ишончли кишиси, хондан кейинги давлат вазифаси нақиб ҳисобланган. Унга сиёсий ва мафкуравий ишларни даргоҳ доирасида тутиб туришдек катта масъулият юкланган бўлиб, бу лавозимга асосан саййидлар хонадони вакилларида чикқан энг нуфузли ва эътиборли шахслар тайинланган.

Давлат аҳамиятига молик мансаблардан: оталиқ — шахзода ва вилоятларга масъул; парвоначи — хон ёрлик ва ҳукмларини ижрочиларга етказувчи; додхоҳ — аризаларни кўриб чиқиш ва элчилик юмушлари ижроси; кўкалдош — хон сиёсати ва унга бошқаларнинг муносабатини ўрганиш каби лавозимлар даргоҳнинг энг асосий мўътабар поғонаси ҳисобланарди. Шунингдек, дин пешвоси шайхулислом, ер масалаларини бошқарувчи бош садр, суд ишлари етакчиси бош қози, мамлакатда ахлоқий меъёрларга риоя қилиниши бўйича назоратчи мутахассислар ҳам даргоҳда юқори мавқега эга эдилар. Даргоҳдаги ички муносабатга оид тадбирлар, хавфсизлик, тартиб масалаларини хон ясовули, эшикоғобоши масъуллигидаги хизмат амалга оширарди.

Мирохур, шиговул, қушбеги, чухрабоши, баковулбоши, дастурхончи каби лавозимдагилар ҳам махсус вазифаларни, шунингдек, уруш ҳолатларида қўшимча ҳарбий ишларни бажарар эдилар.

Даргоҳ билан боғлиқ бошқа бир қатор хизматлар ҳам бўлгани аниқ: кўрчибоши — қурол-аслаҳа хизмати бошлиғи, унинг амалдорларидан бўлмиш жевачи, жарчи, товачи, қоровулбеги, туғбеги, китобдор, мирзабоши, мунший, муҳрдор, хазиначи, меҳтар ва ҳоказолар¹ давлат ишларида қатнашардилар.

Шайбонийлар даврида махсус девонлар тизими ҳақида маълумотлар деярли учрамайди. Ижроия ҳокимияти вазифалари даргоҳда хизматларда мужассамлаша борган. Улар учун девонлар тизими хизмати, айтиш мумкинки, нотаниш эди. Аммо, «Абдулланом»да мамлакат иқтисодий аҳволи, ер-мулк, молия, мансабдорларни тайинлаш каби муҳим масалалар хусусида хонга кундалик ҳисобот бериб турувчи девонбеги, шунингдек, вазирлар ҳақида маълумотлар учрайди.²

Шайбонийлар ҳарбий юришлар, жангу жадал орқали қўлга киритилган вилоятлар ва ерларни ўз қариндош-уруғлари, султонлар ва бекларга тақсимлаб берар эдилар. Уларнинг ҳар бири ўз бошқарувига эга бўлиб, мустақил сиёсат юргизишни хоҳлар эди. Жумладан, Ҳофиз Таниш Муҳаммад Шайбоний-хоннинг қўл остига киритган ерларини қандай тақсимлаганлиги ҳақида ёзади: «...Туркистон вилоятига Кўчкинчи султон ҳазратларини номзод этди; Тошкентга унинг иниси Суюнчхўжа султонни ўтқазиб, (уни) ҳокимлик иззатига етказди. Бухоро (идораси) жиловини (ўз иниси) Маҳмуд султоннинг инояти кафти ва адолат қабзасига топширди. Аҳси ва Андижонни шижоат нишонли Жонибек султонга берди. Шоҳрухия ва унинг атрофи амир Ёқуб вафодор ихтиёрида бўлди. Дорул маҳфиза Самарқанд Аҳмад султоннинг кафолати кифоятига кирди. Ҳисор ва унга тобеъ (ерлар) Ҳамза султон ва унинг укаси Маҳдий султонга мансуб бўлди. Эрлар шаҳри (бўлган) Термизда Саъид Муҳаммад султон, Қундуз ва Боғлонда амир Қанбар ва Саид Ошиқ ҳукмронлик қилишга муваффақ бўлди».³

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 245-246-бетлар.

² Абдулланом. 2-жилд. 212-185 бетлар.

³ Абдулланом. Т., Шарқ. 1999. 57-бет

Кучли марказлашган давлат тузишга эришган Убайдуллохон (1533-1539) ва Абдуллахон II (1557-1598) даврида ҳам ушбу анъана давом этди. Маҳаллий бошқарувда ҳам хон даргоҳидаги хизматларнинг кўпгина турлари мавжуд эди.

Шайбонийлар давлатининг иқтисодий таянчи қишлоқ хўжалиги бўлиб, деҳқонлар маҳсулот ишлаб чиқарувчи асосий куч ҳисобланарди. Ўрта Осиё шайбонийлар томонидан босиб олинган, мамлакатда ер-сув қайтадан тақсим қилинди, мулкдорлар синфи янгиланиб борди, уларга шайбонийзодалар ва кўчманчи ўзбек зодагонлари бошчилик қила бошладилар. Тинимсиз давом этган ўзаро урушлар ва солиқларнинг кўплигидан кўп деҳқонлар ўз ерларини ташлаб кетган эдилар. Муҳаммад Шайбонийхон мамлакатда мустаҳкам ҳокимият ўрнатгандан кейин, дастлаб солиқларни қисқартирди, деҳқонлар ташлаб кетган ерларни подшоҳ тасарруфига ўтказди ва ишга солди. Ер эгалари қайтиб келган, давлат уларнинг мол-мулкини қайтариб бериши ва ердан фойдалангани учун маълум ҳақ тўлаши тўғрисида қарор қабул қилди. Шу тариқа доимий солиқ тўловчиларнинг сонини кўпайтиришга эришди.

«Деҳқонларнинг асосий меҳнат қуроллари кетмон, ўроқ, ёғоч курак, паншаха, омончи кабилар ҳисобланиб, хўжаликнинг асосий улови ҳўкиз эди. У даврда бошоқчи экинлардан арпа, буғдой, шоли, мош, нўхат, маккажўхори, шунингдек, пиёз, турп, шолғом, сабзавот ва полиз экинлари етиштирилган эди. Ип газлама тўқиш билан банд бўлган ҳўнармандчилик устахоналарининг сони ва четга ип газлама чиқариш миқдори Ўрта Осиёда жуда кўп пахта етиштирилганидан дарак берган».¹

Деҳқончиликдан яхши ҳосил олиш, мамлакат қудратини ошириш, янги ерларни ишга солиш мақсадида шайбоний ҳўкмдорлар томонидан суғориш ишларини яхшилаш ва тартибга солиш тадбирлари ишлаб чиқилиб, бир қатор муҳим ишлар амалга оширилди. Ўша давр тарихчиларининг хабар беришларича, Сирдарёнинг кечув жойлари ва ирмоқларидан анҳорлар қазилиб, атрофидаги экинзорларга сув чиқарилганлиги, 1502 йили Муҳаммад Шайбонийнинг Самарқанд яқинида Зарафшон дарёси Оқдарё ва Қорадарёга айрилиш

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Т., Фан. 1970, 534-бет.

жойида кўприк сув айирғични қурдирганлиги ҳақида маълумотлар бор. Кеш вилоятида Қашқадарё ирмоқлари бўлмиш Сурҳоб, Рудакдан атроф қишлоқларга қазилган ўндан ортиқ ариқлар ишлаб тургани маълум.¹ Айниқса, Абдулла-хоннинг ҳукмронлик йилларида сунъий суғориш ишлари жадаллаштирилди. У 1582 йили Нурота яқинидаги Оқжоб сув омборини, Зарафшон дарёсини Сангзор орқали Жиззах билан туташтирувчи Туятортар каналини ва шу каби ўнлаб йирик сув иншоотларини қурдиртирди, янги ерларни ўзлаштирди. Унинг даврида 500 дан ортиқ сардоба (қудуқ ёки ҳовуз устига пишиқ гиштдан қурилган гүмбазсимон иншоот) ва коризлар (ер остидан ўтказилган ариқлар) барпо этилган. Мамлакатда суғориш ишларининг тўғри йўлга қўйилганлиги ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик каби соҳаларнинг равнақ топишида муҳим ўрин тутди.

Ўрта Осиёда шайбонийлар ҳукмронлик қилган XVI асрда мулкдор ер эгалигининг бир неча тури мавжуд бўлиб, улар давлат ер эгалиги, мулк ер эгалиги, мулки хурри холис ва вақф ер эгаликларига бўлинар эди. Давлат ерларини давлатнинг молия ходимлари идора қилар эдилар. Мулк ерлар хон томонидан йирик заминдорларга мерос мулк қилиб бериларди, мулки хурри холис — хусусий ерлар ҳисобланса, вақф ерлари даромадлари мутаваллилар ва мусулмон руҳонийлари тасарруфида бўларди. Бундан ташқари, ҳукмдор томонидан ўзининг содиқ одамларига инъом этиладиган «суюрғол» ерлар ва ҳарбийларга бериладиган «танҳо» ер турлари ҳам бор эди. Хоннинг ўз ерлари эса «хос» ерлар деб юритиларди.

Шайбонийлар давлатининг асосий меҳнаткаш аҳолиси деҳқонлар, ярим кўчманчи чорвадорлар ва ҳунармандлар ҳисобланган. Деҳқонлар ўзларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи даражасига кўра бир хил эмас эдилар. Чорикор ижарачилар деҳқончиликдаги асосий тур сифатида давлат, вақф, мулк ва мулки хурри холис ерларга ишлов берувчи эдилар.² Чорикор ижарачилар зулмнинг энг оғир синовларини бошларидан ўтказарди. Улар ер эгаларидан ишчи улови, уруғ

¹ Мукминова Р.Г. Истории аграрных отношений в Узбекистане XVI века. Вакфнома. Т., 1966 г. Стр. 288.

² История Узбекистана. Том 3.Т.,Фан. 1993 г.стр 98.

ва меҳнат қуролларини ҳам олсалар, аҳволлари янада ночорлашар эди. Чорикорларнинг ижарага берилган ерларнинг доимийлигига ишончи йўқ эди, чунки уни ер эгалари тортиб олиши ва бошқа ижарачиларга қимматроқ нархга бериши ҳам мумкин эди. Ерсиз деҳқонлар йирик ер эгаларининг огир шартларини бажаришга мажбур эдилар.

Кўпгина қишлоқлар бутунлай вақф мулки ҳисобланиб, у ерда истиқомат қилувчи деҳқонларнинг ҳайдаладиган ерлари, томорқалари, ҳатто уй-жой қуришга ҳам ерлари бўлмасди. Улар вақфнинг ворисий чорикорлари бўлиб, вақф ерларини йирик руҳонийлар номидан тасарруф этадиган ижарадор мутаваллиллардан иккинчи ижарачи сифатида (субижарачи) олишга мажбур бўлардилар. Бундай чорикорлар учун яшашнинг бирдан-бир манбаи шу иш эди.

Ўзининг ер мулкига эга бўлган деҳқонлар шароити бошқалардан биров фарқларди. Улар ўз ерларида тинмай меҳнат қилар, баъзи имтиёзларга эга бўлардилар. Жумладан, ерларни йирик мулкдорларга сотишганлиги хусусида маълумотлар расмий ҳужжатларда келтирилган.

Майда мулк ерларига эга бўлган деҳқонлар гуруҳи қишлоқларда унча кўп бўлмаса-да, уларнинг аҳволини ҳам енгил деб бўлмасди, чунки солиқларнинг огир юки асосан уларнинг зиммасига тушарди. Баъзан солиқларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши, айниқса солиқ йиғувчиларнинг назоратсиз қолиши оқибатида уларнинг бебошлиги туфайли хонавайрон бўлишдан кўрққан деҳқонлар ўз ерларини ташлаб кетишга мажбур бўлган ҳоллар ҳам учрайди. Бу ҳақда Рўзбехон Исфаҳонийнинг ўша даврда Самарқанд вилоятида яшовчи бир гуруҳ деҳқонларнинг девон маҳсулот йиғувчиларининг ҳаддан ошганлиги оқибатида ўз ерларидан кутулиш мақсадида қилган ҳаракатлари ҳақидаги хабарини келтириш мумкин. Бундай ҳолатлар деҳқонларнинг ўз хўжалигини кучайтириш, маҳсулот етиштиришни кўпайтириш, иш самародорлигини оширишига тўсқинлик қиларди.

Қишлоқ аҳолисининг бир қисми ўзларига яқин аҳоли марказларида деҳқонлар етиштирган маҳсулотларни сотиш орқали кун кўрардилар. Шаҳарларга яқин ёки йирик қишлоқларда майда уй ҳунармандчилиги — тўқувчилик, темирчилик,

дурадгорлик билан шуғулланардилар. Баъзи қишлоқларда алоҳида сифатли буюмлар — гилам, кигиз, хуржун, мешлар тайёрланиши йўлга қўйилган эди.

XV асрга келиб чорвачилик билан шуғулланган кўчманчи зодагонларнинг бир қисми ўтроқлашиб, ер мулки ва ҳунармандчиликнинг савдо-сотиқ ишлари билан машғул бўлса, кўпчилиги кўчманчи чорвачилик турмуш тарзини давом эттирдилар. Фақат қиш пайтида бир жойда туриб қолар, кейинчалик у ерда макон тутиб қишлоқлар барпо қилардилар. Улар асосан закот ($1/40$ бўлаги) тўлар эдилар. Чорвадор аҳоли орасида жун ва тери маҳсулотларидан наMAT, арқон, меш тўқиш ишлари ривожланган эди. Камбагал кўчманчилар эса чўллардан тикан ва тоғлардан ўтин териб кун кечирар эдилар.

XVI асрда ҳам давлат хазинаси ва зодагонларнинг асосий даромад манбаси меҳнаткаш халқ, даставвал деҳқонлардан йиғиладиган солиқлар эвазига тўғри келар эди. Йирик мулкдорлар деҳқонлардан олинадиган солиқларни тўлиқ ундира олмагани сабабли ўз эҳтиёжларини шаҳарлик ҳунарманд косибларни эзиш, улар меҳнатидан фойдаланиш эвазига қондиришга ҳаракат қилардилар.

Деҳқонлардан олинадиган солиқларнинг турлари кўп бўлиб, асосийси етиштириладиган маҳсулотларнинг бир қисми билан тўланадиган хирож (мол) деб аталади. Унинг ҳажми ҳосилнинг $1/3$ қисмига тенг бўларди, бироқ, шароитга қараб, $1/4$, $1/5$, ҳатто $1/2$ гача ўзгартирилиши мумкин эди. Мулк ерларидан ҳосилнинг $1/10$ қисми ушрга олинарди.¹

Бундан ташқари, ер эгалари ва вақф ташкилотлари, давлат аппарати, даргоҳ ва ҳарбийлар таъминоти учун ихрожат солиғи (қисман пул билан), марказий ҳокимият вакиллари учун махсус турдаги доруға (пул билан) солиқлари йиғиларди.

Пилла пули, кўкнор пули, сабзи пули, тарвуз пули, тутун пули каби солиқ турлари ҳам мавжуд эди. Шунингдек, маҳсулот шаклида ҳарбий қўшин таъминоти, махсус черик (зодагон лашкарлари) учун отлиқ турларидаги солиқлар ҳам тўпланган.

¹ Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Т., 1965, 36-бет.

Шайбонийлар даврида баъзан кескин ва оғир вазиятларда аҳолининг солиққа тортилувчи қисмидан жон бошига солиқ ундирилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Шунингдек, ҳунарманд-косиблар, савдо расталари, бозор савдосидан ҳам турли солиқлар тўпланиб хон хазинасининг маълум қисмини ташкил этарди. Маълумотларга қараганда, XVI асрда бутун Самарқандда йигилган давлат фойдаси 1600 минг тангани ташкил қилади.¹

Бу даврда солиқнинг 90 га яқин тури маълум бўлиб, уларни тўлиқ адо этиш қийин эди. Зеро, бу солиқлар меҳнаткаш аҳолини оғир шароитга маҳкум қиларди. Ижтимоий зулмнинг кучайиши, мамлакатдаги танглик ҳолати, нарх-навонинг кўтарилиши очлик, ночорлик, айниқса, шаҳарликларнинг қамал даврида аҳолининг нафақат босқинчиларга, балки ўзларининг шаҳар ҳокимлари ва тўраларига қарши курашларига сабабчи бўлди. Бу курашлар тартибсиз равишда ўз-ўзидан содир бўлиб, асосан ижтимоий тавсиф касб этар эди. Ўзилган, бечора халқнинг қаршилиқ ҳаракатлари сустигига яна бир сабаб, уларнинг ўз тубжойларини ташлаб кетиши ва бундай ҳолатларнинг кўпинча оммавий тус олишидадир. Аср бошида Самарқанд, Бухоро ва Қарши шаҳарларида содир этилган оммавий қўзғолонлар узоқ давом этган қамал ҳолатида нон таъминотининг етишмаслиги, танқислиги билан боғлиқ эди. Тоқати тоқ бўлган шаҳар аҳли нон дўконларини талай бошладилар.²

1501 йили Қорақўлда содир этилган халқ қўзғолони нафақат ижтимоий тавсифга эга эди, балки босқинчиликка қаратилганлиги билан ҳам муҳим аҳамият касб этарди. Қорақўлликлар икки марта ўз қўрғонларини босқинчилардан тортиб олиб, уларга қақшатқич зарба бера олдилар. Қўзғолонни Шайбонийхоннинг иниси Маҳмуд султон аёвсиз суратда бостирди, қўзғолончиларнинг бошлари кесилиб, Бухорога келтирилди ва улардан калламинора қурилди.

Фаргона водийсининг Косон шаҳрида XVI асрнинг 40-йилларида кенг жамоатчилик иштирокида кучли оммавий қўзғолон бўлиб ўтди. Уни бостириш учун бир-бирига қарши

¹ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шайхов. С.65.

² Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 58-88-бетлар.

бўлган шайбоний султонлар биргалашиб курашишга мажбур бўлдилар. Уч ой давом этган кўзғолон жуда катта куч эвазига бостирилди. Шунингдек, катта- кичик норозилик ҳаракатлари бошқа вилоятларда ҳам содир бўлиб турди.

Бундай норозилик ҳаракатлари ва халқ кўзғолонлари уюшмаган, тарқоқ ҳолда содир этилиши, аниқ ҳаракат дастурларининг ва халқни маълум мақсадларга ундовчи етакчиларнинг етишмаганлиги билан тавсифланади ва давр руҳини ўзида мужассам этади.

Ишлаб чиқариш турларидан бири ҳунармандчилик эди. Ҳунармандчилик асосан Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент ва бошқа йирик шаҳарларда ривож топган бўлиб, улар ишлаб чиқарган маҳсулот ва товарлар нафақат аҳолининг мулкдор қатлами, балки кенг жамоатчилик, шунингдек, ички ва ташқи савдо учун ҳам мўлжалланган эди.¹

Шайбонийлар даврида ишлаб чиқариш тармоқларидаи тўқимачилик етакчи ўрин тутиб, асосан газлама тайёрланарди. Бу соҳани ривожлантириш учун пахта, пилла ва жун каби маҳаллий хомашёлар муҳим аҳамият касб этарди. Газламалардан олача, бўз, чит маҳсулотлари жуда харидоргир ҳисобланарди. Шунингдек, енгил юпқа газлама ҳам бор эди.

Мулкдор зодагонлар орасида шойи газлама ва бахмалга эҳтиёж катта эди. Йигирилган ип маҳсулотларидан рўмол, чойшаб, белбоғ, салла ва бошқа зарур нарсалар тўқилар ва гумбазли расталарда сотиларди.

Газламаларни тўқиш ва читга гул босиш ишлари, бўёқчилик мураккаб жараён бўлиб, хизматчилардан юксак малака талаб этарди. Бу ишлар махсус устахоналар ва уй шароитида ҳам бажарилар эди.

XVI асрда Самарқандда қоғоз ишлаб чиқариш ғоят ривожланган эди. Бобур оламда яхши қоғоз Самарқанддан чиқар² деб ёзади. Юқори сифатли қоғозлар ипак толасидан пахта қўшиб тайёрланар ва ипак қоғоз деб юритилар эди. Яна бир тури ипакка наша пояси қўшиб тайёрланарди. Сув белгили қоғозлар алоҳида бўлиб, XVI асрнинг биринчи ярмида яшаган

¹ Мукминова Р.Г. Народные движения в Узбекистане в 1499-1500 гг. Изд. АНУз.ССР. 1950. № 1. с. 10-14.

² Бобур. Бобурнома. 114-116-бетлар.

Мир Иброҳимнинг номи билан Мири Иброҳимий деб юритиларди. Шунингдек, пахта қоғозлар ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган эди. Қоғозларга чиройли тус бериш мақсадида уларни турли рангларда бўяб чиқариш ишлари мураккаблиги билан ажралиб турса-да, моҳир мутахассислар учун бу оддий ҳолга айланиб қолганди.

Металл буюмлар ишлаб чиқаришда уй-рузгор буюмлари, хўжалик юритиш ускуналари, қурол-аслаҳалар, безак ва тақинчоқлар асосий ўрин тутар эди. Уларга ишлов берувчилардан нафақат чидамли бўлиш, балки ўта нозик дид ва юксак малака ҳам талаб этилар эди.

XVI аср бошларида Самарқанд, кейинчалик Бухоро шахри қурол-яроқ ишлаб чиқариш марказига айланди. Бундай устахоналар кўпгина йирик шаҳарларда бор эди. Бу даврда кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги, дурадгорлик, меъморчилик, озиқ-овқат ҳунармандчилиги, чармни ошлаш ва бошқа соҳалар ҳам ўзига хос усулларда ривожланди.

Шайбонийлар даврида пул муомаласи соф кумуш пуллар, танга, тангача, хоний ва жез пуллар, динор орқали амалга оширилар эди. Муҳаммад Шайбонийхон (1500-1510) ва Абдуллахон (1583-1593) қисман олтин тангалар зарб қилдирган. Аммо тўлов кумуш танга воситасида бажарилар эди. Шайбонийхон, Кўчкунчихон ва Абдуллахон ўтказган пул ислохотлари иқтисодиётда ўзининг ижобий самараларини берди, айниқса Абдуллахон чиқарган пуллар давр пул инқирозининг кучайиши олдини олди.

XVI асрда жаҳон савдо йўлларининг океанларга кўчиши Ўрта Осиё шаҳарлари орқали ўтадиган Буюк Ипак йўлининг Мовароуннаҳр иқтисодий ва сиёсий ҳаётида тутган беқиёс ўрни пасайишига олиб келди. Мовароуннаҳр карвон савдосининг ҳал қилувчи маркази бўлмай қолса-да, ташқи савдодан бутунлай узилиб қолмади. Шайбонийлар давлати Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Сибир, Қозоқ хонликлари ва бошқалар билан кенг кўламда савдо ва дипломатик алоқалар ўрнатишга эришдилар.

Мамлакат ички бозорида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, газламалар, тайёр кийимлар, қурол-яроқ, заргарлик буюмлари, тери ва чарм маҳсулотлари, қоғоз ва китоб, бўёқ, тахта-ёғоч ва

бошқа маҳсулот ҳамда товарлар кенг кўламда сотиларди. Бозорлар нафақат савдо марказлари, балки ўзига хос жамоат ва маданият марказлари сифатида ҳам алоҳида аҳамият касб этарди.

Ўрта Осиё ҳунармандлари, айниқса Самарқанд ва Бухоро уста ҳунармандлари томонидан тайёрланган ип газламалар, бахмал, қоғоз, йилқи жабдуқлари, айрим қурол-аслаҳа турлари, заргарлик ва кулолчилик буюмлари ташқи савдода муҳим ўрин тутарди. Моллар йирик мулкдорларнинг савдо карвонлари орқали ташилар эди. Катта карвонларда юзлаб туялар бўларди. Бу ҳақда тарихий маълумотлар мавжуд.

XV-XVI аср бошларида Қозон, Астрахан, Нўғой князлари билан савдо муносабатлари ўрнатилган эди. Айниқса, нўғойлар билан XVI асрнинг дастлабки уч чорагида бу алоқалар кучли эди.¹ Бу даврда Россияга асосан тўқимачилик газламалари ва улардан тайёрланган тайёр буюмлар жўнатилар, бу молларга кенг аҳоли эҳтиёжи катта эди.

XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия билан алоқалар анча кенгайди. Рус подшоси элчилари билан савдогарлар ҳам Бухорога келгани маълум. Жумладан: 1574 йили Захар Богданов бошчилигидаги элчилик карвонига приказчик ака-ука Строгоновлар ҳам қўшилган эдилар.² Самарқанд ва Бухорога татар, ҳинд, араб, форс, турк ва бошқа миллат вакиллари билан бўлган савдогарлар келиб турарди.

Ўз навбатида чет мамлакатлардан ҳам турли маҳсулот ва товарлар келтирилар эди. Россиядан сувсар ва олмахон мўйналаридан тикилган пўстинлар, паррандалар, Эрондан ранго-ранг ипакли ва кийимли газламалар, сурп, Афғонистондан шакарқамиш ва бошқа бозорбоп товарлар, Ҳиндистондан Бобурнинг ёзишича: «Оқ газламалар, қанд-шакар ва доридармонлар келтириларди».³

Ўрта Осиёнинг қўшни мамлакатлар билан савдо алоқалари бўлганлиги ҳақида кўпгина тарихий маълумотлар учрайди. Ўша даврда (1558-1559 йилларда) Бухоро ва Хивага савдо ишлари билан келган «Москва компанияси» вакили бўлган инглиз сайёҳи Антони Женкинсон қуйидаги маълумотларни келтиради: «Бухо-

¹ Бартолд В.В. История изучения Востока в Европе и России//Соч.Т.IX. Москва. 1977. с.368.

² Введенский А.А. Дом Строгоновых в XVI-XVII вв. Москва. 1962. с.94.

³ Бобур. Бобурнома. 117-бет.

рода ҳар йили қўшни Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа мамлакатлардан катта карвонлар билан келувчи савдогарлар йиғини бўларди».¹

XVI асрнинг иккинчи ярмида Москва давлатининг ҳудудий кенгайиши Россия билан алоқаларни кучайтиришга йўл очди. Бу даврда Москвага Бухородан беш марта ва Хивадан икки марта элчилар юборилди. Натижада Москва билан дипломатик муносабатлар ўрнатилиб, ўртада мол айирбошлаш кенгайтирилди, мовароуннаҳрлик савдогарлар учун Жанубий Россия шаҳарларида эркин савдо қилиш имкони пайдо бўлди.

Мамлакатнинг Шимоли-Ғарбий қўшниларида келган савдо маҳсулотларининг Мовароуннаҳр орқали Балх, Эрон, Ҳиндистонга, уларники Россия ва бошқа мамлакатларга етказилиб турилиши шайбонийлар давлати иқтисодиётида муҳим ўрин тутарди.

Шайбонийлар даври иқтисодий ва сиёсий ҳаётини ўрганиш орқали қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1) XV аср охирига келиб, темурий шаҳзодаларнинг бошбошдоқлик ва тинимсиз олиб борилаётган ўзаро сулолавий урушлари натижасида нураб бораётган, Мовароуннаҳрдаги анъанавий марказлашган давлат тизими Муҳаммад Шайбонийхоннинг зафарли юришлари ва кучли сиёсати орқали сақланиб қолинди. Мамлакат бошқарувида ҳукмронлик темурийлардан шайбонийлар сулоласига ўтди;

2) Ғарчи шайбоний ҳукмдорлар орасида ҳам ички зиддиятлар, сулолавий урушлар, тож-тахт, мулк талаш учун курашлар бўлиб турса-да, Шайбонийхон (1500-1510), Убайдуллохон (1533-1539) ва Абдуллахон (1557-1598) ҳукмронлиги давларида мамлакат ягона марказга бирлаштирилиб, нисбатан тинчлик ўрнатилди. Деҳқончилик, хунармандлик, савдо, чорва ривожланишига шароит яратилди;

3) Ташқи савдода Эрон, Ҳиндистон, Араб давлатлари, Туркия билан алоқалар давом эттирилиб, асосан шимол давлатлари, аynиқса Россия билан алоқалар кучайтирилди;

4) Мамлакатда ҳукм сурган нисбий барқарорлик, сиёсат ва иқтисодиётда эришилган ижобий ўзгаришлар, донишлар маскани бўлган Мовароуннаҳрда илм-фан ва маданият ривожига ўз таъсирини ўтказмай қолмади.

¹ Низамутдинов И. Из истории среднеазиатского-индейских отношений. Т. 1969. с.47.

МАДАНИЯТ ВА ИЛМ-ФАН

XVI асрда Мовароуннаҳрда ўтган асрлардаги каби маданият ва илм-фаннинг турли соҳалари ўзига хос йўналиш ва мазмунда ривожлана борди. Адабиёт, тарих, фалсафа, мантиқ, тиббиёт, аниқ фанлар тармоқлари, шунингдек, меъморчилик, тасвирий санъат, наққошлик, мусиқа ва бошқа соҳаларда амалга оширилган ишлар бунга мисол бўла олади. Шеърят бу даврда ўзининг янги уфқларини кашф этди. Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб»¹ тазкирасида (1566) 288 нафар ва Мутрибийнинг «Тазкират-ул шуаро»сида (1604-1605) 320 дан ортиқ XVI асрда яшаб ижод этган шоир ва адибларнинг ҳаёти ҳақида маълумотлар ва ижод намуналаридан келтирилган. Бу даврда яшаб ижод этган шоир, адиб ва алломаларнинг икки, ҳатто уч тилда: форсий, туркий ва арабий тилларда асарлар битгани уларнинг маънавий олами юқори даражадалигидан далолат беради.

Шунингдек, бу давр тарихчиларининг қолдирган мероси ҳам салмоқли бўлиб, улар XVI аср иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётини ўрганишда ўзига хос ўрин тутди. Бу соҳада ҳанузгача ўрганилмаган манбалар ҳам бор.

XVI аср Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари маданий, илмий ва адабий марказлар бўлиб ҳисобланарди. Давр ижтимоий, фалсафий, адабий муҳитини ва дунёқарашини ўрганишда бизгача етиб келган тарихий, адабий, тасаввуфий йўналишларда битилган рисола ва маноқиб, илмий асарлар алоҳида аҳамият касб этади. Бундай асарлар жумласига Камолдин Биноийнинг «Шайбонийнома», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ» (Нодир воқеалар), Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Фаҳриддин Али Сафийнинг «Рашаҳот айнул-ҳаёт»

¹ Ҳасанхожа Нисорий. "Музақкири аҳбоб". Халқ мероси. Т., 1993.

(Оби ҳаёт томчилари), муаллифи ҳозиргача номаълум бўлган «Тарихи гузидаи Нусратнома», Файзуллоҳ ибн Рӯзбеҳон Исфаҳонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома», Ҳофиз Муқимийнинг «Зафарнома», Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» каби асарлари кирадики, уларнинг ҳар бири ўта моҳирлик билан ёзилган дурдоналар бўлиб, давр ҳаётини ҳаққоний тадқиқ қилишда муҳим ўрин тутди. Гарчи бу тарихий асарларнинг аксарияти темурийлар ва шайбонийлар сулоласининг машҳур ҳукмдорлари ва султонларини мадҳ этиш, уларнинг ҳарбий юришлари ва амалий фаолиятларини улуғлаш мақсадига қаратилган бўлса-да, уларда меҳнаткаш халқ ҳаёти, аччиқ қисмати, ижтимоий тартиб-қоидалар, маънавий-ахлоқий муҳит ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилади.

Зафарнома усулида ёзилган дostonлардан бири Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонидир. Шоир Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудларида темурий шаҳзодаларнинг бир-бирига қарши сулолавий урушларининг кўп гувоҳи бўлган. У темурийзодаларнинг хизматида бўлса-да, улардан илтифот кўрмай 1499 йили Шайбонийхон хизматида ўтиб, обрў-эътибор топди. «Шайбонийнома»да реал воқелик, 1499-1505 йиллар ўртасида бўлиб ўтган тарихий воқеа-ҳодисалар, темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги сулола урушлари, унда қатнашган оддий одамлар, уларнинг жангдаги зафар ва мағлубиятлари акс эттирилган¹.

Муҳаммад Солиҳ замонасининг етук шоирларидан бири бўлган. Унинг «Девон»и бизгача етиб келмаган бўлса-да, бир печа баёз ва тазкираларда Солиҳ таҳаллуси билан битган форсий ғазаллари борлиги маълум.

Асли Ҳирот шаҳрида туғилиб вояга етган шоир ва хаттот Зайниддин ибн Абдужамил Восифий Ҳирот эронлик сафавийлар томонидан эгаллангач, Мовароуннаҳрга келиб бошпана топади. Самарқанд, Бухоро, Тошкент шаҳарларида яшайди. Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ» асарида 1532 йилгача Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган, ўз даврининг илғор фикрли илм-фан ва маданият арбоблари, давр илмий ва адабий муҳити, маънавий савияси, ундаги зиддиятлар ҳақидаги муҳим воқеалар баён қилинган. Алишер Навоий,

¹ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. Т., Фан. 1976. 183-бет.

Ҳофиз Мирасий, Наим Нишопурий, Мавлоно Мавлавий, Мавлоно Нодирий, Мир Араб, Камолиддин Биноий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқа ўнлаб турлича ижтимоий-сиёсий дунёқарашга ва мавқега эга бўлган кишилар хусусида ҳикоялар берилган.

Ўрганилаётган давр ҳақидаги қимматли манбалардан бири Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» (Шоҳ шуҳрати ҳақидаги китоб) ёки «Абдулланом» тарихий асаридир. Ушбу асар Абдуллахон II туғилган 1533 йилдан то 1588-1589 йилларгача Ўрта Осиё, Қозоғистон, қисман Афғонистон ва Хуросонда бўлган сиёсий воқеаларни ўз ичига олади¹. Асарда воқеалар изчил ва муттасил баён қилинган бўлиб, муаллиф воқеаларни бевосита уларнинг қатнашчиларидан эшитган бўлса, кўпгина воқеаларга ўзи гувоҳ бўлган. Булар асарнинг илмийлиги ва халқчиллигини оширишга ёрдам беради.

XVI асрда мемуар йўналишда битилган шоҳ асар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асаридир. «Бобурнома» нафақат ўзбек, балки дунё адабиёти ва фанининг беқиёс дурдоналаридандир. Унинг муаллифи теурий шаҳзодалардан бўлиб, 12 ёшида Андижон тахтига ўтирган, ҳукмдор, давлат арбоби, моҳир саркарда, лирик шоир, муסיқашунос, тарихчи ва олим эди. Бу нодир асар ўша даврдаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистонда бўлиб ўтган муҳим тарихий воқеалар, ҳукамолар, фозилу-уламолар, илм-фан ва маданият намояндалари ҳаёти, уларнинг ижодий фаолиятларини тасвирлаб қолмасдан, балки бу ўлкаларнинг табиати, географияси, этнографияси, ҳайвонлари, ўсимликлари, қушлари, иқлими, уй экинлари, мевалари ҳамда халқларининг дини, эътиқоди, феъл-атвори, турмуш тарзи, анъаналари, маданияти, хулқ-одоби, ахлоқи ва бошқа хусусиятлари ҳақида зарур ва қимматли маълумотлар берувчи, шунингдек, мумтоз ўзбек адабий тилининг ёрқин намунасини ифода этувчи бебаҳо манба ҳисобланади.

Бобурнинг ислом дини асосларини баён қилувчи «Мубай-йин» номли шеърӣ рисоласи, «Волидия» деб аталган тасаввуфга оид назмӣ таржима китобчаси, ўзи ихтиро қилган «Хатти Бобурий» номи билан топилган алфавит жадвали, лирик ғазал ва шеърларидан тузилган «Девон»и маълумдир.

¹ Б.Аҳмедов. Ҳофиз Таниш ва унинг "Абдулланом" асари. //Абдулланом. Биринчи китоб. Т., Шарқ, 1999. 4-бет .

Бобур шеъриятида севги ва гўзаллик, табиат ва унга муҳаббат, инсон ва инсонпарварлик, ҳақ ва халқчиллик ғоялари моҳирона усулларда тараннум этилди, шунингдек, шеърят оламида ўзига хос ўрин эгаллади.

Мовароуннаҳр мумтоз адабиётининг Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Лутфий каби забардаст шоирларининг бой ижодий мероси, уларнинг инсонпарварлик ғоялари XVI аср ижодкор-шоирлари томонидан ўрганилди ва ўзига хос давр руҳида давом эттирилди. Подшохожа, Мажлисий, Худодод Вали, Убайдий, Абдурахмон Мушфикий, Бадриддин Ҳилолий, Аҳмад Ҳазиний ва бошқа ўнлаб шоирлар даврнинг ижтимоий, маънавий, ахлоқий руҳиятини, халқ орзу-истакларини, тафаккур жилоларини бадиий талқинларда, турли услубларда беришга ҳаракат қилдилар.

Тарихий ёдгорлик, кичик ҳикоялар тўплами, маснавий, дostonга мурожаат этиш, ғазал, рубоий, қитъа, мухаммас каби анъанавий жанрлар қаторидан ўрин олди¹.

Даврнинг етук шоирларидан бири Подшохожа бин Абдулвахҳобхожа (1480-1547) бўлиб, унинг бизгача «Мифтоҳул адл», «Гулзор» номли насрий асарлари, «Мақсадул атвор» номли маснавий усулида ёзилган достони, яна бир қанча ғазаллари етиб келган. Унинг асарларида ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, инсонпарварлик, адолат, инсон тарбияси ғоялари давр нуқтаи назаридан кенг ёритилган.

XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган шоирлардан Мажлисий ўзининг ягона асари «Қиссаи Сайфулмулк» достони билан танилган. Достон халқ оғзаки ижоди асосида яратилган бўлиб, унда севги ва вафо, дўстлик, садоқат, меҳнат, касб-ҳунар улуғланади, ёвузлик, қабоҳат, зулм қораланади.

Абдуллахон даврида катта мавқега эга бўлган, таниқли ва истеъдодли шоирлардан бири Мавлоно Абдурахмон Мушфикий (1538-1588) Бухорода туғилган. «Музаккири аҳбоб» тазкирасида «Мавлоно Мушфикийнинг хизматлариким, ул киши машҳур шоирларимиздандур. Шеърятнинг барча соҳаларида ҳам солиҳаси яхши. Хўб қасидалари ва марғуб шеърлари бор»², деб таърифланади. Дарҳақиқат «Девони мутойибот» тўплами, «Боғи Эрам», «Соқийнома», «Жаҳоннома» маснавийлари ва

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Т., Фан. 1978. 12-бет.

² Ҳасанхожа Нисорий. "Музаккири аҳбоб". Т., Халқ мероси. 1993. 246-бет.

яна учта шеърӣй девонлар муаллифидир. Мушфиқӣй гўзал шеър, газал, маснавӣйлар ёзиб қолмасдан, балки ҳажвий жанрда ҳам салмоқли ижод қилган.

Ҳукмдор сулола вакилларида Шайбонӣй, Убайдий ва Азийлар ҳам ўзбек, форс, араб тилларида шеърлар битиб, девон тузган.

Бу давр шеърӣятида тасаввуф намояндаларининг ижодӣй маҳсули ўзига хос ўрин тутади. Маҳдуми Аъзам Даҳбедӣй, Шайх Худодод Вали, Шарофиддин Шарифӣй, Аҳмад Маҳмуд Ҳазинӣй ва бошқаларнинг рисола, маснавӣй, мусиқӣй газал ва рубоӣйлари фикримизнинг далилидир.

XVI асрда Мовароуннаҳрда IX-XII ва XV асрлардаги каби табиӣй билимларнинг гуркираб ривожланганлиги сезилмасда, бу соҳа ҳам бутунлай тўхтаб қолган эмас. Сулолавӣй урушларнинг кўпайиб кетганлиги, мамлакатда барқарорликнинг нисбийлиги, давлат бошқарувидаги консерватив ёндашиш, ислом омилининг кучайиши ва бир қатор бошқа сабабларни кўрсатиш мумкинки, булар табиӣй фанлар ривожига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Шунга қарамай Форобӣй, Берунӣй, Ибн Сино, Улуғбек, Қозизода Румӣй, Али Кушчи каби буюк олимларнинг кўпгина ишлари ўрганилиб, уларга шарҳлар ёзилди, ўқув қўлланмалар тайёрланди.

Табиӣй билим соҳаларидан математикага эҳтиёж кучлироқ бўлиб, у қурилиш, ер ўлчаш, ҳунармандчилик, савдо ишлари, шунингдек, мерос тақсимоти, солиқ ишларида кўп қўлланилар эди.

Шунингдек, бу даврда ҳам математика ва астрономияга оид маҳсус ишлар ва рисоалар тайёрланган. Улуғбек мактаби давомчиларидан Маҳмуд ибн Муҳаммад Мирам Чалабийнинг (1525) (Дастур-ул-амал ва тасҳиқ ал жадвал) «Дастур-ул амал ва жадвалга тузатиш», (Рисолат ал-жайб жомиаъ) «Синус ҳақида мукамал рисола», («Рисола-йи маърифат-и самт-и қибла») «Қибла азимутини аниқлаш ҳақида рисола», Муҳаммад Амин Мўминобидийнинг (XVI аср) «Ҳисоб-и амал-и шабака», Сирожиддиннинг «Ворислик ҳуқуқига шарҳ» («Шарҳӣй фараъиз-и Сирожӣйя) рисоалари, Латиф-Муҳаммад Бобо Самарқандӣйнинг «Ҳисоб илми ҳақида рисола» («Рисола дар илм-и ҳисоб»), «Ворисликнинг тўрт тури» («Васӣят бор чоҳар қисм») ва бошқа кўплаб рисоалар, шарҳлар ва қўлланмалар шулар жумласидан.

Бу даврда ёзилган мемуар асарларда иқлим, табиат, аҳоли жойлашуви, ҳайвонот ва ўсимлик олами ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Шунингдек, географияга оид махсус асарлар ҳам ёзилган. Низомиддин Абдували ал-Биржандийнинг (1525 йил) «Шаҳар ажойиботлари» («Ажойиб ал булдон») китобида ер, денгиз, тоғлар, дарёлар ҳамда Самарқанд, Бухоро ва Хоразм шаҳарлари тасвирланади. Султон Муҳаммад ал Балхийнинг (1571 й.) «Фаройиботлар олами» («Мажма ал-фаройиб») рисоласида Мовароуннаҳрнинг тарихий географиясига оид аниқ ва қизиқарли маълумотлар берилган. Амин Аҳмад Розийнинг 1593 йилда «Етти иқлим» («Ҳафт иқлим») номли географик-биографик луғати тайёрланди. Буларнинг барчаси табиий фанлар ривожига тўхтаб қолмаганлигидан далолатдир.

Ўтган асрларда бўлганидек, XVI асрда ҳам тиббиёт илми ривожига катта эътибор билан қаралди. Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва бошқа йирик шаҳарларда кўплаб тиб олимлари, халқ табиблари етишиб чиқдилар. Халқ табobati ривожланди. Одамларни даволаш усуллари ва даволаш асбобларини такомиллаштириш, турли хил дори-дармонлар тайёрлаш, даволаш муассасаларини очиш каби халқнинг ижтимоий талабидаги ишлар амалга оширилди.

Тиббиёт соҳасида талайгина қимматли асарлар ҳам битилди. Самарқандда Султон Али Хуросоний томонидан 1520 йилда «Даволаш қўлланмаси» («Дастур ал-илож») китоби, Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал Хиравийнинг машҳур «Фойдалар тўплами», («Жами алфавоид»), «Яхшиларга фойдалар», «Фавоид ал-аҳёр», «Томир кўрсатишлари», («Далойили набз»), «Соғлиқни сақлаш ҳақида рисола», («Қасида дар ҳифзи сиҳҳат»)¹ ва бошқа асарлари бунга мисол бўлади.

Тошкентлик Убайдуллоҳ ибн Юсуф Али 1562-1568 йилларда «Беморни даволаш» рисоласини ёзди. Унда муаллиф ўзининг табиблик малакаси ҳамда Шарқнинг таниқли ҳакимлари асарларидан фойдаланди².

Бу даврда тиббиёт соҳасида яна кўплаб рисола ва қўлланмалар яратилганки, уларда касалликларни аниқлаш, диагноз қўйиш, уларни турларга ажратиш, даволаш усуллари, танани

¹ Ирисов А, Носиров А, Низомиддинов И, " Ўрта Осиёлик қирқ олим " . Т., Фан. 1961 й. 85-91-бетлар.

² История Узбекистана. Т., Фан. 1993 й. 365 стр.

жамоат ҳаммоми, (1571-1578), Тошкентда Бароқхон ва Кӯкалдош мадрасалари, Балхда Хўжа Камолиддин қурдирган масжид ва бошқа ўнлаб бинолар бунга мисол бўла олади.

Россиянинг савдо бўйича Бухородаги вакили инглиз Женкинсон бу давр меъморчилиги ҳақида шундай ёзади: «Бухоро жуда катта шаҳар, унда гиштдан иморатлар, ибодатхоналар, серҳашам бинолар кўп... Ҳаммомлар жуда моҳирона солинган бўлиб, дунёда мисли йўқ...».¹

XVI аср меъморчилигида маҳобатли бинолар, мадрасалар, масжидлар, саройлар, мақбаралар, хонақолар қуриш учун энг яхши уста ва меъморлар жалб қилинган бўлса-да, оддий иншоотлар: савдо-сотик бинолари, бозорларни ободонлаштириш, тўғонлар, кўприклар, қарвон йўллари бўйлаб сардобалар қуриш ва бунёд этиш ишларига ҳам катта эътибор берилганлиги ҳам бу даврдаги ўнлаб бино ва иншоотларнинг бизгача етиб келганлигида ўз аксини топади.

Бу даврда меъморчилик билан бир қаторда халқ санъатининг рассомлик, наққошлик каби турлари ҳам ривожланди. Шайбонийхон 1507 йили Ҳиротни қўлга киритганда ўз хизматига бир қанча шоир, олим ва санъаткорларни жалб этган эди. Улар орасида машҳур рассом Камолиддин Беҳзод ҳам бўлган. У Шайбонийхоннинг портретини реалистик услубда, катта маҳорат билан чизган. Кейинчалик Ҳиротни забт этган Шох Исмоил Беҳзодни ўз хизматига олади. Беҳзод ва шох Музаффарлар санъатини уларнинг шоғирдлари давом эттиради. Бу икки санъат соҳиби ҳақида Мирзо Ҳайдар «Тарихи Рашидий» китобида қуйидагича ёзади: «Шох Музаффар ... унинг қалами (тасвирий) ғоятда нозик, тиниқ гўзал ва пишиқдирки, қаровчининг кўзини қамаштиради...

Бу ҳунар усталари уни жуда эъзозлайдилар. Беҳзод бу уста мусаввирдир, гарчи шох Музаффардек нозик қўл бўлмаса ҳам аммо бунинг қалами ундан маҳкамроқдир... — Тасвирда Абулхайрдан кейин... Шох Музаффар ва Беҳзоддир... ва улардан кейин, бу кунга қадар, уларга ўхшаш бирор бошқа (рассом) пайдо бўлмади. Бу иккиси амир Алишердан тарбия топганлар».

XVI асрда яшаб ижод этган рассом ва наққошлар ўз замонасида яратилган «Шайбонийнома», «Фатҳномаи хоний», «Футуҳати

¹ Йўлдошев М. XVI-XVII асрларда Бухоро билан Россия ўртасидаги элчилик муносабатлари. Т. Ўз.дав.нашр. 1957.

Шайбонийхон», «Тарихи Абулхайрхоний», «Таворихи гузида Нусратнома» ва Акбаршоҳ замонида форс-тожик тилига таржима қилинган «Бобурнома» каби тарихий ва адабий асарларни чиройли расмлар, нафис нақш ва гўзал зарҳаллар билангина безаб қолмасдан, балки бу асарларни чиройли фалсафий, руҳий, тасвирий лавҳалар билан бойитиб, уларни янада жонлантирдилар.

Ўтган асрлардан мерос бўлиб қолган кўпгина олим ва шоирларнинг асарлари бу даврда қайта кўчирилиб, улар ҳам назм нақшлар ва катта маҳорат билан ишланган миниатюралар билан безатилди.

Жумладан, 1556 йилда Муҳаммад Мурод Самарқандий томонидан Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари қўлёзмасига ишланган жанг манзарасини акс эттирувчи миниатюра, Абдурахмон Жомийнинг «Тухарат-ул-аҳрор» достонига 1558 йили ишланган «Богдаги ўтириш» манзарасини тасвирловчи миниатюра, Шайх Саъдийнинг «Гулистон»ига ишланган «Қабул маросими» манзараси ва бошқа кўплаб миниатюралар ишланди. Бу гўзал ва хайрли ишлар XVI аср маданияти савияси юксак эканлигини кўрсатиб қолмасдан, наққошлик, рассомлик, хаттотлик санъатлари тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

1510 йилда Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонини кўчириб ёзган котиб Қосим, «наسخ ва настаълиқда» моҳир, кўплаб шогирдларнинг устози Мавлоно Султон Али Машҳадий, тилшунос олим Ҳофиз, қобилиятли шоир ва истеъдодли хаттот Султон Али Ҳасеҳий, Тожддин Бухорий, Муҳаммад Амин Бухорий, хожа Муҳаммад ибн Мавлоно Ҳошим Самарқандий, «Малик-ул-кутуб» («Китоблар подшоҳи») унвонига сазовор бўлган Мавлоно Мир Али каби хаттотлар XVI асрда етишиб чиққан буюк адабиёт ва санъат намояндалари эди.

Хаттотлик санъати айниқса, мураккаб, масъулиятли ва меҳнатталаб ҳунар эканлиги ўша даврнинг машҳур назариётчи хаттотлари томонидан битилган асарлардан ҳам сезилиб туради. Мир Али томонидан 1515-1519 йиллар орасида хаттотлик ҳақида назм билан ёзилган рисола, 1587 йилда Дарвиш Муҳаммад ибн Дўст Муҳаммад Бухорий томонидан ёзилган «Фавоид-ул-хутут» каби асарлар машҳурдир.

Бу даврда санъатнинг бошқа соҳалари каби мусиқа ва мусиқашунослар ҳам Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарлари,

жамоат ҳаммоми, (1571-1578), Тошкентда Бароқхон ва Кўкалдош мадрасалари, Балхда Хўжа Камолиддин қурдирган масжид ва бошқа ўнлаб бинолар бунга мисол бўла олади.

Россиянинг савдо бўйича Бухородаги вакили инглиз Женкинсон бу давр меъморчилиги ҳақида шундай ёзади: «Бухоро жуда катта шаҳар, унда гиштдан иморатлар, ибодатхоналар, серҳашам бинолар кўп... Ҳаммомлар жуда моҳирона солинган бўлиб, дунёда мисли йўқ...».¹

XVI аср меъморчилигида маҳобатли бинолар, мадрасалар, масжидлар, саройлар, мақбаралар, хонақолар қуриш учун энг яхши уста ва меъморлар жалб қилинган бўлса-да, оддий иншоотлар: савдо-сотик бинолари, бозорларни ободонлаштириш, тўғонлар, кўприклар, қарвон йўллари бўйлаб сардобалар қуриш ва бунёд этиш ишларига ҳам катта эътибор берилганлиги ҳам бу даврдаги ўнлаб бино ва иншоотларнинг бизгача етиб келганлигида ўз аксини топади.

Бу даврда меъморчилик билан бир қаторда халқ санъатининг рассомлик, наққошлик каби турлари ҳам ривожланди. Шайбонийхон 1507 йили Ҳиротни қўлга киритганда ўз хизматига бир қанча шоир, олим ва санъаткорларни жалб этган эди. Улар орасида машҳур рассом Камолиддин Беҳзод ҳам бўлган. У Шайбонийхоннинг портретини реалистик услубда, катта маҳорат билан чизган. Кейинчалик Ҳиротни забт этган Шоҳ Исмоил Беҳзодни ўз хизматига олади. Беҳзод ва шоҳ Музаффарлар санъатини уларнинг шоғирдлари давом эттиради. Бу икки санъат соҳиби ҳақида Мирзо Ҳайдар «Тарихи Рашидий» китобида қуйидагича ёзади: «Шоҳ Музаффар ... унинг қалами (тасвирий) ғоятда нозик, тиниқ гўзал ва пишиқдирки, қаровчининг кўзини қамаштиради...

Бу ҳунар усталари уни жуда эъзозлайдилар. Беҳзод бу уста мусаввирдир, гарчи шоҳ Музаффардек нозик қўл бўлмаса ҳам аммо бунинг қалами ундан маҳкамроқдир... — Тасвирда Абулхайрдан кейин... Шоҳ Музаффар ва Беҳзоддир... ва улардан кейин, бу кунга қадар, уларга ўхшаш бирор бошқа (рассом) пайдо бўлмади. Бу иккиси амир Алишердан тарбия топганлар».

XVI асрда яшаб ижод этган рассом ва наққошлар ўз замонасида яратилган «Шайбонийнома», «Фатҳномаи хоний», «Футуҳати

¹ Йўлдошев М. XVI-XVII асрларда Бухоро билан Россия ўртасидаги элчилик муносабатлари. Т. Ўз. дав. нашр. 1957.

Шайбонийхон», «Тарихи Абулхайрхоний», «Таворихи гузида Нусратнома» ва Акбаршоҳ замонида форс-тожик тилига таржима қилинган «Бобурнома» каби тарихий ва адабий асарларни чиройли расмлар, нафис нақш ва гўзал зарҳаллар билангина безаб қолмасдан, балки бу асарларни чиройли фалсафий, руҳий, тасвирий лавҳалар билан бойитиб, уларни янада жонлантирдилар.

Ўтган асрлардан мерос бўлиб қолган кўпгина олим ва шоирларнинг асарлари бу даврда қайта кўчирилиб, улар ҳам нозик нақшлар ва катта маҳорат билан ишланган миниатюралар билан безатилди.

Жумладан, 1556 йилда Муҳаммад Мурод Самарқандий томонидан Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари қўлёзмасига ишланган жанг манзарасини акс эттирувчи миниатюра, Абдурахмон Жомийнинг «Тухарат-ул-ахрор» достонига 1558 йили ишланган «Богдаги ўтириш» манзарасини тасвирловчи миниатюра, Шайх Саъдийнинг «Гулистон»ига ишланган «Қабул маросими» манзараси ва бошқа кўплаб миниатюралар ишланди. Бу гўзал ва хайрли ишлар XVI аср маданияти савияси юксак эканлигини кўрсатиб қолмасдан, наққошлик, рассомлик, хаттотлик санъатлари тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

1510 йилда Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонини кўчириб ёзган котиб Қосим, «наسخ ва настаълиқда» моҳир, кўплаб шогирдларнинг устози Мавлоно Султон Али Машҳадий, тилшунос олим Ҳофиз, қобилиятли шоир ва истеъдодли хаттот Султон Али Ўбеҳий, Тождидин Бухорий, Муҳаммад Амин Бухорий, хожа Муҳаммад ибн Мавлоно Ҳошим Самарқандий, «Малик-ул-куттоб» («Китоблар подшоҳи») унвонига сазовор бўлган Мавлоно Мир Али каби хаттотлар XVI асрда етишиб чиққан буюк адабиёт ва санъат намояндалари эди.

Хаттотлик санъати айниқса, мураккаб, масъулиятли ва меҳнатталаб ҳунар эканлиги ўша даврнинг машҳур назариётчи хаттотлари томонидан битилган асарлардан ҳам сезилиб туради. Мир Али томонидан 1515-1519 йиллар орасида хаттотлик ҳақида назм билан ёзилган рисола, 1587 йилда Дарвиш Муҳаммад ибн Дўст Муҳаммад Бухорий томонидан ёзилган «Фавоид-ул-хутут» каби асарлар машҳурдир.

Бу даврда санъатнинг бошқа соҳалари каби мусиқа ва мусиқашунослар ҳам Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарлари,

айниқса Самарқанд ва Бухорода анча жонланди. Мусиқа асбобларидан рубоб, най, ғижжак, уд, кўбиз, сурнай, карнай, ноғора, дутор, сетор, чанг, камонча, чилтор, танбур кабилар кенг тарқалган. Мазкур даврда хушовоз ҳофиз, бастакор, мусиқашунос ва истеъдодли машшоқлардан мавлоно Муҳаммад Амин Муғанний, мавлоно Нажмиддин Кавкабий, мавлоно Ноий, мавлоно Ҳасан Кавкабий, мавлоно ҳожи Муҳаммад, мавлоно Ризо Самарқандий, мавлоно Боқий, мавлоно Нисорий, мавлоно Камолиддин Мир Маҳмуд, Мирзо Сабрий каби ажойиб санъаткорлар етишиб чиқди.

Бу санъаткорлар орасида нужум илмининг билимдони, шоир ва истеъдодли мусиқашунос мавлоно Нажмиддин Кавкабий (1473-1533) мусиқа илмининг амалиётчиси, сифатидагина эмас, унинг назариётчиси сифатида ҳам танилган. У мусиқа бобида янги-янги куйлар басталаш билан чекланиб қолмай, «Рост», «Бузург», «Ҳижоз», «Ироқ» каби мақомларга багишланган куллийётлар ва кўплаб бошқа асарлар муаллифидир.

XVI асрда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг фарзандлари мактабларда таълим олган.

Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»да Кундуз шаҳрида бўлган воқеаларни тасвирлар экан, ҳар бир маҳаллада мактаб мавжудлигини, мактабдорлар лутфу иноятда бўлганлигини ёзади.

Ўша даврда маҳаллий муаллимлар таълим-тарбия ишларига кенг жалб этилган. Зайниддин Восифий Тошкент вилоятида ўзбек шахзодаси Наврўз Аҳмад ҳузурида муаллимлик қилган. Бу пайтда болалар олти ёшдан мактабга қабул қилинган. Уларга алифбодан сабоқ берилиб, ёзув-чизувлар ўргатилад эди. Сўнгра болалар мактаблардан мадрасаларга қабул қилинган. Мадрасаларда асосан диний таълим берилса-да, ҳисоб-китоб, шеър ўқиш, мусиқа, хаттотлик, наққошлик сингари махсус ҳунарлар мадрасадан ташқарида ўқитилар эди.

Ўша даврнинг вақф ҳужжатларига асосан мадрасада уч гуруҳ: қуйи, ўрта ва юқори гуруҳ толиби илмлар бўлиб, нафақа ва озиқ-овқат шу гуруҳларга қараб белгиланарди. Ҳар бир гуруҳда ўқиш муддати 8 йилдан, жами таълим 24 йиллик ҳисобланарди. Мадраса толиблари мадраса ҳужраларида истиқомат қилган, дарсларга қатнашиш мажбурий бўлиб, тартибни бузган толиби илмлар ўз вақтида огоҳлантирилиб, жазоланган.

ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА АХЛОҚИЙ ФИКР РИВОЖИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШДАГИ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАР

Бевосита XVI аср ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикр ривожининг ўзига хос хусусиятларига тўхталишдан олдин ўша давр тарихи ва маданияти қай даражада тадқиқ қилинганлиги ва унинг ҳозирги аҳволи ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунки биз тадқиқ қилмоқчи бўлаётган мавзу юқоридаги масала билан чамбарчас боғлиқдир.

Шўролар даври ва ҳатто мустақиллик даврида чоп этилган илмий адабиётларда ўша давр тарихи, адабиёти, фалсафий фикри, дини, тасаввуфи, поэзияси етарли даражада ўрганилмаганлиги, манбаларнинг етишмаслиги айтилади. Лекин уларнинг орасида германиялик олим Юрген Паулнинг фикри, бизнингча алоҳида эътирофга сазовор. У профессор Шпулер фикрларига асосланиб ҳамда Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзмалар фондини таҳлил қилиб XVI асрнинг кам тадқиқ қилинганлиги сабабларини қуйидагиларда деб билади:

1. XX аср 60-йилларида Ўрта Осиё илмий текшириш институтлари ва кутубхоналарида сақланаётган қўлёзма фондларининг ёпиқлиги.

2. Қўлёзмалар ҳақида маълумот берувчи СВР (Шарқ қўлёзма мажмуаси)нинг 1954 йилдан бошлаб нашр этила бошлаши.

3. Ислом дини ва тасаввуфига оид манбаларнинг Шўролар даврида деярли ўрганилмаганлиги, аниқроғи уларни тадқиқ қилиш ман этиб қўйилганлиги.

4. XVI аср ва кейинги асрларнинг кам ўрганилганлигининг яна бир муҳим сабабларидан бири бу рус босқини билан боғлиқ

эди. Мақсад рус босқинига қадар Мовароуннахрнинг қолоқлиги, маданиятининг пастлигини асослаш, тарихни қора бўёқларда бўяб кўрсатиш эди.

Олим айтган бу сабаблардан ташқари, XVI аср тарихи ва маданияти етарли тадқиқ қилинмаганлигига яна объектив ва субъектив сабаб, важларни кўрсатиш мумкин. Лекин профессор Юрген Паул ўз мақоласида иқтибос қилган Шпулернинг фикрига қўшила олмаймиз. Унинг айтишича «1500 йилдан кейин Ўрта Осиё тарих саҳнасидан тушди»,¹ бундан келиб чиқадигани шуки, мазкур ҳудудда айна санадан кейинги рўй берган барча тарихий воқеа-ҳодисалар «эътиборга олинмаса ҳам бўлади», яъни улар таҳлил қилишга арзимаيدи».²

Олимнинг фикрига шу маънода қўшилиб бўлмайдики, биринчидан, у 60-йилларда мавжуд бўлган манбаларга асосланган. Маълумки, ўша вақтда XVI асрга оид манбалар ҳали маълум эмас эди. Иккинчидан, ўтган йиллар ичида қатор тарихий асарлар, турли фан соҳаларига оид манбалар рус, ўзбек ва бошқа тилларда эълон қилиндики, улар XVI аср тарихи, маданияти, илм-фан равнақини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ва, учинчидан, шуни айтиш жоизки, XVI аср «таҳлил қилишга» арзийдими ёки йўқми, у бизнинг тарихимиз, ундан юз ўгиролмаймиз. Ўша даврдаги салбий ёки ижобий воқеаларни қандай бўлса шундай тарихийлик ва диалектик нуқтаи назардан ёритишимиз, мавжуд бўлган «оқ доғлар»ни бартараф қилиб, ҳаққоний тарихимизни яратишимиз зарур. Булардан ташқари, яна шуни айтиш лозимки, шўролар даврида, профессор Юрген Паул таъкидлаганидек, манбашунослик, тарихни ўрганиш бўйича муайян илмий-тадқиқот ишлари бажарилган. Агар Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг фондида 40 минг қўлёзма ва 30 минг тошбосмада чоп этилган асарлар сақланаётгани инobatга олинса, XVI аср тарихи ва маданий мероси тўғрисида қатъий хулосалар қилишга эрта, деб ўйлаймиз. Мавжуд қўлёзма ва тошбосмаларда тарих, бадиий адабиёт, фалсафа, ахлоқшунослик, поэзия, халқ

¹ Юрген Паул. Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги тасаввуфга оид қўлёзмаларни каталоглаштириш: натижалар ва келгуси режалар. - "Шарқшунослик". 2002. № 11. 182-184 бетлар.

² Ўша жойда. 182-бет.

оғзаки ижоди, сиёсатшунослик ва бошқа соҳалар бўйича кўплаб асарлар топилишига шубҳа йўқ.

Энди XVI асрда Мовароуннаҳр ҳудудида ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикр ривож масаласига келсак, бу борада ҳам худди тарих, бадиий адабиёт ва бошқа соҳаларга нисбатан айтилган гапларни қўллаш мумкин.

Фалсафа тарихига бағишланган илмий-тадқиқот ишларида XVI асрда яшаган мутафаккирларнинг соф фалсафий муаммолар билан шуғулланганликлари қайд қилинади. Айниқса, бу ҳол шўролар даврида чоп этилган фалсафий китобларда алоҳида таъкидланади. Хусусан, тарих файласуфи А.М.Баҳовуддиновнинг фикрига кўра, том маънодаги фалсафий масалалар билан шуғулланган мутафаккирлар бу даврда учрамайди. Илғор ижтимоий-сиёсий фикрлар поэзияда ўз аксини топди. Биноий, Восифий, Ҳилолий таълимотларида яхлит концепция ва муайян система (тизим) мавжудлиги кузатилмайди.¹ Ўтган асрнинг 60-йилларида мавжуд тарихий манбаларнинг яхши ўрганилмаганлиги, тарихий-фалсафий тадқиқотларнинг камлиги туфайли А.М.Баҳовуддинов шундай хулосага келган.

Шунингдек, бошқа дарслик, қўлланма ва тадқиқотларда ҳам XVI асрда илм-фаннинг етарли ривож топмаганлиги айтилади.² Баъзиларида эса ислом мафкураси илм-фан ривожига тўғридан-тўғри тўсқинлик қилиб, унга салбий таъсир ўтганлиги таъкидланади.³

Дарҳақиқат, шўролар даврида юқорида айтилган маълум сабабларга кўра XVI аср фалсафий, ижтимоий-сиёсий фикри тадқиқ қилинмади. Мустабид тузум даврида чоп этилган баъзи бир тарихий-фалсафий китобларда фалсафанинг муҳим масалаларига бағишланган рисоалар мавжуд эмас, деган фикр устуворлик қилар эди. Бунга асосий сабаб XVI асрда яшаб ижод этган мутафаккирлар асарларининг тарихий-фалсафий нуқтаи назардан ўрганилмаганлиги бўлди. Лекин XVI аср тарихнавислиги ва адабиёти ҳақида бундай деб бўлмайди.

¹ А.М.Богаутдинов. Очерки по истории таджикской философии. Сталинабад, Таджикгосиздат, 1961, 231-бет.

² Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Т. Фан, 1977, 241-бет.

³ Й.Жумабоев. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т. "Ўзбекистон", 1980, 220-бет.

Мустақилликкача бўлган даврда XVI асрга оид баъзи тарихий ва бадий рисоалар, шоирларнинг назмий ва насрий асарлари таржима қилиниб чоп этилди, улар ҳақида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди, дарсликлар яратилди.¹ Бу китобларда Подшоҳожанинг «Мифтоҳул-адл», «Гулзор» ва «Мақсадул атвор» асарларидан намуналар, Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул-вақое» асарининг форсчадан таржимаси, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» тарихий асари, Убайдий девони, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк»идан парчалар келтирилган. Юқоридаги шоир ва тарихчиларнинг асарларидан парчаларнинг чоп этилиши XVI аср тарихи, поэзияси, бадий ижодини ўрганишда илк қадамлардан бўлди, деб ҳисоблаш мумкин.

Шўролар даврида чоп этилган дарслик ва илмий-тадқиқот ишларида асосан Подшоҳожа, Биноий, Мажлисий, Муҳаммад Солиҳнинг ҳаёти, ижоди, адабий фаолияти таҳлил этилди. Булардан ташқари, улар асарларидаги ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрларнинг баъзи жиҳатлари бадий нуқтаи назардан ёритилди. Хусусан, тадқиқотларда Подшоҳожанинг одил шоҳ, зулм ва зўравонлик, золим қозилар хатти-ҳаракатини танқид қилиши, тўғрилиқ, хоинликни қоралаш, донишмандлик тўғрисидаги фикрларига эътибор берилди. А.М.Мирзоевнинг Биноийга бағишланган монографиясида ҳам мутафаккирнинг ҳаёти ва ижоди филологик нуқтаи назардан тадқиқ қилинди. Унда Биноийнинг зулм ва истибдодга муносабати, илм-фан ҳақидаги мулоҳазалари ҳамда унинг ахлоқий қарашлари таҳлил этилган.

Бу ерда шуни алоҳида кўрсатиш лозимки, шўролар давридаги илмий тадқиқотларда XVI асрда яшаб ижод этган

¹ Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. "Ўқитувчи", 1965; Ўзбек адабиёти. III том. Т. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959; М. Мирзааҳмедова. Хожа (ҳаёти ва ижоди) Т. "Фан", 1975; А.И.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. Т. "Фан", 1976; А.М.Мирзоев. Камол ад-Дин Бинаи. М. Наука, 1976; Зайниддин Восифий. Бадоеъул-вақое (Нодир воқеалар). Т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979; Асрлар видоси. Т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982; История Самарканди. Т. "Фан", 1962; Х.Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990; Ўзбекистон ССР тарихи. Т. Фан, 1970; Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1989; Биноий. Боги Эрам. Т. 1917 (тошбосма); Подшоҳожа. "Мифтоҳул-адл" ва "Гулзор"дан. Т. Бадий адабиёт нашриёти, 1962.

мутафаккирларнинг ижоди ҳукмрон мафкура, яъни синфий-лик ва атеистик позициядан туриб ёритилган. Улар дунё-қарашининг дунёвий жиҳатларига эътибор берилган ҳолда диний-мистик адабиёт, ислом динидаги қадриятлар, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, тарбиявий жиҳатлари салбий баҳоланганлиги билан ажралиб туради.

Юқоридаги тадқиқотлардан шу нарса аён бўладики, биринчидан, уларда қўлланилган услубий ёндашувлар, табиийки, ҳозирги замонга тўғри келмайди. Иккинчидан, бу тадқиқотлар тарихий-фалсафий нуқтаи назардан ёзилмаган. Учинчидан, уларнинг аксариятида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий муаммолар кўтарилмайди.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг илм-фан билан шуғулланиш учун керакли шарт-шароитлар яратилди. Маънавий мерос, шу жумладан фалсафий меросга қизиқиш кучайди. Шўролар даврида мавжуд бўлган тўсиқ ва чегаралар олиб ташланди. Архивда сақланаётган тарихий ҳужжатлар ҳамда ноёб қўлёзмалар билан танишиш имконияти туғилди.

XVI аср тарихи, маданияти, ижтимоий-фалсафий фикри, ислом ва тасаввуф соҳасидаги манбаларни ўрганиш ва тадқиқ қилишга кенг йўл очилди. Айниқса, тарихга оид кўплаб асарлар форс тилидан ўзбекчага таржима қилина бошланди. Шу муносабат билан немис олими Юрген Паулнинг «Тасаввуфга оид асарлар эса деярли ўрганилмаган. Буни совет даврида тасаввуфга берилган баҳо самараси сифатида кўриш керак; бундай асарларга холис ёндашувнинг имкони йўқ эди»¹, деган фикрига тўла қўшилса бўлади.

Энди XVI асрга оид манбаларнинг таржимасига келсак, тан олиш керакки, бу борада анча ишлар қилинди. Ўша давр тарихи, фалсафий ва сиёсий фикрини ўрганишда XVI асрда яшаган Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий»² асарининг рус тилига таржима қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда мустақиллик учун олиб борган кураши баён қилиниши билан бирга,

¹ Юрген Паул. Кўрсатилган тўплам. 184-бет.

² Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. Форс тилидан русчага А.Ўринбоев, И.И. Жалилова ва Л.М.Епифанова таржима қилган. Т. "Фан", 1996 й.

инсоннинг бу дунёда яшашдан мақсади, турмуш тарзи, ахлоқий қарашлар, фалсафий мушоҳадалар бадиий тарзда келтирилган. Булардан ташқари, бу ёдгорликда Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийнинг асарлари, хайрли ишлари ҳақида маълумотлар берилган. XVI аср шоирларидан Ҳилолий ва Биноийнинг ижодлари, XV асрда яшаб ижод этган машҳур rassom Беҳзод ҳамда тарихчи ва шоир Абдаллоҳ Марварид ва уларнинг ижодлари ҳақида китобда маълумотлар ўз аксини топган. Хуллас, ушбу асар Мовароуннаҳр тарихи, адабиёти, фалсафаси, жўғрофия ва топонимикаси, этнографияси соҳасида қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Мустақиллик даврида таржима қилиниб нашр этилган йирик китоблардан бири XVI асрда яшаган таниқли шоир ва адабиётшунос Ҳасанхожа Нисорийнинг (1516-1597) «Музаккири аҳбоб» («Дўстлар ёдномаси») номли тазкирасидир¹. Ушбу тазкиранинг қимматли томони шундан иборатки, унда XVI асрда Мовароуннаҳр, Афғонистон, Эрон, Туркия, Шарқий Туркистон ва Ҳиндистонда яшаб ижод этган 288 шоир ва адиб ҳақида муфасссал маълумот берилган. Тазкира муаллифи XV асрга мансуб буюк мутафаккирлар Жомий ва Навоий ҳамда Ҳусайн Бойқаро ва Ҳусайн Воиз Кошифий каби йирик давлат арбоби ва адиблар ҳақида ўз қарашларини баён этади. Айниқса, китобда XVI аср шоирлари ва тасаввуф вакилларига кенг ўрин берилган. Унда Бобур, Убайдий, Мушфиқий, Муҳаммад Солиҳ, Хожа, Шайбоний, Шайх Худодод Вали, Ҳилолий, Мажлисий ва бошқаларнинг ижоди, фаолияти, асарлари, яшаган даври, ўша даврдаги сиёсий ва маданий вазият ҳақида фикрлар билдирилган. Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкираси XVI асрда Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаёти, маънавий-фалсафий ва ахлоқий фикрини ўрганишда ноёб манба бўлиб хизмат қилади.

Охириги йилларда чоп этилган йирик асарлардан яна бири Фахруддин Али Сафийнинг (1463-1503) «Рашаҳот»² (Оби ҳаёт томчилари)идир. Ушбу асар форс тилидан ўзбек тилига XIX асрда таржима қилинган бўлиб, XV асрнинг машҳур мугасав-

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. Форсчадан Исмоил Бекмурод таржимаси. Т. Халқ мероси. 1993 й.

² Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот. Нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний. Т., Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2003.

вуфи шайх Хожа Аҳрор Валининг (1404-1490) ҳаёти, фаолияти, халқпарварлиги ҳақида маълумот беради. Ушбу китобнинг аҳамиятли томони шундаки, унда Хожа Аҳроргача яшаган кўплаб азизу авлиёлар, шайхлар, тасаввуфнинг йирик вакиллари, хусусан, Юсуф Ҳамадоний, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий, Ҳаким Ото, Занги Ото, Абдулхолиқ Гиждувоний, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Али Ромитаний, Бобо Самосий, Саййид Амир Кулол, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Муҳаммад Порсо, Мавлоно Яъқуб Чархий, Хожа Алоуддин Аттор, Саъдуддин Кошғарий, Абдурахмон Жомий ва бошқаларнинг ҳаёти, ижоди ва тасаввуф таълимотига қўшган ҳиссаси ҳақида сўз кетади. Бизнингча, «Рашаҳот» китобида баён қилинган фикрлар тасаввуфни янада чуқурроқ билишга, унинг моҳиятини англашга, XVI асрдаги яссавия, нақшбандия, аҳрория тариқатлари издошларининг диний-ирфоний қарашларини тушунишга кўмаклашади.

Мустақиллик йилларида XVI аср бўйича олимлар томонидан бажарилган улкан ишлардан яна бири бу — ўша даврда яшаб ижод этган шоир ва мутасаввуфларнинг дoston ва шеърларини форс-тожик тилидан ўзбекчага таржима қилиш бўлди. 1991 йилда Зайниддин Восифийнинг «Ажойиб воқеалар»идан парчалар Бўривой Аҳмедов таржимасида, Подшоҳожанинг «Мифтоҳ-ул-адл» китобидан айрим ҳикоялар Воҳид Зоҳидов ва Суйима Фаниева таржимасида босилиб чиқди.¹ Яна таржима қилиниб чоп этилган тасаввуфий шеърлар сирасига Аҳмад Маҳмуд Ҳазинийнинг «Жавоҳирул-аброр»идан танланган парчалар, Маҳдуми Аъзам Даҳбедийнинг «Зубдат ус-соликин» ва «Танбият ус-салотин» рисоалари, Қул Убайдийнинг «Вафо қилсанг» шеърий тўплами, Худодод Валининг ўзбек ва форс-тожик тилидаги ғазал ва ҳикматлари, «Ҳужжат ул-зоҳирин ли раддил мункирин» манокибидан парчаларни кўрсатиш мумкин.²

¹ Ажойиб ўғитлар. Т. "Чўлпон", 1991, 169-184 бетлар.

² Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. "Жавоҳирул-абрордан" парчалар. Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. Т. "Фан", 2001; Маҳдуми Аъзами Даҳбедий. Зубдат ус-соликин ва танбият ус-салотин. Т. "Сўғдиёна", 1994; Қул Убайдий. Вафо қилсанг. Т. "Ёзувчи", 1994; Худодод Вали. Ўзбек тилидаги ғазаллар. Форс-тожик тилидаги ғазаллар. Ҳикматлар. Ё. Валихўжаев, Б. Ўринбоев. Худодод Вали. Самарқанд. 1995; Худодод Вали. "Ҳужжатул-зоҳирин ли раддил мункарин" манокибидан парчалар. Ҳазрати Азизон Шайх Худодод Вали — яссавия тариқатининг машҳур намоёниси. Самарқанд - 2000.

муаллиф XVI асрда яшаб ижод этган Муҳаммад Қози (вафоти 1516 й.), Махдуми Аъзам (вафоти 1542 й.) ва бошқаларнинг ҳукмдорларга қилган насиҳатлари, сиёсий доктриналарини мавжуд манбалар асосида таҳлил қилади. Мазкур мақоланинг аҳамиятли томони шундаки, унда турли даврларда насиҳатнома, панднома тарзида ёзилган асарларнинг мазмуни баён қилинади. Хусусан, ал-Ғаззолийнинг «Насиҳатул-мулук», хожагон-нақшбандия тариқатининг асосчиларидан бири Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг «Васиятнома», Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си, Хожа Аҳрорнинг ҳукмдорлар билан олиб борган мулоқоти ҳақида фикрлар билдирилади. Муаллиф Муҳаммад Қозининг «Давлатни бошқариш қоидалари тўғрисида», Махдуми Аъзамнинг «Танбиҳ ас-салотин», «Рисолайи аҳвол-и уламо ва умаро», «Ғули наврӯз», «Меърож ул-ошиқин» асарларига тўхталиб, улардаги ижтимоий-сиёсий фикрларни қисқа ёритади.

Мустақиллик йилларида XVI асрдаги ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётини ўрганишга эътибор берила бошланди. Шу жиҳатдан олганда М.Нуритдиновнинг илмий тадқиқотлари таҳсинга сазовор, деб ўйлаймиз. Зероки, у биринчи бўлиб XVI аср Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий фикрини тадқиқ қилишга киришди. Олим XVI аср охири ва XVII асрда яшаб ижод этган машҳур файласуф Юсуф Қорабоғийнинг фалсафий қарашлари ҳақида номзодлик диссертациясини, кейинчалик эса XVI-XVII асрлар Ўрта Осиёда ижтимоий-фалсафий фикр тарихи бўйича докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Улар асосида иккита йирик монография чоп эттирди¹.

Муаллиф ўзбек тилидаги монографиясида Юсуф Қорабоғийнинг (1563-1647) ҳаёти, ижоди ва фалсафий қарашларини ёритиб беради. У Юсуф Қорабоғийни XVII аср мутафаккири деб ҳисоблайди. Бу бежиз эмас. Бунинг сабаби мутафаккирнинг ижоди, ёзган асарлари айна шу даврга тўғри келади. Ушбу монографияда Юсуф Қорабоғийнинг онтологик ва гносеологик қарашлари, хусусан борлиқ, руҳ ва жисм, оламни билиш масалаларини тадқиқ қилиши марказий ўринни эгаллайди.

¹ М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. Т. Фан, 1991; М.Н.Нуритдинов. Из истории Средней Азии в XVI-XVII веках. Т. Изд-во медицинской литературы им. Абу Али ибн Сино, 1996.

Рус тилида чоп этилган монографияда XVI-XVII асрларда Ўрта Осиёда яшаб ижод этган бир неча файласуфларнинг дунёқараши таҳлил этилган. Бу китобда асосан XVI асрнинг йирик мутафаккири бухоролик олим, файласуф, илоҳиётчи Мирзажон Шерозий (вафоти 1585), Юсуф Қорабоғий ва Муҳаммад Шариф Бухорийларнинг (вафоти 1697) ҳаёти, ижоди, асарлари, дунёқарашининг муҳим хусусиятлари, дунёнинг тузилиши, ҳаракат ва вақт, жисм ва руҳнинг ўзаро муносабати, борлиқни билиш муаммолари, жамиятга қарашлари ҳар томонлама диалектик тамойиллар асосида таҳлил этилади.

Китобда XVI аср файласуфи Мирзажон Шерозийнинг ҳаёти, ижоди, фалсафий асарлари, уларнинг рўйхати, қисқача таърифи, салафларнинг асарларига шарҳлари, ҳошиялар санаб ўгилади. Шу билан бирга файласуфнинг борлиқ, худо ва инсон ўртасидаги муносабат, гносеологик қарашларининг баъзи жиҳатлари қўлёзма асарларига таянган ҳолда таҳлил қилинади.

Гарчи М.Нуритдиновнинг тадқиқотларида XVI-XVII асрларда яшаб ижод этган Мирзажон Шерозий, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий каби файласуфларнинг фақат онтологик ва гносеологик қарашлари таҳлил этилиб, бу даврдаги ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрлар ёритилмаган бўлса-да, улар XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий фикрини ўрганиш учун фалсафий асос ва гоёвий манба бўлиб хизмат қилади.

Назаримизда, бу тадқиқотлар биз ўрганмоқчи бўлган даврда файласуфлар ва фалсафий таълимотлар бўлмаган, фалсафий ва ижтимоий-сиёсий, ахлоқий қарашлар фақат шоир ва тарихчилар, мутасаввуф ва ислом намояндаларининг асарларида ўз аксини топган, деган фикрларнинг асоссизлигини ва бу соҳада ҳали қатъий хулоса чиқаришга эрта эканлигини исботлайди. Бу яна шуни исботлайдики, Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий фикри тарихининг турли даврлари бой фалсафий фикрларга эга. Тарихий манбалар, форс ва араб тилидаги қўлёзмаларнинг янада чуқурроқ ва тарихий-фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиши бу фикр тўғри эканлигини тасдиқлайди.

Тарихий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинган тадқиқотлардан яна бири каминанинг XVI аср мутафаккири Подшоҳонининг ахлоқий қарашларига бағишланган ва шу асосда чоп этилган монографиясидир.

Ушбу монографияда XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт, мутафаккирнинг ҳаёти ва ижоди, ахлоқий қарашларининг муҳим хусусиятлари, дин ва тасаввуфга муносабати, ижтимоий адолат, яхшилик, таълим-тарбия ва хулқ-одоб қоидаларига оид фикрлари мавжуд манбалар асосида ўрганиб чиқилган.

Шўролар даврида ва ундан кейинги тадқиқотларнинг таҳлили шундан далолат берадики, XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикр тараққиёти фалсафий нуқтаи назардан ва янгича ёндашиш асосида ўрганиб чиқилган. Тўғри, баъзи илмий адабиётларда мутафаккирларнинг бу борадаги айрим фикрлари йўл-йўлакай ёритилган. Лекин улар ўша замондаги ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикр ривожига ҳақида тўла маълумот бера олмайди.

Бу даврдаги ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрлар ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш учун, бизнингча, қуйидаги омиллар ва муҳим хусусиятларни ҳисобга олиш лозим:

1. Бу давр ижтимоий-сиёсий қарама-қаршиликлар, низо ва жанжаллар, халқ кўзғолонлари, тахт учун курашларнинг кучайганлиги билан ажралиб туради. Табиийки, буларнинг ҳаммаси XVI асрда яшаган шоир ва тасаввуф намояндаларининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларига таъсир кўрсатмасдан қолмади.

2. Мавжуд фалсафий адабиётларда XVI-XVII аср мутафаккирлари дунёқарашига қадимги юнон файласуфлари, биринчи навбатда, Афлотун ва Арастунинг фалсафий қарашлари кучли таъсир кўрсатганлиги қайд қилинади.¹ Бу фикр биров аниқлик киритишни талаб қилади, деб ўйлаймиз.

Биринчидан, антик даврдаги мутафаккирларнинг қайси фикрлари XVI аср мутафаккирларига таъсир қилганлиги аниқ ва равшан манбалар асосида исбот қилиб берилмаган. Улар дунёқарашига Шарқ перипатетиклари орқали таъсир қилганлиги айтилади. Олимнинг фикр-мулоҳазасига кўра, мутафаккирларнинг борлиқ ҳақидаги қарашларига янги афлотунчиларнинг эманация назарияси таъсир кўрсатган бўлса, билиш

¹ Бу ҳақда қаранг: М.Нуритдинов. Из истории общественно-философской мысли Средней Азии в XVI-XVII вв... 58-59 бетлар.

назариясида ва мантиқ илми соҳасида Арасту таълимотига таянилган.¹ Бу фикрларга қўшилиш мумкин. Лекин XVI асрнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрига келсак, бу таъсир камроқ сезилади. Бунда, яъни давлатни бошқариш, ҳукмдорларнинг фуқароларга муносабати, ахлоқий муносабатлар, хулқ-одоб ва юриш-туриш қоидалари масаласида қадимги юнон мутафаккирларининг таъсири камроқ сезилади, XVI асрда ислом ва тасаввуф фалсафаси устуворлик қилади.

3. XVI аср шоир ва мутасаввуфлари дунёқарашининг такомил топишида Ўрта Осиёнинг йирик файласуфлари Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Берунийнинг сиёсий таълимотлари ва ахлоқий қарашларининг таъсири кучли бўлган. Айниқса, бу даврда Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий асарлари, сиёсат ва ахлоққа оид қарашлари кенг тарқалган.

4. Бу даврнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларини ёритганда яна шу нарсани назарда тутиш лозимки, XVI асрда Абу Наср Форобийнинг «Фозил шаҳар аҳолиларининг фикрлари», «Бахт-саодатга эришув ҳақида», Ибн Мискавейхнинг «Таҳзибул ахлоқ», Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Носириддин Tusийнинг «Ахлоқи Носирий», Жалолиддин Давонийнинг «Ахлоқи Жалолий» асарига ўхшаш фалсафий рисоалар ҳозирча учрамайди. Бу даврда ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрлар, насосан, бадий адабиётда, назмий ва насрий асарларда, тарих ва тасаввуфга оид манбаларда ўз аксини топган. Шоирларнинг рисоаларида ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрлар мажозий ва ҳажвий шаклда бадий тимсоллар орқали ифодаланган.

5. Бу даврнинг яна бир ўзига хослиги шуки, Абдулхолиқ Риждувоний, Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор тариқатининг кўплаб издошлари пайдо бўлди. XVI асрда ишоб ижод этган Биноий, Ҳазиний, Убайдий, Подшохожа, Муҳаммад Қози, Муҳаммад Солиҳ, Махдуми Аъзам, шайх Худодод Вали ва бошқаларнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашлари яссавийлик ва нақшбандийлик сулуклари нуқтаи назаридан баён қилинади.

¹ М. Нуриддинов. Курсатилган китоб. 59-бет.

6. XVI аср ислом мафкурасининг ижтимоий ҳаётга кучли таъсири билан ажралиб туради. Бу даврда қўплаб тафсирлар, фикҳшуносликка оид асарлар, айниқса Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари, буюк муҳаддислар Имом Бухорий ва ат-Термизий тўплаган ҳадислар халқ орасида кенг тарқалган эди. Мутафаккирлар ўзларининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларини Қуръон, ҳадис ва шариат аҳкомлари асосида яратдилар.

7. XVI асрда бир қатор тарихий асарлар пайдо бўлдики, улар шубҳасиз, ижтимоий-сиёсий фикр тараққиётини ўрганиш ва ҳолисона англаб етишга ёрдам беради. Бундай асарларга Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Биноийнинг «Шайбонийнома», «Шаҳаншоҳнома»си ва бошқаларни киритиш мумкин. Бу асарларда давлат ва уни бошқариш йўллари, одил ва золим подшоҳлар, мамлакат ва халқнинг аҳволи, турли халқ ғалаёнлари ҳақида фикр юритилади.

Хуллас, юқорида кўриб чиқилган тадқиқотларнинг мазмун ва моҳиятидан кўриниб турибдики, шу вақтгача XVI аср ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикри бўйича тарихий-фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ қилинган йирик монография ва диссертация ишлари ҳанузгача мавжуд эмас. Биз қўл урган рисолаининг асосий мақсади мана шу «бўшлиқни» тўлдириш, фалсафа тарихидаги «оқ доғлар»ни бартараф этишдир. Фикримизча, ушбу муаммонинг долзарблигига шубҳа йўқ. Зеро у, биринчидан, XVI асрни «тушкунлик» даври деб атовчи фикрларнинг ноилмий эканлигини исботласа, иккинчидан ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрлар нафақат ўша даврда, балки кейинги замонларда ҳам жамият тараққиёти ва мамлакатни бошқаришда, маънавий-ахлоқий ва таълим-тарбия ишларида туртки бўлганлигини чуқур идрок этишга кўмаклашади. Бу эса ушбу муаммони мавжуд манбалар, мутафаккирлар асарларини ҳар томонлама, ҳолисона тадқиқ қилишни, уларга тарихийлик ва диалектик услубни қўллаб ёндашишни тақозо этади.

Назаримизда, XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий фикр ривожининг тадқиқ қилинишининг ҳозирги замон учун ҳам

аҳамияти каттадир. Бу ўша даврдаги турли сиёсий ҳаракатлар, давлатни бошқариш услубини ўрганиб, улар асосида замонамиз учун керак бўладиган хулосалар қилишга, сабоқлар чиқаришга ёрдам беради.

Энг муҳими, ўша давр ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикрини таҳлил қилиш тарихий хотирани тиклаш, миллий истиқлол ғоясининг туб негизларини тўғри англаш, ёш авлод маънавияти, ахлоқи, хулқ-одобини тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшади. Шу маънода Президент И.Каримовнинг қуйидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга: «Мазкур минтақанинг қадимий тарихи ва маданияти, бунда яшаб ўтган Шарқ мутафаккирлари ва файласуфларининг жаҳон маданиятини ривожлантиришга қўшган ғоят катта ҳиссалари ҳам бу ерда яшаётган одамлар турмушининг барча томонларига сезиларли таъсир ўтказмоқда.

Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда».¹

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1993. 40-41-бетлар.

II БОБ

МУТАФАККИРЛАРНИНГ ИЖОДИЙ МЕРОСИ

ШОИР ВА АДИБЛАРНИНГ ҲАЁТИ

XVI асрдаги адабий жараён шу даврга қадар мавжуд бўлган илмий-адабий анъаналарни узлуксиз тарзда давом эттириш билан бир қаторда, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгариш ва воқеалар, адабий эстетик қарашлардаги маълум силжишлар туфайли ўзига хос хусусият ва тамойилларни ҳам ифода этди.

XVI аср бошида Мовароуннаҳрда темурийзодалар ўрнига Шайбонийхон ҳукмронлиги ўрнатилиб, у XVI асрнинг охиригача давом этди. Аммо худди шу даврда Мовароуннаҳр ҳам икки минтақага бўлинди: бири Самарқанд, кейинчалик Бухоро марказлигидаги шайбонийлар ҳукмронлиги минтақаси, иккинчиси эса Хива марказлигидаги элборслар ҳукмронлиги минтақаси.

Шайбонийлар тасарруфидаги минтақада ҳокимлик қилган Убайдуллохон (ваф. 1539) ва Абдуллахон II лар (ваф. 1598) минтақада марказлашиш, барқарорликни таъминлаш, илмий, маданий, адабий кучларни бирлаштириш соҳасида сезиларли иш қилдилар. Бу ишларни амалга оширишда маънавий ҳаётда катта мавқега эга бўлган Маҳдуми Аъзам Даҳбедий, Жуйбор хожалари (хожа Ислон, хожа Саид), шайх Худодод Вали ва бошқалар ҳокимиятларга маънавий жиҳатдан кўмаклашдилар.¹

Академик Б.Валихўжаевнинг фикрича, ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги илмий-маънавий жараён минтақавий

¹ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. Самарқанд, 2002, 4-бет.

булишига олиб келди. Бу эса шайбонийлар давридаги манбаларнинг бизгача етиб келганлиги билан изоҳланади. Чунки шайбонийлар даврида илмий-адабий ҳаёт, маданий муҳит, таълим тизими, хусусан, мадрасаи олияларнинг кўпайиши, Самарқандда Мирзо Улуғбек, Амир Шоҳмалик, Бибихоним, Аҳмад Ҳожибек, Хожа Аҳрор мадрасаси, Бухорода Мирзо Улуғбек, Тошкентда Хожа Аҳрор мадрасаси фаолияти қўллаб-қувватлангани ҳолда, жумладан Самарқандда Шайбонийхон ва Меҳрубонхонимларнинг мадрасаи олияси, Абу Саидхон мадрасаси, Бухорода Мир Араб, Мадалихон, Абдуллахон мадрасалари, Тошкентда Кўкалдош мадрасаси бино қилиниб, уларда нақлий, ақлий, яъни диний-дунёвий илмлар ўқитилган. Шунинг натижасида диний, табиий, ижтимоий фанлар соҳасининг етук олимлари, таниқли тилшунос, адабиётшунос, тарихшунос, шоир ва адиблар етишиб чиқдилар.

Шайбонийхон Мовароуннаҳр мадрасаларида таҳсил кўрган, теурийлар билан учрашган, олим ва адиблар билан мулоқотда бўлган, маданият тарихидан яхши хабардор, теурийларга ўхшаб ижод аҳлига раҳнамолик қилган, ўзи ҳам шеърлар ёзган давлат бошлиғидир.

Шайбонийларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросон тахтига кўтарилиши, олдинги катта империяни тиклаш ва маданият ривожини сақлаб қолишга интилиши тарихий ҳодисадир. Бу Ўбайдуллохон ва Абдуллахон II даврида янада кучайди. Улар ўнимидан сўнг авлодлари 1601 йилга қадар ҳукмронлик қилдилар.

XVI асрда гарчи Мовароуннаҳрда тугилиб, фалакнинг тардиши билан Ҳиндистон сари отланиб, ўша мамлакатда қолиб кетган ва подшоҳ бўла туриб, ижод билан машғул бўлган, Ватан соғинчи-ла яшаган Бобур, унинг садоқатли ҳаммаслаги Байрамхон, бобурийлар сулоласининг вакиллари Комрон Мирзо ва Гулбаданбегим ҳақида мухтасар маълумот беришни ҳам ўринли билдик. Чунки Мовароуннаҳр сарҳадидан кетса-да, уларнинг ижоди ва қолдирган мероси ҳеч жойда билининг Ватанимизда ўрганилганчалик ўрганилган эмаслигини эътироф этиб, мазкур тадқиқотда ҳам уларни мухтасар билан олиб ўтишга ҳаракат қилдик.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) темурийлар сулоласининг энг буюк вакилларида бири, Ҳиндистонда «Буюк мўғуллар» салтанатини қурган, туркий, араб-мусулмон, форс-тожик, ҳинд маданияти, бадий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва диний-тасаввуфий фикрга катта ҳисса қўшган мутафаккирдир.¹

Бобур ўзбек халқининг йирик мутафаккири, давлат арбоби, ўзбек мумтоз адабиётининг кўзга кўринган вакили, тарихчи олим, шоир ва таржимондир.

Бобур Андижонда туғилди. Унинг отаси Умар Шайх темурийлар сулоласига мансуб бўлиб, ўша даврда Фарғона вилоятига ҳокимлик қилган. Отаси Умар Шайх вафотидан кейин Бобур 12 ёшда тахтга ўтириб, давлатни бошқариш билан машғул бўлди.

Бобур 1496 йилда Самарқандни, 1504 йилда Кобулга юриш қилиб, уни эгаллайди.

Бобур ва унинг ўғли Ҳумоюн Афғонистонда 1504 йилдан 1526 йилгача подшоҳлик қилдилар. У доимо кучли, марказлашган давлат тузиш орзусида бўлди. Бобур мамлакат ободончилигига, илм-фан ривожига катта эътибор берди, ўзи ҳам рубоий ва ғазаллар битди.² «У, — деб таъкидлайди Н. М. Маллаев, — Афғонистоннинг хўжалиги ва маданиятига катта эътибор берди, ариқ ва каналлар очди, чорбоғлар солди, йўл ва кўприклар қурди, мактаб ва мадрасалар бино қилди, Бухоро олуси, найшакар ва бошқа хил дарахт кўчатларини келтириб эктирди. Бобур маҳаллий аҳолининг диний эътиқодларига, урф-одатларига эркинлик берди, ерли амалдорларни иззат-ҳурмат қилди. Булар Бобурнинг шон-шухратини ошириб юборди».³

Бобур 1526 йили Деҳли томон юриш қилди. У 1526 йил 21 апрелида Панипат жангида Деҳли султони Иброҳим Лўдий бошчилик қилган армияни енгиб, Деҳлини эгаллайди ва Ҳиндистонни қўлга киритади.

¹ Фалсафа: (Ўқув қўлланма) Э.Ю.Юсуповнинг умумий таҳрири остида. Т.: "Шарқ", 1999, 120-бет.

² Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. 1-китоб. Тузувчи ва илмий муҳаррир: ф.ф.д. Қиёмиддин Назаров. "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти", Тошкент, 2004, 209-бет.

³ Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. 642-бет.

У 1530 йилда Аграда вафот этди. Кейинчалик унинг хоки Кобулга келтирилиб, дафн этилди.

Ҳасанхожа Нисорий Бобур ғайратли ва шижоатли султон эканлиги, у Мовароуннаҳр мамлакатини қўлдан бермаслик учун мардона жанг олиб борганлигини, аммо тақдир, қисмат деган ёзиг Ватандан чиқиб кетишга мажбур этганлиги ҳақидаги фикрларни келтириб, шундай ёзади: «Чигатой султонларининг ўнг сараси ва зўр шижоатлиси эди. Шамшир зарби билан Мовароуннаҳр мамлакатларига эга бўлиб, уни сақлаб қолишда кўп сайъ-ҳаракатлар ва жонини аямасдан жаҳду-жадаллар кўрсатди. Мардона тўқнашувлар қилди, аммо тақдир ўқига тадбир қалқони дош беролмади, бирор натижа чиқара олмади».¹

Жавоҳарлаъл Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида Бобур ва унинг набираси Акбар ҳақида шундай ёзади: «Бобур дилбар шахс, уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар ана ҳам дилбарроқ ва кўп яхши фазилатларга эга бўлган. Мард, жасур, талантли лашкарбоши, раҳмдил, шафқатли, булар билан бир қаторда у ҳаракатчан, ўз ишини давом эттирувчиларнинг ижтимоий садоқатига сазовор бўлиш учун ҳаракат қилувчи одам бўлган».

Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан кейин Ҳиндистонда туркий-ўзбек тилида ижод қилган шоирлардан бири Байрамхондир.

Баъзи тадқиқотларда Байрамхон Бадахшон ёки Фазна шахрида тутилган дейилган. Байрамхоннинг отаси Сайдалибек туркманларнинг Баҳорли уруғидан. У Фазна ҳокими бўлиб, кейинчалик Бобурга қўшилган, унинг юришларида иштирок этган.

Муҳаммад Байрамхоннинг ота-боболари ҳукмрон табақа нақилларидан бўлган. Ана шу муҳитда тарбия кўрган Байрамхон Бобур ҳаёт вақтида унинг ўғли Ҳумоюн хизматига киради ва Ҳумоюн вафотидан сўнг тахтга ўн тўрт яшар Акбар ўтиради. У шун бўлганлиги сабабли мамлакатни бошқариш Байрамхон патнёрларида эди. Бироқ, 1560 йили саройда Байрамхонга нисбатан уюштирилган фитна сабабли Акбар бу оталиқни ҳокимиятдан

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 51-52 бетлар.

четлатиб, подшоликни ўз қўлига олади. Бундан норози бўлган Байрамхон одамлари билан Акбарга қарши чиқади. Лекин Акбар қўшинлари томонидан енгилиб, Тилвар қалъасига қамалади. У кечирим сўраб, қалъадан Акбарга мактуб йўллайди. Акбар уни кечиради ва саройда қабул қилиб, унвонларини қайта тиклайди.

Байрамхон ўзининг садоқати, жасурлиги ва шоирлиги билан Бобурнинг диққатини жалб этган. Бобур ўғли Ҳумоюнга унга дўст бўлишни маслаҳат берган. Байрамхон Ҳумоюннинг жияни ва Бобурнинг невараси Салима Султонбегимга уйланади. Султонбегим гўзаллиги учун уни Зебуннисо деб атаганлар. 1560 йил 31 декабрда Байрамхон Гужаротда ўлдирилади.¹

Ҳиндистонда ўзбек тилида ижод этган шоиралардан бири Гулбаданбегимдир.

Гулбаданбегим 1522 йили Кобулда туғилган. Унинг онаси Салима Султонбегим номи билан шуҳрат топган. Гулбаданбегим Бобурнинг кўрсатмаси билан Ҳумоюн Мирзонинг онаси Моҳим бегим қўлида тарбияланган. У ўткир зеҳнли бўлган. Моҳим бегим билан Кобулда яшаган, кейинроқ Бобур таклифи билан Аграга кўчиб борганлар. 1557 йили Акбарнинг онаси Хадича бону бегим билан Деҳлига келган. У 1575 йил Маккага ҳаж сафарига отланган. Гулбаданбегим 1603 йили 80 ёшида вафот этган. Акбаршоҳ уни иззат-хурмат ила дафн этган.²

Инглиз олимаси Аннет Бевериж «Ҳумоюннома» 1585-1587 йиллар орасида ёзилган, дейди.

Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»си ёзилажак «Акбарнома»га материал сифатида дунёга келган. «Фирдавсмакон» деганда Бобур ва «Жаннат ошиёни» деганда Ҳумоюншоҳ назарда тутилган ушбу асарда.

Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккир ул аҳбоб» асарида Муҳаммад Солиҳ, Биноий, Мулла Шодий каби номлар учрайди. Ана шу адабий муҳит бошида турганлардан бири Муҳаммад Шайбонийхондир.

Темурий ҳукмдорлар ўртасидаги зиддиятлар ўзбек хони Шайбонийни Самарқанд ёнига олиб келди. Бу сафар у шаҳарни забт этишга пухта ҳозирланди. Султон Али Мирзони ўз томонига

¹ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 59-бет.

² Юқоридаги асар. 75-77 бетлар.

оғдирди. Ҳокимларнинг бебошлигидан, юртдаги тартибсизликлардан тинкаси қуриган, узоқ давом этган урушлардан хонавайрон бўлган шаҳар фуқароси Шайбонийхонга қарши курашда теурий ҳукмдорларни қўллаб-қувватламади. Шу боис, Муҳаммад Шайбоний давлатнинг расман пойтахти бўлган Самарқандни 1500 йилда деярли урушсиз босиб олди.¹

Шайбонийхон Самарқанд ҳокими бўлгач, тож-тахт даъво қилаётган султонларни қиличдан ўтказди. Хазинани мусодара қилинган мол-мулк билан тўлдирди. Сўнгги теурийлар давлатидан анча кучли бўлган олий ҳокимиятнинг Шайбонийхон қўлида тўпланиши Самарқанднинг иқтисодиётига ижобий таъсир кўрсатди ҳамда бек ва амалдорларнинг ўзбошимчалигидан бир мунча халос этди.

Машҳур «Ҳабиб ас-сияр» асарининг муаллифи, тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Шайбонийхон Самарқандни забт этгач, шаҳар бошлиғи Жонвафобийга шаҳар дарвозаларини мустаҳкамлаш ва қўриқлаб туришни, «хужжати» бўлмаган бирон-бир кимсани шаҳарга йўлатмасликни буюрган.

1500 йили Бобур омон қолган теурий мирзолари кўмагида яна Самарқандни қўлга киритди.

Шайбонийхон лашкарлари 1501 йил баҳорида Зарафшон дарёси соҳилидаги Сарипул яқинида Мирзо Бобур лашкарларини тор-мор келтирди. 1501 йилнинг иккинчи ярмида бир кечада Бобур Самарқандни ташлаб чиққач, Шайбонийхон Самарқандни қаршиликсиз эгаллади.

Шайбонийхон ўз даврининг маърифатли кишиси, жасур жангчиси бўлиши билан бирга моҳир саркарда ҳам эди. Ўзининг шеърӣ солномаси — «Шайбонийнома»ни Шайбонийхонга бағишлаган Муҳаммад Солиҳ, уни ҳарбий маҳоратга эга киши сифатида таърифлайди.

Шайбонийхон Дашти Қипчоқда ўз давлатини тиклашга муваффақ бўлди.

У 1510 йили Марв яқинидаги Маҳмуд қишлоғида Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Жанг тугагандан сўнг унинг жасади лашкарлар жасадлари орасидан топилган. Шайбонийхоннинг ваҳшийларча таниб бўлмас ҳолга келтирилган бошсиз танаси Самарқанддаги Баланд Суфа деган

¹ Самарқанд тарихи. 258-бет.

ерга дафн этилди. Ҳозирда бошқа шайбонийлар ҳам дафн этилган Суфа Регистон майдонида жойлашган бўлиб, Тиллакори ва Шердор мадрасалари ўртасидаги бурчакда ўрнашгандир.¹

Шайбонийхоннинг ҳаёт йўли ҳам унинг рақиби Заҳириддин Муҳаммад Бобурдек доимо урушларда ўтган. У ҳам тожу тахт деб ёшлик йилларини машаққат ва қувғинларда кечирган. Бироқ, шунга қарамай, ўз даврининг ўқимишли, донишманд кишиларидан бўлган. Талантли шоир, мусаввир, мусиқашунос. Қуръони каримни ёқимли овоз билан қироат қилган. Шайбонийхондан уч ўғил қолган. Каттаси Темур султон, унинг ўғли Бўлот султон Самарқандда ҳокимлик қилган ва Бобур унга ўз девонини юборган. Иккинчи ўғли Хуррамшоҳ Бобурнинг Хонзода бегим исмли синглисидан туғилган, ёшлигида вафот этган. Учинчи ўғли Севинч Муҳаммад Убайдуллохон томонидан тарбияланган, Кеш ҳокими бўлган.

Ўзбек шеърятининг мумтоз шоирларидан бири Убайдуллохон — Убайдийдир. Убайдуллохон 1487 йили Дашти Қипчоқ хукмдори бўлган Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд султон хонадонида дунёга келиб, 1539 йили Бухорода вафот этган. Шайбонийлар сулоласининг йирик сиёсий ва ҳарбий намояндаларидан бўлган Убайдуллохон 1533-1539 йилларда Бухоро тахтига эга бўлиб, мамлакатни идора қилиши билан бир қаторда маданий-маърифий соҳаларда ҳам муҳим ишларни амалга оширган. Ўша давр тарихчиси Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланомасида қайд этилишича, Убайдуллохоннинг ҳарбий маҳорати ва жасорати ҳамда давлат арбоби сифатида қаттиққўллиги Туркистон халқларини «қизилбошлар», яъни Исмоил Сафавий бошчилигидаги эронийлар истибдодидан сақлаб қолган. Шу билан бир қаторда унинг ҳаловатли замонида Мовароуннаҳр, айниқса, Бухоро вилояти гуллаб-яшнаган.

¹ Буюк сиймолар, алломалар. 24-бет.

Шайбонийхоннинг Исмоил Сафавий қўшинлари томонидан «тузоқ»қа тушиб енгилиши ва унинг фожиали ўлими шайбонийлар орасида маълум даражада маънавий парокандалик юз беришига олиб келди. Убайдуллохоннинг ҳарбий маҳорати ва жасорати, унинг давлат арбоби сифатидаги қаттиққўллиги туфайли сафавийлар қўшини чекинди. Убайдуллохоннинг маҳорати боис Ўрта Осиё шаҳарларининг қиргин қилиниши, талаши тўхтатилди. Убайдуллохон шайбоний ҳукмдорларидан Кўчкинчихон (1510-1530), унинг ўғли Абу Саид (1530-1533) ҳукмронлиги даврида уларнинг ноиби, 1533-1539 йилларда эса хон кўтарилиб, мамлакатни бошқарди. Шу даврда унинг маблағига машҳур Мир Араб мадрасаси қурилди, унинг ҳоки шу мадраса хоналаридан бирига қўйилган.¹

Убайдуллохоннинг отаси Маҳмуд султон 1504 йили Қундузда шифот этган. Уни Самарқандга олиб келиб кўмишган. Бу вақтда 18 ёшда бўлган Убайдуллохон Бухоро ҳокими этиб тайинланган. У кўплаб ҳарбий юришларда қатнашган. Урушларда амакиси Шайбонийхоннинг ўнг қўли бўлган. Ҳасанхожа Нисорийнинг айтишича, Шайбонийхон ғалабаларининг деярли ҳаммаси Убайдуллохоннинг ҳарбий маҳорати ва шижоатининг натижаси бўлган. Убайдуллохон 1529 йилдан то умрининг охиригача шайбонийлар эгаллаган ўлкаларнинг бош ҳукмдори бўлган. У ҳокимлик қилган давр сиёсий жиҳатдан нисбатан тинчлик ҳукм сургани, маданий ҳаётда жонланиш юз бергани, қатор шоирлар, маданият арбоблари ўзларини намоён этган бир давр бўлган.²

Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкирасида айтилишича, Шайбонийхон ўлиmidан сўнг Убайдуллохон жуда ботчилик қўшин билан ғанимларини мағлубиятга учратиб, ироқнинг изми билан ғалаба қозониб давлат тепасига кўтарилди. «Ҳазрат хон Шайбоний шаҳид бўлганларидан кейин Мовароуннаҳр вилоятларининг барчаси Шайбон султонлари қўлидан чиқиб, тўққиз юз ўн еттинчи (917) йили мазкур амир (Мир Араб)нинг нафис нафаслари шарофати сабаб ҳазрат Убайдулло Баҳодирхон уч минг қуrollанган чавандоз билан

¹ Кул Убийдий. Вафо қилсанг. 3-бет.

² И.Исмаилов, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи, 94-бет.

келиб, олтмиш минг кишига қарши жанг қилиб, Оллонинг изми билан озчилик кўпчилик устидан ғалаба қозониб, Мовароуннаҳр мулкани бутунлай қўлга киритганлар».¹

Убайдуллоҳон жасур ва довиюрак лашкарбоши, қаттиққўл ҳукмдор ва адабиётшунос эди. У Шайбонийхондан сўнг кучли ва тартибли давлатга асос солади, олти марта Хуросонга лашкар тортиб боради, Эрон қўшинларига бир неча бор қақшатқич зарбалар беради, Хоразмни ўзига бўйсундиради.²

XVI асрда Мовароуннаҳр сарҳадида яшаган мутафаккирлардан бири Муҳаммад Солиҳ ўзбек шоири, тарихчи, давлат арбобидир. Унинг отаси Нур Саидбек Хоразмда ҳоким бўлган. Бобоси Амир Шоҳ Малик Хоразмда Темур салтанатининг таянчларидан бўлиб, Мирзо Улуғбекка васий эди. Бошланғич маълумотни Хоразмда олган Муҳаммад Солиҳ Ҳиротда Жомий кўлида таҳсил кўради. У дастлаб 1490 йилгача Хуросонда Ҳусайн Бойқаро, кейинчалик Бухоро ва Самарқандда темурийлар, 1499 йилдан эътиборан эса Шайбонийхон саройида хизматда бўлган. Шайбонийхон унга «Амир ул-умаро», «Малик уш-шуаро» унвонларини беради, ўзининг ҳарбий юришларида бирга олиб юради. Шайбонийхон 1500 йили Бухорони эгаллаганида ҳокимликка Муҳаммад Солиҳни қўяди. У айнаи замонда Чоржўй ва Нисо вилоятларининг ҳокими бўлган. Муҳаммад Солиҳ 1507–1510 йилларда Ҳиротда яшайди, олимлар, шоир, ёзувчилар ва санъаткорлар билан бевосита мулоқотда бўлади. Муҳаммад Солиҳнинг девони бизгача етиб келмаган, аммо унинг Солиҳ тахаллуси билан ёзган ғазаллари, шеърлари, баёз ва тазкиралари учраб туради. Унинг ижодига Навоий, Бобур, Нисорий каби шоир ва адабиётшунослар ижобий баҳо берганлар.³

Профессор Абдурауф Фитрат «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» илмий мақоласида Шайбонийхон ва Муҳаммад Солиҳ ҳақида фикр юритиб, уларнинг ўзбек адабиётида тутган ўрни, ҳаёти, қисман фаолияти ҳақида ҳам тўхталади: умрининг сўнг йилларини Шайбоний саройида ўтқарган, унинг темурийларга қарши курашига самимий суръатда иштирок қилган ҳам бу курашнинг бир қисмини манзум дoston шаклида ёзган Муҳаммад Солиҳдир.

¹ Қўл Убайдий. Вафо қилсанг. 3 бет.

² Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи, 94-бет.

³ Р.Шамсутдинов ва бошқалар. Ваган тарихи. "Шарқ", Тошкент. 2003. 48-бет.

Муҳаммад Солиҳнинг отаси Нуралибек темурийлар замонида муътабар беклардан, ҳам сарой шоирларидан эди. Муҳаммад Солиҳнинг ўзи ҳам Ҳусайн Бойқаронинг сарой шоири бўлиб, Шайбонийнинг Самарқанд устига юриши замонида Бойқаро саройидан қочиб, Шайбонийга қўшулди. Навоий ўзининг «Мажолис»ида унинг шоирлигини махтайдир ва форсийча шеърларидан намуна беради. Бобур Мирзо ҳам унинг туркий шеърларини «ёмон айтмайдир» ибораси билан тақдим қиладур. Муҳаммад Солиҳнинг шеърлар мажмуаси қўлимизда йўқ. Унинг ёлғуз «Шайбонийнома» исмли манзум достони маълумдир. Бобур Мирзо бу асар ҳақида «бисёр суст ва фурур (тутак)дир, ани ўқиған киши Муҳаммад Солиҳнинг шеърларидан беътиқод бўлур деб қиммат берадир», тўғриси ҳам шудир».¹

Бироқ, Фитрат Бобурнинг юқоридаги фикрлари билан кифояланиб қолмади, биров кейинроқ у «Муҳаммад Солиҳ» номли илмий мақола эълон қилган. Унда ёзилишича, «...хоразмлик бўлгон Нур Саидбек Султон Абусаид Мирзо ва Жўки Мирзонинг хизматларида катта эътиборли беклардан эди. Қабри Марвдадир. Нур Саидбек Абусаид Мирзо замонида Хоразмни Ҳусайн Бойқарога қарши яхши мудофаа қилмагани учун масъулиятга тортилиб, мол-мулки таланиб, Ҳиротга келтирилган ва яна авфу қилинган эди». Бу воқеа 1468 йилда бўлган. Муҳаммад Солиҳнинг ўзи отасининг ўлими ҳақида «Шайбонийнома»нинг «Китоб назмининг сабаби» унвонли фаслида шундай дейди:

*Чиқти Хоразм диёри қўлидин,
Ҳивақу Кот, Ҳисори қўлидин.
Тушти андин гузори Марв сари,
Анда соврулди эви эли бори.
Айлади нуш шаҳодат эжоми,
Анча хуш ўлди саодат эжоми.
Мени гардун ситами қилди ятим,
Айлади кишвари ғам ичра муқим.*

Шоирнинг бобоси Амир Шоҳ Малик Мирзо Улуғбекнинг шайхонаси ва тарбиячиси бўлиб, Темур ва Улуғбек саройларида

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 56-бет.

хизмат қилган обрўли беклардан эди. Муҳаммад Солиҳнинг темурийларга эмас, шайбонийларга хизмат қилишининг туб илдизларини мушоҳада қилмасдан ўтиб кетиб бўлмайди. Фитрат ва бошқа олимлар буни чуқур таҳлил қилиб, «текширишлари»нинг сабаби шуки, шоирнинг отаси Нур Саидбек Ҳирот шаҳридаги Ихтиёриддин қалъасига гуноҳсиз ҳолда қамалади ва бу унинг обрўсига путур етказди ва яна мавқеи қайта тикланади. Бу ҳол Муҳаммад Солиҳга қаттиқ таъсир этган бўлиши керак.

XX асрнинг сўнгги чорагида ёзилган илмий асарларда ҳам Муҳаммад Солиҳнинг ҳаёти, унинг темурийлар салтанатидан кетиб қолиши сабаблари кенг ёритилган. XVI аср адабиёти, илмий меросининг таҳлилчиларидан, адабиётшунос олим Акрам Иброҳимов бу мавзунинг моҳиятини чуқур ўрганган ва уни шундай изоҳлаган: «Муҳаммад Солиҳнинг отаси Нур Саидбек ҳам темурийлардан Улуғбек, Жуки Мирзо ва Абу Саид саройларида эътиборли амирлардан бўлиб, сўнгги вақтларда Абу Саиднинг вассали сифатида Хоразмни идора этар эди. Лекин, Ҳусайн Бойқаронинг Хоразмга қилган ҳужумидан кейин уни Абу Саид Мирзо гуноҳкор сифатида Ҳиротга олдиртириб келади ва Ихтиёриддин қалъасига қамайди». Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандий маълумот берган; унинг ёзишича, Султон Ҳусайн Бойқаро Хоразмни ишғол этиб, у ердаги бўйсунмаган ва эътиборсиз бек, амирларни жазолашга буюрган: «Ҳазрат хилофот паноҳи: «Ҳамма амирлар Хоразм вилоятига жўнасинлар... Ҳар кимнинг гуноҳи сезилса, сазо ва жазо берилсин, баъзиларини ўлдуриб, қолганлари боғлансин!!!» деб буюрди. Шу жумладан, амир Нур Саид ҳам жанг кунлари парвосизлик қилгани учун гуноҳкор эди: Хоразм аскарлари, сон жиҳатдан кўп бўлишига қарамай Зафар Мирзо султон Ҳусайннинг ҳужумига бардош бера олмай бирданига қочганлиги маълум бўлди... Амир Пир Дарвеш қовчин ... Амир Нур Саидни ушлаб шамол тезлигида, от олдига солиб, Ҳиротга юборди. Унинг бутун моллари ва важларини талон-тарож эттирди. Амир Нур Саид 20-раббиал-аввалда Ҳиротга етди ва (уни) Ихтиёриддин қалъасига қамадилар... Жаноби Шайх (Абдурахмон Жомий) Амир Нур Саиднинг гуноҳини тиладилар. Ҳазрат хилофат паноҳи (Жомий) илтимосини қондирди ва уни

қалъадан чиқариб, олампаноҳ даргоҳига киритдилар. Ҳазрат уни кўриб, аҳволини сўради. Яна катта амирлар қаторидан ўрин олди...».¹

Гарчи Нур Саид банддан озод этилган бўлса ҳам, лекин инвалли даражасига кўтарила олмайди. Абусаид уни Марвга ҳоким қилиб юборади ва орадан кўп ўтмай у ерда ўлдирилади.

Нур Саидбек шоир бўлиб, бирмунча шеър ва рубоийлар ёзган. Бу ҳақда Навоий «Мажолис-ун нафоис» асарида қуйидагича ёзган: «Нур Саидбек Хоразмликдир. Таъбининг немиқдор қуввати ва латофатини шеърдан билса бўлур. Қабри Марв вилоятидадир».²

Шу ўринни профессор Фитрат шундай шарҳлаган: «Яқин оқтимолга кўра, Нур Саидбек 1467 инчи йилдаги масъулиятдан қутулиб, Абусаид Мирзонинг илтифотига мойил бўлгандан кейин янгидан Хоразмга борган. Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигининг биринчи йилида яна Хоразмдан чиқарилган ва Марвда ўлдирилгандир»³. Фитратнинг ишончли фикрича, Шайбонийхон ва Ҳусайн Бойқаро орасидаги курашда Чоржўй қалъаси мудофааси Муҳаммад Солиҳга топширилган, демакки, Шайбонийхон ёнида турган шоир султон Ҳусайн Бойқаро ҳукми билан маҳв этилган.

Муҳаммад Солиҳ отасининг ўлими уни темурийлардан этак силкиб, Шайбонийхон хизматига ўтишга мажбур этган, деган фикрга олиб келади.

Отадан етим қолган, унинг фожиали ўлим топганидан дили озор чеккан шоир темурий мирзолардан қаттиқ ранжиганлигини яширмайди, шу боис у темурийлардан узоқлашиб, улардан қочиб, Ҳиротни тарк этган ва Самарқандга келиб, Шайбонийхон хизматига киришга қарор қилган. Профессор Фитрат Муҳаммад Солиҳдаги бу ўзгаришларни чуқур таҳлил этади ва унинг Ҳусайн Бойқаро хизматидан қочиш сабабларини изоҳлаб берган: «Муҳаммад Солиҳ отасидан 1469 инчи йилда ятим қолгандан кейин турли хорликлар билан ўскан, Самарқандда ва Хуросонда темурийларнинг хизматида юрган. Бироқ, ота-

¹ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. "Фан", Тошкент, 1976, 164-165 бетлар.

² Алишер Навоий "Мажолис-ун нафоис", "Фан", Тошкент, 1961. 58-59 бетлар.

³ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 73 бет.

сининг фожиасини унута олмагани учун бўлса керак, ҳеч вақт улардан рози қолмаган. Унинг ўзи ҳаётининг бу саҳифасини тубанда қисқа ва очиқ жумлалар билан билдиради:

*Мени гардун ситами қилди ятим,
Айлади кишвари ғам ичра муқим.
Хорлуқлар била ўсдим бисёр,
Зўрликлар била кўрдим озор.
Хизмат этдим бори мирзоларға,
Бандалик ондағи доноларға.
Кўрмадим хайре мирзолардин,
Тиладим раъйи донолардин.*

Муҳаммад Солиҳ бир муддат Ҳиротда Ҳусайн Бойқарога хизмат қилгандан кейин унинг хизматидан қочган. Унинг бу қочишини Навоий «Мажолис-ун нафоис»да норозилик тили билан хабар берадир». ¹ Фитрат шундай хулосага келган: «Демак, у Ҳусайн Бойқаро хизматидан қочгандан кейин 8-9 йил бошқа теурий ҳукмдорлар ёнида хизмат қилган ва Шайбонийнинг чиқишини хабар олғач, 1499 йилда унга қўшулмоқ учун йўлга чиқиб, Самарқанд муҳорабаси чоғида Шайбонийхонга қўшилган».

Отасининг ўлими ва Ҳусайн Бойқаронинг унга етарли эътибор бермагани, моддий жиҳатдан қийналганлиги аста-секин унинг теурийларга нисбатан адоватини кучайтирган. У теурийларнинг тобора инқирозга юз тутаётганини кўриб тарих майдонига кириб келаётган Шайбонийхон хизматига ўтиш фикрига келган. Бунинг устига бошқа теурийлар ҳам унга бепарво муносабатда бўлишган. Шайбонийхонга тарафдор бўлган кишилар (мулла Абдурахим деган шахс) ҳамда Шайбонийхоннинг яқин амирларидан бўлган Жонвафобийнинг кўмаги билан Муҳаммад Шайбонийхон қабулида бўлиб, унинг илтифотига сазовор бўлган. Бу ҳақда ўзи дostonда маълумот берган. Афтидан бу воқеа 1496-97 йилларда юз берган. Чунки Алишер Навоий «Мажолис-ун нафоис» асарида бунга тўхталиб: «Анга ҳам ғариб саҳв туштиким, Султон соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) қуллиғидин ғийбат ихтиёр қилди. Баъзи дерларким, беҳудлиғ оламида ёмон мусоҳиблар ани бу ёмон йўлга тутубтурлар», деб ёзган. Демак, «Мажолис-ун

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 74-бет.

нафоис» қайта тартиб берилган йилларда (1496-98) у Шайбонийхон хизматида бўлган.¹

Афтидан темурийлардан безган Муҳаммад Солиҳга улардан юз ўгириш маслаҳатини берган «ёмон мусоҳиблардан» бири уни Шайбонийхон ҳузурига боришга ундаган. Шайбонийхон Муҳаммад Солиҳга:

*Эй етим, эмди санго ҳам ғаму ранж,
Тугонибон йўлиқур бўлғай ганж, —*

деб ўз хизматига олган. Аста-секин уни Амирул умаро (амирлар амири) мансабига кўтариб, «Маликуш-шуаро» (шоирлар сардори) унвонини берган. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон томонидан Бухоро ҳокими қилиб тайинланади, кейин Чоржўйда ҳоким бўлади. Шайбонийларнинг деярли ҳамма юришларида қатнашиб, улар ҳокимиятини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Бирмунча вақтлар Хоразм ҳамда Нисо шаҳарларининг ҳокими бўлади. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон хизматига кирган кунидан бошлаб, унинг тўғрисида дoston ёзишни ният қилганлигини ўзи айтган.²

Фитрат Муҳаммад Солиҳнинг қачон туғилиб, қачон ўлгани ҳақида қўлимизда очиқ бир нарса йўқ, бироқ «Оташкада» ва «Мажма ул-фусаҳо» каби тазкиралар унинг ҳижрий 941 (милодий 1524-25) йилда Бухоро шаҳрида ўлгани хабарини беради. Бу хабарга ишонмоқ лозим келса, унинг Шайбоний ўлгандан кейин Убайдуллохоннинг учинчи Эрон сафаригача тирик қолгани натижаси чиқадир.

Муҳаммад Солиҳ 1455 йилда туғилгани аниқ ҳолда, вафоти турли тазкира ва асарларда турлича қайд этилган. Шунинг учун Фитратнинг «Мажма ул-фусаҳо»да «Муҳаммад Солиҳ Бухорода ўлди», деган хабарини назарга олганда, унинг шул Хоразмдан Бухорога қайтгандан кейин касал бўлиб, шунда достонини битира олмасдан ўлган бўлиш эҳтимоли йўқ эмасдир»³, деган фикри ҳақиқатга яқин. Худди шу фикр профессор Н. М. Маллаев ва адабиётшунос А.Иброҳимовнинг Муҳаммад Солиҳ ҳақидаги тадқиқотларида зухур этган. Муҳаммад Солиҳ Ҳирот Шайбоний-

¹ Б.Валихужаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 104-105-бетлар.

² Юқоридаги асар, 106-бет.

³ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 75-бет.

хон кўлига ўтгандан сўнг Ҳиротда яшаб, у ердаги олим, фозил, шоирларнинг илмий, ижодий ишларига моддий ва маънавий ёрдам берганини кўрсатади.

А. Иброҳимовнинг тадқиқотида эътироф этилишича, Муҳаммад Солиҳ 1507-1510 йиллар орасида Ҳиротдаги ҳовлисида яшаган ва «Шайбонийнома» асарини ҳам шу давр ичида оққа кўчиртирган. У Венада сақланаётган, котиб Қосим томонидан кўчирилган нусхани Муҳаммад Солиҳнинг ўзи кўриб чиққан бўлиши керак, деган фикрни келтиради.

Нисорийнинг ёзишича, Муҳаммад Солиҳнинг Мирзо Улуғбек исмли ўғли бўлган, шу муносабат билан у ёзади: «Мирзо Улуғбек — амир Муҳаммад Солиҳнинг ўғлидурки, ҳазрат Шайбонийхоннинг олдида жуда ҳам эътиборли бўлиб, Нисо вилоятининг ҳукуматини унга берган эдилар. Дурун вилояти эса, фақирнинг отасида эди. Шу муносабат билан бир-бирлари билан мушоира қилиб турар эдилар. Латиф сўзлари бордир ва таниқли хуш таъблардан бўлуб, таърифга муҳтож эмас. Мирзо Улуғбек ҳам хуштабъ бўлиб, бу матлаъ ундан нақл қилинади:

*Эй хуш ул кунларки кўнглим васлидин хуш ҳол эди,
Ахтарим фархундаву бахтим Ҳумоюн фол эди...¹*

А.Иброҳимовнинг ёзишича, Шайбонийхон Муҳаммад Солиҳни тахминан 1509-1510 йилларда Нисога ҳоким қилиб тайинлаган ва мамлакат ишлари билан банд бўлгани учун «Шайбонийнома»ни давом эттира олмаган. «Оташкада»да эса шундай дейилган: «Амир Муҳаммад Солиҳ асли чигатойлардан, амир Нур Саиднинг ўғли, Амир Темур амирларидан амир Шох Маликнинг набираси бўлиб, мавлоно Жомийда касбу камолот қилиб, 941 санада Бухоро шаҳрида вафот этди».²

Бу сатрлар Муҳаммад Солиҳнинг мавлоно Абдурахмон Жомийда камолот касб этгани ва 941 (1534) йилда Бухорода вафот этганини кўрсатади. Бу эса шоир вафоти ҳақидаги тахминларга барҳам беради.³

Йирик адабиётшунос олим Натан Маллаев ҳам шу фикрларга қўшилиб, «... у 1510-1511 йилларгача Нисо шаҳрида

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 75-бет.

² Лутфали Ибн Оқохон. Оташкада. ЎзФАШИ, 42-рақамли қўлёзма, 77 б-бет.

³ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари.

яшаган, Шайбонийхоннинг вафотидан кейин эса Бухорога келиб, умрининг охирига қадар ўша ерда истиқомат қилган, 1535 йилда Бухорода вафот этади», деб «Муҳаммад Солиҳ темурийлар сулоласининг инқироzi ва емирилиши, шайбонийлар сулоласининг вужудга келиши ва дастлабки ҳукмронлиги йилларида яшади, ижод қилди. Унинг ҳаёти ва фаолияти, бадиий ижоди, айниқса, «Шайбонийнома» достони мана шу икки сулола ўртасидаги кураш ва тўқнашувлар билан, бу кураш ва тўқнашувларнинг оқибати билан яқиндан боглиқдир»,¹ деб хулоса ясайди.

Адабиётшунослар Б.Валихўжаев ва Қ.Тоҳиров хориж ва Мовароуннаҳр адабий муҳитида XVI асрда яшаб ижод этган Бобур, Байрамхон, Комрон Мирзо, Гулбаданбегим, Шайбонийхон, Убайдий, Муҳаммад Солиҳ, Хожа ва Мажлисий ижодиёти ва илмий мероси ҳақида ўқув қўлланма яратиб мутафаккирларнинг ижтимоий-ахлоқий, маънавий-сиёсий, бадиий-фалсафий қарашларини ёритишга ҳаракат қилганлар.

Бинобарин, мазкур қўлланмада Мажлисий ҳаётига доир маълумот деярли берилмаса-да, унинг ижодига тўхталинган. Муаллифлар ёзади: «Мажлисийнинг ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар ниҳоятда оз. Унинг фақат таҳаллусигина маълум, исми, туғилган ва вафот этган йиллари, ватани қаер эканлиги номаълум».²

Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкирасини ўзбек тилига таржима қилиб, сўзбоши ва изоҳлар ёзиб нашр эттирган ва ҳозирда ҳам бу асар ҳақида тадқиқот олиб бораётган Исмоил Бекжон: «Мавлоно Мажлисийни баъзи олимларимиз хоразмлик деб кўрсатадилар. Гарчи бу ҳақиқатга тўғри келса ҳам Ҳусайнқулихон Аъзам Ободийнинг «Тазкираи наштари ишқ» асарида Мажлисийнинг Ҳиротда яшаб, дастлаб Ғарибий таҳаллусини қўллагани, Ҳусайн Бойқаро мажлисларига қатнашгач эса, Мажлисий таҳаллусини олганлиги баён қилинади ва унинг «Музаккири аҳбоб»ида келтирилган иккинчи байти ҳавола қилинади. Маълум бўладики, Мажлисий Бобур билан ҳам учрашган ва бу мулоқот албатта, 1507-1512 йиллар

¹ Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. "Ўқитувчи", Тошкент, 1965, 681-бет.

² Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи, 123-бет.

орасида рўй берган. Шундан сўнг Мажлисий ўзбеклар ҳукмрон бўлган Мовароуннаҳрга, Бухорога келиб ватан тутган ва Убайдуллохон замонасида яшаб, 1520 йиллари вафот этган»,— деб ёзади.¹

Б. Валихўжаев ва Қ.Тоҳировларнинг ёзишича, «Алишер Навоий ва Бобур асарларида ҳамма замона шоирлари тилга олингани ҳолда, Мажлисий ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди. Мажлисий Ҳусайн Бойқаро мажлисларида иштирок этиб, ҳатто таҳаллусини ўзгартиргани рост бўлса, Навоий уни албатта «Мажлис ун-нафоис»га киритган бўларди».

Олим Шарофиддинов эса 1945 йилда нашр эттирилган «Ўзбек адабиёти тарихи» хрестоматиясининг иккинчи томида Ҳасанхожа Нисорийга асосланиб Мажлисий Убайдуллохон саройининг обрўли шоирларидан бўлиб, расмий вазифада турганлигини, Убайдуллохон вафотидан кейин унинг ўғли Абдулазизхон хизматида бўлганлигини қайд этган. Аммо Нисорий асарида бундай маълумот учрамайди. Агар бу тўғри бўлса, Мажлисий 1540 йилларгача яшаган бўлади.²

Бугунги адабиётшунослик ва фалсафа фанида мутафаккир шоир Мажлисий ҳаётини ёритувчи фикрлар қисқача шулардан иборат.

Адабиётшунос А. Иброҳимов фикрича, Мажлисий ва унинг «Қиссаи Сайфулмулк» достони матнини таҳлил қилиб, унда муаллиф ўз ҳаёти, мусофирлик азобини тортганлиги, қашшоқликни бошдан кечириши, хон саройларидаги хизмати ва бошқалар хусусида мухтасар маълумот беради.

Масалан, «Қиссаи Сайфулмулк»нинг кириш қисмида: ўзининг элу юрти, қавму қариндоши, ёру дўстидан айрилиб, мусофирликда кечирган огир ҳаёти, тортган азоб-уқубатларини зўр қайғу билан баён этади:

*Неча кунлар паришон эрди ҳолим,
Йўқ эрди ҳеч кишила қилу ҳолим.
Мусофир эрдиму, дилгиру пургаш,
Мусоҳиблар фироқида мушавваш...
Фироқида кўзум ёши қурумай,
Юрур эрдим кеча-кундуз уюмай.*

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. Сўнг сўз Исмоил Бекжонники. 309-бет.

² Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи, 124-бет.

Шоир ўзининг ғариблиги, кўнгли яримлигини дostonнинг «Шаҳзода Саидни таниб, йиғлашиб кўришгонлари» бобида ҳам таъкидлаб ўтади:

*Ғарибдир Мажлисий, озор қилманг,
Синуқ кўнглин яна абгор қилманг...*

Юқоридаги парчалар асли Хоразмдан бўлиб, бир қанча сарсон-саргардонликдан сўнг Бухорога кўчиб келиб, Убайдуллохон ва Абдулазизхон саройларида хизмат қилган шоир Мажлисийнинг дарбадарликда қашшоқлик билан оғир ҳаёт кечирганлигидан гувоҳлик беради.¹

Файласуф В.Зоҳидов 1961 йили «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» номли илмий тадқиқотини эълон қилди. Чунки ўтган аср 60-йиллари Хожа ҳаёти ва унинг илмий меросига ҳали қўл урилмаган давр эди; олим Хожанинг асарлари адабиётимиз тарихида муҳимлигини таъкидлаб ёзади: «Мифтоҳ ул-адл» («Одиллик калити») ўзбек адабиёти тарихида муҳим ўринлардан бирини эгаллайди; у адабиёт ва тил ёдгорлиги сифатида диққатга сазовор бўлган асардир. Лекин шу пайтгача «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» ҳақида бирор жиддий илмий-тадқиқот ишлари ёзиш у ёқда турсин, ҳатто унинг на ёзилган даври ва на асари аниқланган».²

Ниҳоят, академик В.Зоҳидовнинг Подшохожанинг «Гулзор» асари ҳақида, сўнгги вақтгача муаллифи номаълум ва XVI асрда яратилган деб ҳисоблаб келинган «Мифтоҳ ул-адл» ёдгорлиги ҳам Подшохожа қаламига мансуб эканлиги ҳақида бир қатор мақолалари эълон қилинди. Адабиётшунос Н. Владимирова ва М. Султонова 1962 йилда ёзган мақолаларида адабиётшуносликда «Мифтоҳ ул-адл», «Гулзор» асари билан бир қаторда, Подшохожа асари деб тан олинди, деб ёзишди.³

Н. Маллаев 1965 йилда чиққан «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида Хожа ҳаёти ва фаолияти, мутафаккирнинг адабий мероси ҳақида фикр юритиб, у ҳақда маълумотлар камлигини ва шахсияти ҳақида илмий жамоатчилик ҳали унчалик

¹ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 121-бет.

² В.Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1961, 100-бет.

³ Н.Владимирова, М.Султонова. Узбекский рассказ, Ташкент, Гослитиздат, 1962.

билмаслигини таъкидлаб ёзади: «Хожанинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот бор. Унинг туғилган ва вафот этган йиллари маълум эмас. Подшохожа Абдулваҳҳобхўжа ўғли йирик руҳоний оиласида дунёга келди. Унинг Хуросон саййидларидан бўлган ота-боболари садрлик ва шайхулисломлик мансабларида хизмат қилган эканлар. Подшохожанинг ўзи ҳам Балх ҳокими Жонибек Кистон қаронинг (1556 йилда вафот этган) саройида шайхулисломлик қилган».¹

Адабиётшунос олима М.Мирзааҳмедова Хожа ҳаёти ва ижоди ҳақида тадқиқот олиб борди ва номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Олиманинг «Фан» нашриётида 1975 йил Хожа фаолияти ва мероси тадқиқиға бағишланган монографияси эълон қилинди. Айтиш жоиз,² ўтган аср сўнгги чорагидан мутафаккирнинг илмий меросини ўрганишга киришилди.

Академик В. Зоҳидов ташвишланиб айтган ишга киришилди ва Марғуба Мирзааҳмедова тадқиқоти Хожа фаолиятини ёритувчи манбалар қаторидан ўрин олди. Мазкур тадқиқот муаллифи Хожа меросини фалсафа тарихи талаби асосида ўрганиб ва тадқиқ қилиб, 1997 йилда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва 1999 йили «Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари» номли монография эълон қилинди. Демак, Хожа илмий меросининг моҳият-мазмуни ва аҳамияти давр ўтса-да, ўзбек тадқиқотчилари томонидан ўрганилаётганлиги ва унга илмий жамоатчиликнинг қизиқиши ошганлиги намоён бўлмоқда.

Хожа асарларидан намуналар хрестоматияларга киритилган. 1962 йили унинг «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» тўпламларидан намуналар В.Зоҳидов ва С.Фаниева томонидан нашр этилди. Хожа ижодини ўрганишда В.Зоҳидов, Б.Валихўжаев, Н.Маллаев, А.Иброҳимов, М.Мирзааҳмедова, Исмоил Бекжон каби олимларнинг хизматлари бор. Санкт-Петербурглик марҳум адабиётшунос А.Тоҳиржонов Хожанинг «Мақсад ул-атвор» асарини топиб ундан парчалар нашр эттирди, кейинчалик Санкт-Петербургдаги икки қўлёзмаси асосида танқидий матнини тузди. Бу асар парчалари 1982 йилда нашр этилган «Асрлар нидоси» тўплами таркибида эълон қилинди. Хожа

¹ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 718-бет.

асарларининг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон РФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимида ҳамда Санкт-Петербургдаги маъхазларда сақланади.

М. Мирзааҳмедова фикрича, Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музакири аҳбоб» тазкираси Хожа ҳаёти ва ижодиётини ёритишдаги асосий манба сифатида қаралса бўладиган асардир: Хожа ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда унинг «Гулзор» асари ва Ҳасан Нисорийнинг XVI асрда яратилган «Музакири аҳбоб» тазкираси асосий манба ҳисобланади. Шу иккала асарни ва улардаги маълумотларни бир-бирига таққослаш ҳамда танқидий ўрганиш натижасидагина XVI асрда етишган ўзбек шоири ва ҳикоянависи Подшохожа ҳаёти ва фаолияти ҳақида бирмунча тўғри ва батафсилроқ фикр юритмоқ мумкин бўлади.

Ўрта Осиё адабиёти тарихини ўрганишда, айрим шоир ва ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодига оид материаллар тўплашда тазкиралар муҳим манба вазифасини ўтайди. Жумладан, XVI аср маданияти тарихини ўрганиш учун бой материал берадиган асарлардан бири Ҳасан Нисорийнинг «Музакири аҳбоб» тазкираси саналади.¹

Саййид Подшохожа бин Абдулваҳҳобхожа шоирнинг тўлиқ исми бўлиб, Хожа унинг таҳаллусидир. Подшохожа 1480 йили Нисо шаҳрида дунёга келган. Отаси Абдулваҳҳобхожа ўз даврининг етук шайхларидан бўлиб, Сулаймонхожанинг шариф ўғлидир. Уларнинг келиб чиқиши Занги Отага бориб тақалади. Абдулваҳҳобхожа юксак фазилатларга эга бўлган, билимдон машойих бўлиб, форсий ва туркий тилларда малоҳатли шеърлар битганлар, фасоҳатли сўзлар айтганлар.²

«Музакири аҳбоб»да қайд этилишича, Подшохожанинг акаси Шайх Алихожа, ўз замонасининг шоирларидан бўлиб, Шавқий таҳаллуси билан ижод этган. Тазкира синчиклаб ўрганилганда, шу ҳам маълум бўладики, тазкира муаллифи Ҳасанхожа Нисорий ҳам Подшохожанинг ўғлидир.

Чунки тазкира хотимасида муаллиф ота-боболари, ака-укалари ҳақида маълумот берган. Дарвеш Али Чангий ва Камол

¹ А.Мирзааҳмедова. Хожа (ҳаёти ва ижоди). "Фан", Тошкент, 1975, 23-бет.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1993, 268-бет.

Айнийларнинг фикрлари ҳам бун иботлайди. Нисорий тазкирасининг бир неча ерида Подшохожани назарда тутиб, «волиди фақир» (фақирларнинг отаси) иборасини қўллаган.¹

Подшохожа дастлаб отаси қўлида, сўнгра Нисо ва Марв мадрасаларида таълим олган. Ижтимоий фаолиятини темурийзодалардан Нисо вилояти ҳукмдори Кепак Мирзо ҳукуматида 1496 йили садрлик (ер ўлчови) билан бошлаган. Мутафаккирнинг ижоди эрта бошланиб, 1508 йили Нисо ва Обивард вилоятлари шайбонийлар томонидан забт этилганда, Хожа етук шоир ва адиб сифатида танилган эди. Шу йили Шайбонийхон урушдан қайтаётганида Нисода тўхтаб, Подшохожани Дурун вилоятига ҳоким этиб тайинлайди. Шайбонийхон ўлимидан кейин Подшохожа мамлакат ичкарасига ўтиб, дастлаб Самарқанд ва сал кейин Бухорога келиб ватан тутади. 1514 йилгача Темур султон, кейин оз вақт Кўчкинчихон хизматида бўлиб, 1515-1516 йиллардан эътиборан Кармана ҳокими Жонибек султон ҳукуматида жумлатулмулк, садрлик лавозимларини бажаради.

У 1529 йили Бухоро ҳукмдори Убайдуллохон ҳукуматида (1529 йил октябрь-1530 йил январь) шайхулислонлик вазифасида туради. 1534 йили Убайдуллохон Нишопурга келганда Балх ҳокими Кистон қаро ундан Подшохожани Балхга юборишни сўрайди. Шундан сўнг Подшохожа Балхда аввал садрлик, куп ўтмай Ҳиротда шайхулислонлик вазифасини бажаради.

Шарқнинг энг қадимий шаҳарларидан ҳисобланган Балх шайбонийлар даврида ўз аҳамиятига кўра, Бухородан кейинги ўринда турарди, бу ерда ҳукмронлик қилган Кистон Қаро, биринчи навбатда, шайхулислон Подшохожа кўрсатмаларига амал қилиб иш тутарди.² Бу даврда давлатни идора этишда дин арбоблари — руҳонийлар ролининг жуда катта эканлиги назарда тутилса, Подшохожа ижодиётида қизил ип бўлиб ўтадиган адолатпарварлик, халқпарварлик каби илғор ғоялар шоирнинг эгаллаган мансаби тақозоси билан халқ ҳаётини бирмунча яхшилашга хизмат қилган бўлиши ажаб эмас.

¹ А. Мирзааҳмедова. Хожа (ҳаёти ва ижоди). 28-бет.

² Мухаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история, 1 глава, Ташкент, Издательство АН Уз., 1959.

1543 йили ҳоким Кистон Қаро руҳий касалликка чалиниб, бегуноҳ кишиларга зулм ўтказа бошлаганда, бадном бўлиб қолишни истамаган Подшохожа ўз вазифасидан кетишга мажбур бўлади. Бухорога келиб ижод билан машғул бўлади. Подшохожа 1547 йили Бухорода вафот этади ва Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси ёнида дафн қилинади.

Қадим замонларданоқ Турон, Туркистон халқи ўзининг кўҳна тарихи, бой мероси, ранг-баранг ва юксак маданияти, урф-одат ва анъаналари билан ажралиб турган. Бу халқнинг буюк сиймолари миллий ва жаҳон илм-фани, маданиятининг барча соҳалари ривожига салмоқли ҳисса қўшиб келганлар.

Йирик файласуф олим, академик Музаффар Хайруллаев тарихга айланган даврни таҳлил этиб ёзади: Узоқ йиллар давомида меросни ўрганиш соҳасида маънавий тарихимизда жуда катта ўрин тутган тасаввуф-сўфийлик ва унинг мактабларини ўрганишни инкор этиб келдик, ҳолбуки бу дунё илмий адабиётида жуда кенг ўрганилаётган мавзулардан ҳисобланади... Ўз вақтида Яссавий, Нақшбанд, Темур ва темурийлар, Хожа Аҳрор, Бобур каби буюк зотларнинг чуқур зиддиятли фаолиятини ўрганишга бўлган интилиш синфийликдан чекиниш, уларни идеаллаштиришга бўлган уриниш деб баҳоланиб, қораланиб келинди.

Совуқ музнинг эриши тоталитар тузум пардаси орқасида қолиб кетган аجدодларимиз меросларини ёруғликка олиб чиқишга имкон берди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви шарофати билан барча соҳаларда, айниқса, маънавиятимиз тарихини, маданий меросимизни ҳар томонлама илмий, ҳаққоний ўрганишга кенг имкониятлар яратилиши туфайли ўтмишда маданиятимиз ривожига бевосита ёки билвосита катта ҳисса қўшган, биз учун номаълум бўлган ёки инкор этиб келинган шахсларнинг номлари эндигина ўрганилмоқда, ҳукуматимизнинг қарорлари билан уларнинг юбилейлари ўтказилмоқда.

Ана шундай номи унутилаётган Шарқ ҳурфикрлилигининг улуғ мутафаккирларидан бири, XVI аср Мовароуннаҳр тасаввуф мактабининг алломаси, хожалар тарикатининг асосчиси, улуғ пири муршид сўфий Махдуми Аъзамдир.

Нақшбандия тариқатини XV аср охири ва XVI асрларда ривожлантирган ва такомиллаштирган етакчи назарийтчи мутафаккир-ахлоқшунос, фақиҳ, файласуф ва илоҳийтчи олим Саййид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Хожаги Косоний (869) — 1461 йили Наманган вилоятининг Косонкентида таваллуд топган.

Косоний ёшлигида Самарқандга келиб, Хожа Аҳрорнинг шогирди Мавлоно Муҳаммад Қозидан («Силсилат ул-орифин» китобининг муаллифи) илм ва маърифат сирларини ўрганади, мадрасаларда таҳсил кўради.¹

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг ота-онаси пайғамбар авлодига мансуб оилалардан бўлиб, ул зотларнинг насабномалари кўплаб эски китобларда, қабртошларда ва тарихий обидаларнинг пештоқларида кошиний қилиб ёзилгандир. Таъкидлаш жоиздурки, насабнома ва шажара масаласига тўхталадиган бўлсак, Урта Осиёда шажаралари энг кўп қайд этилган ва ёзилган табақа бу — Махдуми Аъзамийлар авлодидир. Жумладан, «Жомеъул мақомат», «Равойихул-қудс», «Тухфатулзоирин», «Тазкирай азизон», «Ҳидоятнома», «Девони (рисолаи) ҳақоиқ ва маъорифи ҳилоли — Афғонистоний», «Маноқибӣ ҳазрати Мусохон», «Матлабал-толибин», «Рисолаи тарихи Даҳбедия», «Маноқибӣ Каъбулахбор» каби кўплаб китобларда Махдуми Аъзамийларнинг Пайғамбар алайҳиссаломгача етадиган шажаралари тўлиқ келтирилгандир. «Қандия», «Машраб девони», Веселовскийнинг «Дагбит» каби китобларида эса уларнинг табақалари қисқароқ баён қилингандир.²

Аввало Махдуми Аъзам аждодларининг Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр тупроғига келиб қолиши сабаблари ҳақида мухтасар фикр юритмоқ мақсадга мувофиқ. Омма ва илмий жамоатчиликка маълум бўлган фикрлардан чекиниб, чуқурроқ таъкидламоқчимиз. Негаки, жамиятда бўлаётган ранг-баранг ибтидоий қарашлар шуни кўрсатадики, бугунги кунда Саййид авлодлари ҳақида гапирилганда, пайғамбар авлоди юртимизга қандай келиб қолган деган фикр айтилиб, илм аҳлидан

¹ Жондор Туленов. Қадриятлар фалсафаси. "Ўзбекистон", Тошкент, 1998, 157-бет.

² Комилхон Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. "Сугдиёна", Самарқанд, 1994, 8-бет.

мустанасно одамлар бу тўғридаги маълумотни юзаки билишади. Ҳамманинг бирдай эътиборини тортган мавзу юзасидан мазкур тадқиқотда мухтасар фикр баён этишни ва пайғамбар авлодларининг юртимизга келиб, илм-маърифат тарқатишига сабаб бўлган омиллар тўғрисида тўхталишни бурчли билдик.

Адабиётшунос олим Илёсхон Ғозийнинг «Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний» тадқиқотида ёзилишича, Махдуми Аъзамга ун беш пушт билан етиб берадиган Абдуллоҳи Аъраж шиа мазҳабликларнинг саккизинчи имоми ар-Ризо ибн Мусо Козимнинг невараси бўлиб, унинг кунияти Абу Али, онасининг номи ум-Валад бинти Ҳамза, бу эса Масъабзернинг фарзанди экан. Абдуллоҳ Хуросонга кўчиб келиб, Хуросон аҳли унга эъзози эҳтиромда бўлганлар. Қабри Эроннинг Омул туманида бўлиб, у яшаган давр VIII-IX асрга тўғри келади. Эрону Хуросон саййидзодаларининг баъзи бир қисми Абдуллоҳи Аъраж наслидандир деган ривоятлар бор.

Абдуллоҳи Аъражга етти пушт орқали етадиган Саид Камолиддин Мадина шаҳридан Фаргона водийсига келиши куйидагича изоҳланади: айтилишича, Саййид Камолиддин Мадина шаҳридан, у зотда жазава пайдо бўлиб, Мовароуннаҳр диёрига келиб сув ёқасида дам олиб ётганида Фаргона ва Ўзган подшоҳи Султон Илик Мозий хабар топиб, уни қасрга олиб келишга мулозимларини юбориб, иззат-икром кўрсатишни тайинлаган. Мулозимлар келиб меҳмонга подшоҳ талабини етказганлар. Саййид Камолиддин уларга: «Мен бир қаландар кишидурман, сенинг подшоҳингга ишим йўқ, мен аҳлуллоҳ (авлиёлар, сўфийлар назарда тутилади) дарди билан бу диёрга келганман», деб рад жавобини берган. Подшоҳ киши юбориб, ўзи келишига рухсат сўраган. Буни эшитган саййидзода: «Подшоҳнинг дарвешлар суҳбатига майли борга ўхшайди, мен ўзим борурман» деб подшоҳнинг олдига борган. Шунда подшоҳ иззату-икромни жойига қўйиб ўз қизини никоҳлаб берган. (Султон Илик Мозий халифа Абубакир Сиддиқ наслидан экан). Саййид Камолиддин бир неча муддатдан сўнг ўз завжасини олиб яна она шаҳри Мадинага қайтиб кетган.¹

Саййид Камолиддин вафотларидан олдин завжасига ўғил кўришини, ўғлининг отини султон Бурҳониддин кўйишларини

¹ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний, 32-бет.

васият қилган, ўғил туғилган, аёли эри васиятини бажо келтирган. Бурҳониддин тўққиз ёшлигида онаси ўз юрти Фарғонага қайтишни ихтиёр этган. У бобоси паноҳида вояга етиб, унинг вафотидан сўнг тахтга ўтирган. Халққа адолат эшигини очиб, сўнгра қонида дарвешлик, сўфийлик бўлган султон Адҳам сингари хўжандлик шайх Муслиҳиддин олдида борган. Бу воқеа XII асрнинг биринчи ярмига тўғри келди.

Шайх Муслиҳиддин султон Бурҳониддиннинг ташрифига етти қават кўрпача солдирган. Бироқ султон кўрпачаларнинг тўрт қаватини олиб ташлаб сўнгра ўтирган. Шунда шайх унга: «Агар менинг амрим бажарилганда эрди, осмоннинг етти қавати сенга макшуф (кашф) бўлур эрди» деган. Шайх Муслиҳиддин вафотидан кейин султон Бурҳониддин Ўзганга бориб, халқни маърифат йўлига бошлаган. Қабри Ўзган шаҳри яқинидаги Қорадарёнинг шимоли-шарқий томонида жойлашган «Мусофир ато» қабристониди бўлиб, у харобага айланган.

Султон Бурҳониддин ислом оламида шайх Бурҳониддин қилич номи билан машҳурдир. Унга қилич тахаллусининг берилиши ривоятда айтилишича, азиз бир киши ундан не сабабдан тахтдан воз кечиб хонақоҳга бориб ўтирганини билмоқ учун сўраганда, шайх каромат кўрсатиб, азиззоданинг кўз олдида қилич пайдо бўлиб, унга келиб урилган чивинлар иккига бўлиниб тушаверган. Яна бир ривоятда айтилишича, чўп билан урилган сигир иккига бўлиниб кетган.

Махдуми Аъзамнинг «Рисолаи оламия»сида ёзилишича, Бурҳониддин қилич Абулқосим Гургоний, Хожа Юсуф Ҳамадонийлар билан суҳбат қурган. Бурҳониддин қилич Махдуми Аъзамга беш пушт билан бориб етади ва Махдуми Аъзам унинг номини тилга олиб, «бобокалоним» деб фахрланган. Махдуми Аъзамнинг отаси ҳам ўз ўғлидаги ғайриоддий қобилятини ўша шайхнинг насабий таъсири деб билган.¹

Насаб масаласида сўз юритган К.Каттаев ҳам нодир манбалардан ҳисобланган «Равойихул-қудс» (муаллифи Мақсуд ибн Носириддин Бухорий)нинг «Махдуми Аъзам» бобида ушбу сатрлар ёзилган, деб қуйидаги фикрларни келтиради: «Ул зотнинг

¹ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний, 34-бет.

муборак номлари Сайид Аҳмад Косоний бўлиб, Мавлоно Хожаги Махдуми Аъзам исми ила машҳурдурлар ва ҳазратнинг нафису шарифли нисбатлари Шайх Бурҳониддин қиличга бориб, ул зотнинг асл насаб гавҳари эса Карбало Даштнинг шоҳиди Абу Абдулло Имом Ҳусайн (яъни Пайғамбар набиралари Имом Ҳусайн) Розииллоҳнинг шарафли садафига етади».¹

Махдуми Аъзамга илк таълимда мавлоно Сайид Али, кейинчалик мавлоно Қози дарс берганлар. Муҳаммад Қози Бобурнинг пири бўлиб, Хожа Аҳрорга мурид ҳисобланган.

Махдуми Аъзам Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи Волидия» насридан сабоқ олган, Аҳси вилоятдан чиқиб, Бухоро сари отланган зот Хожаи Жаҳон (Абдулҳолиқ Ғиждувоний) қабрини, Тошкентда ҳазрати Абубакр Қафғол Шошийнинг, Низомиддин Хомушнинг муборак қабрларини зиёрат қилган.

Илёсхон Ғозийнинг рисоласида ёзилишича, у кишининг абадий қўнимгоҳи ҳақида турлича фикр ва қарашлар мавжуд. Баъзи мутахассислар Ҳисорда, бошқалари Қарши Косонида деб биладилар: хатолик боиси шуки, улар Аҳси Косонида дунёга келган сайидзода Хожаги Аҳмад ибн Жалолиддин, наслу насаби амирзодалардан бўлган ва ўзаро «Махдуми Аъзам» деб атаган Амир Абди III (Махдуми Аъзами Калон), Амир Олчин (Махдуми Аъзам Хоразмий), Муҳаммад Ғафурхожа (Махдуми Аъзам), Хожа Муҳаммад Юсуф (Махдуми Аъзам Соний) каби алломалар билан адаштириб келмоқдалар.²

Фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Тўраевнинг ҳам Махдуми Аъзам ҳақида икки-учта мўъжаз рисолаи бўлиб, файласуф унда нақшбандия тариқатининг пешволаридан бўлган улуг пирнинг ҳаёт йўли, муборак зот томонидан қолдирилган ижтимоий-маънавий мерос ҳақида фикр юритган: «Косоний Жонибек султоннинг таклифи билан Самарқандга келади ва дастлаб пойтахт шаҳар Карманада яшайди, сўнгра Миёнкол оролининг энг сўлим ва ҳосилдор ерларидан бирини унга мулк сифатида беришган. Косоний маскан қилиб олган бу жой кейинчалик обод қишлоқлардан бирига айланади ва Даҳбед деб аталади».³

¹ К. Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. 9-бет.

² Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 39-бет.

³ Бахтиёр Тўраев. Сайид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Хожаги Косоний Махдуми Аъзам. Республика маънавият тарғибот маркази. "Наврўз" нашриёти, Тошкент, 2000, 3-бет.

К.Каттаевнинг фикрича, Фарғона водийсида фаолият кўрсатган ҳазрати Маҳдуми Аъзам устозлари Муҳаммад Қози вафот этгач, Самарқандга — Даҳбедга келган. Даҳбеднинг пайдо бўлиши XVI асрнинг биринчи ярмида воқеликка айланиб, Косоний яшаган мавзе «Даҳбед» (форсча «ўнта тол» дегани) номи билан аталиб кетган.¹

Шайбонийлар, аштархонийлар ҳамда манғитлар сулоалари даврида Офоринкент туманининг маркази Даҳбед ҳисобланган. Унинг атрофи деворлар билан ўралган бўлиб, кўпгина масжидлари бўлган. Атрофида ўндан ортиқ маҳалла ва гузар бўлиб, манбаларда қайд қилинишича, ўтган асрда Даҳбед ва атрофидаги мавзеларда 1206 хонадон бўлгани ҳолда 45 масжид фаолият кўрсатиб турган.

«Маҳдуми Аъзам» масжидининг имом хатиби Исохон Юсуфхон ўғлининг шаҳодат беришича, 1540 йилда (яъни, вафотидан икки йил олдин, умрларининг охирлашаётганини сезган зот асҳобларига Даҳбеддаги ўзининг боғига дафн этишларини васият қилган. Ҳазратнинг асҳоблари Ҳофиз Иброҳим ва тарихчи, котиб Қосим қуйидагича маълумот берган: «Ҳазрати Эшоннинг ўлимларидан олдин Аҳси вилоятдан мавлоно Лутфуллоҳ, Муҳаммад Али, Хожа Чоки ва бошқа ёрудўстлари Даҳбедга келдилар ва ҳазратга уни Аҳси вилоятига олиб кетиш истагини билдирдилар. Эшон уларнинг таклифини қабул этиб, Хожа Чокига асҳобларини олиб олдинроқ боришни буюрадилар. Ўзлари Даҳбеддан Самарқандга қараб ҳазрати Хожа Аҳрор мазорини тавоф қилиш ниятида йўлга чиқдилар...

...Даҳбеддан Самарқандга ҳазрат Маҳдумзодаи Калон ва Хожа Муҳаммад Сиддиқ етиб келиб ўз оналарининг оғир касалликларини ҳазратга баён қилдилар. Ҳазрат ўғилларига: «Мени Даҳбедга олиб борурсизлар, аммо бошқа йўлга чиқолмагаймиз...», дедилар ва йўлдан қайтдилар. Уч кундан кейин ҳазрати Биби Калон оламдан ўтдилар. Бибини туфроққа топширгандан сўнг тобутни қазноққа қўйишларини буюрдилар. Мавлоно Саййид Туркистоний ва жами самарқандлик ёронлар тобутни уйда тутиб туришнинг маънисини йўқ, деб норозилик билдирдилар, лекин ҳазрат: «Иш беради», деб кўнмадилар.

¹ К.Каттаев. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. 5-бет.

Тўртинчи кун: «Менинг тўрт деворимдан бири қулади», деб ўзлари ҳам ўша кунни касал бўлдилар.¹

Махдуми Аъзам милодий 1542 йилда вафот этиб, ўзи парвариш қилган боғида дафн этилган.

Унинг вафоти ҳақида замондош шоирлар марсия битган. Даҳбедлик тарихчи шоир Каттахонхожаи Даҳбедий ўзининг «Рисолаи тарихи Даҳбедия» асарида қуйидаги мисраларни ёзиб қолдирган:

*Ҳазрати Махдуми Аъзам дунёда қутби замон,
Равзаси аҳли тариқатга эрур доруламон.
Марқади покин зиёрат айлангиз, эй дўстон,
Токи бўлғайсиз икки оламда ҳар ғамдин омон.*

Абжад йил ҳисобида «қутби олам рафт вой» сўзи тарих моддаси бўлиб, ҳижрий 949 (милодий 1542) йилга тенг бўлиб, ҳазрати Махдуми Аъзамнинг вафот этган йилларини англатиб турибди.²

Адабиётшунос олимлар академик Б.Валихўжаев ва К.Каттаев Самарқанд адабий муҳити ва у ерда яшаб ўтган Шарқ мутафаккирлари, хусусан Махдуми Аъзам ҳазратларининг хушхислат фазилатлари ҳам тариқат шуҳратини Мовароуннаҳрдан Шарқий Туркистонгача, Ҳиндистону Афғонистонгача тарқатдилар. Бу сулола юртнинг маънавий ва ижтимоий ҳаётида катта мавқега эга бўлди, дейдилар.³

И.Ғозийнинг улуг зот ҳақидаги тадқиқотининг қиммати шундаки, муаллиф мутафаккирнинг хилхонаси ва у ерга қўйилган азиятлар ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган: Махдуми Аъзам оромгоҳи ёнида унинг авлодлари Хожа Калон, Хожа Ҳошим (Ялангтўш Баҳодурнинг пири), Хожа Мусо ва яна уч киши жойлашган бўлиб, супадан пастда, уларнинг оёқ томонларида Самарқанд ҳукмдори Ялангтўш Баҳодур, унинг ўғли Султонқули Баҳодур, Афғонистон ҳукмдорлари Шоҳ Қосим, Шоҳ Ҳидоят ва малика Иқлимабону ўз охириги манзилларини ихтиёр қилганлар.⁴

¹ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 39-40-бетлар.

² К.Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. 5-бет.

³ Нашрга тайёрловчи Б.Валихўжаев, таржимон К.Каттаев. Хожаги Аҳмади Косоний — Махдуми Аъзами Даҳбедий. 51-бет.

⁴ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 42-бет.

Бу қабрлар ёнида 1619 йили Ялангтўш Баҳодур томонидан Махдуми Аъзам масжиди қурилган.

Катта масжид — хонақоҳ 6 устунли, 12 гумбазли, айвони 2 қаторли 14 устундан иборат. Махдуми Аъзам сағанаси (баландлиги 1,7 м) кулранг мармар билан қопланган. Махдуми Аъзам мажмуаси яқинида минора ва кенг ҳовуз жойлашган. 1998 йилда мажмуа қайта тикланиб, атрофи ободонлаштирилди.¹

Махдуми Аъзамнинг тўрт хотинидан ўн уч ўғил ва ўн бир қизи бўлган. Хожа Муҳаммад Эмин Маъруф, Хожа Дўст, Муҳаммад, Хожа Баҳоуддин, ҳазрати Хожа Исҳоқ Вали, Абдулхолиқ Хожа, Хожа Содик, Хожа Ҳасан, Хожа Илоҳий, Хожа Муҳаммад Салим, Хожа Иброҳим, Хожа Абдуллоҳ унинг ўғилларидир.²

Тарихчи олим Бўрибой Аҳмедов «Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Письменные памятники» асарида айтишича, Махдуми Аъзамнинг авлодлари Шарқий Туркистон сиёсий ҳаётида катта ўрин тутган.

Махдуми Аъзам ўзининг наслу насаби билан фахр-ладиганларни ёқтирмаган. Унинг фикрича, инсон фарзандлари қайси миллат, қайси маҳзаб ва наслу насабдан бўлмасин ота-оналари бир ва ҳаммаси қалбида, дилида Худони, унинг руҳини кўтариб юрадиган мўътабар махлуқотлардир.³

1910 йили Бухорода чоп этилган «Тухфатул-зоирин» китобининг (муаллифи Носириддин ал-Ханафи-Ҳусайн ал-Бухори) «Ҳазрати Хожаги Махдуми Аъзам Косоний» деган бобида қуйидаги насабнома келтирилган:

«Ҳазрати Сайид Аҳмад — Махдуми Аъзам

бин Сайид Жалолиддин

бин Сайид Жамолиддин

бин Сайид Бурҳониддин Хожам

бин Сайид Амир Мажнун

бин Сайид Бурҳониддин Қилич

бин Сайид Камолиддин

бин Сайид Жалолиддин

бин Сайид Шоҳ Ҳусайн

¹ Зухриддин Ҳусниддинов таҳрири остида. Ислом - энциклопедия. "Ўзбекистон" миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2004, 155-бет.

² Омонбек Жалилов. Шарқий Туркистон хожаларидан Махдуми Аъзам авлодлари шажараси. Турон тарихи, 11-бет.

³ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 47-бет.

бин Сайид Ҳасан
 бин Сайид Муҳаммад
 бин Сайид Аҳмад
 бин Сайид Абдулло ал-Афзал
 бин Сайид Абдуллои Акмал
 бин Сайид Абу Толиб ҳужжатулло Сайид Муҳаммад Али
 бин ҳазрати Имом Али Мусо ар-Ризо
 бин ҳазрати Имом Мусо Козим
 бин ҳазрати Жаъфари Содиқ
 бин ҳазрати Имом Муҳаммад Боқир
 бин ҳазрати Имом Зайнул-Обидин
 бин ҳазрати Имом Ҳусайн
 бин ҳазрати Амирул Муъминин Имом Али ва Фотимаи Заҳро
 (р) ҳазрати Муҳаммад Мустафо Саллоллоҳу Алайҳи Васаллам».¹

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг бой маънавий мероси ва шахсий ибрати келгуси авлодларни ўтмиш маънавий меросидан баҳраманд қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. Унинг рисолалари ислом қоидаларини тўғри англашда, юртимизда пок ахлоқий ва умуминсоний қадриятларни қарор топтиришда, шубҳасиз, муҳим ўрин эгаллайди.

Махдуми Аъзамнинг таржимаи ҳоли ва фаолияти яқин шогирдлари томонидан бир неча асарларда ёритилган. Жумладан, Муҳаммад Шаҳри Сафойи ал-котибнинг «Анис ат-толибин» («Ҳақиқат изловчиларнинг яқин дўсти»), Дўст Муҳаммад Ҳозилқорининг «Танбият уз-залмин-вал-музилмин» («Йўлдан адашган ва адаштирувчиларга танбеҳлар») Дўст Муҳаммад ибн Наврўз Аҳмад ал-Кеший ал-Косонийнинг «Силсилат ус-содиқин ва анис ул-ошиқин» («Садоқатлилар силсиласи ва ошиқлар дўсти») каби асарларида энг тўлиқ ва ишончли маълумотларни учратишимиз мумкин. Шу манбалар асосида тузилган Махдуми Аъзамнинг сўнгги таржимаи ҳоли ҳам маълумдир. 1617 йилда Абул-Бақо ибн Баҳоуддин ибн Махдуми Аъзам томонидан тузилган «Жомъе ул мақомат» деб номланган асар шулар жумласидандир.²

Шарқшунос олим Илёсхон Ғозий «Нақшбандия тариқатининг буюк сиймоси — Махдуми Аъзам» номли илмий мақолада «Махдуми Аъзам тўғрисида бизнинг шу кунгача бўлган синфий адабиётларда бирор маълумот йўқ, бунинг сабаби

¹ К. Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. 9-10-бетлар.

² Б. Бобожонов. Махдуми Аъзам. Буюк сиймолар, алломалар. 3-китоб, 22-бет.

ҳаммага маълум ва изоҳнинг ҳожати йўқ. Хожа Абулбақонинг 1617 йилда ёзилган «Жоме ал-мақомат» асари Махдуми Аъзамнинг ҳаёт ва фаолиятини ўрганишда бирдан бир манбадир. Асар уч бобдан ва 214 саҳифадан иборат. Унинг биринчи бобида Махдуми Аъзамнинг Муҳаммад пайғамбарга наслий ва маънавий нисбати тўғрисида маълумот берилган бўлса, иккинчи бобида Мавлоно Хожаги Аҳмаднинг маърифат ва ҳақиқат борасида ўз асҳобларига қилган насиҳатлари борасида сўз юритилган ва ниҳоят, китобнинг учинчи бобида Махдуми Аъзамнинг кароматларига бағишланган ҳикоятлар унинг асҳоблари тилидан келтирилган. Бу асарнинг беш нусхаси ва «Маноқиби Махдуми Аъзам» — «Жомеъ ал-мақомат»нинг айнан ўзи Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади.¹

Махдуми Аъзам тўғрисидаги иккинчи манба — бу самарқандлик тарихчи Абу Тоҳирхожа бинни Саидхожа томонидан ёзилган «Самария» асаридир. Мазкур асар 1844-1848 йилларда ёзилган бўлиб, унда асосан Самарқанд шаҳри номининг келиб чиқиши, шаҳарнинг ичидаги ва атрофидаги мазоротлар тўғрисида мухтасар маълумотлар берилган. Шу жумладан, Даҳбед томондаги «Махдуми Аъзам» мазори ва унинг ўзи тўғрисида ҳам қисқача маълумот берилган: «Ҳазрат Мавлоно Хожаги Косоний мазори. Даҳбедлик Махдуми Аъзам деб машҳур бўлган мавлоно Хожагининг асл юрти Фарғона вилоятига ва Андижонга қарашли Косон кентидадир. У ўша ердан кўчиб Самарқанд музофотига қарашли Даҳбед қишлоғига келиб ўрнашди. Бу киши «Қутб ул-аброр» Хожа Убайдулло Аҳрорнинг муриди бўлган ҳазрат мавлоно Муҳаммад Қозининг муриди эди. Ҳазрат Махдуми Аъзам жанобларининг мақомат, ҳолат ва кароматлари шундайким, бу нодоннинг қалами уни тақдир ва таҳрир қилишга ожизлик қилади. Ҳазрат Махдуми Аъзамнинг шарофатли ота-боболари тариқатининг ижодкор, замон қутби ҳазрат Мусохоннинг, ул кишига тангрининг раҳмати бўлсин, қабри ҳам ўз бобоси ҳазрат Махдуми Аъзам мазорининг супаси ўртасидадир».²

¹ Илёсхон Ғозий. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. "Ўзбекистон", Тошкент, 1994, 275-276-бетлар.

² Б.Ўринбоев. Ҳазрати Азизон Шайх Худодод Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. Самарқанд, 2000, 30-31-бетлар.

Илёсхон Ғозийнинг ёзишича, Махдуми Аъзам ҳақида Абу Аббос Муҳаммад Толибнинг «Матлаб ат-толибин» асари мавжуд. Асар 1663-1664 йилларда ёзилган бўлиб, унда Махдуми Аъзамнинг авлиё ва каромат соҳиби эканлиги ва унинг фарзандлари ҳақида қисқача маълумот берилган.

Орифлик — сўфийлик мақоматларидан бири бўлиб, у фақат ҳақ моҳиятига етиб, Унинг жамолига мушарраф бўлган ютларга насиб этади. Ўтмишда бундай шарафли мақом, даражага етган зотлар талай бўлиб, улар орасида бизнинг ҳам ватандошларимиз борлигини фахр билан эътироф этамиз.

Нажмиддин Кубро, Абдулхолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Махдуми Аъзам Даҳбедий, Амир Кулол ва ҳазрати Азизон Шайх Худодод Вали шулар жумласидандир.

Ҳазрати Шайх Худодод Вали ҳаёти ва фаолияти билан қизиқиш 1991 йил 9 майда Ғаллаорол туманидаги 11-ўрта мактаб ўқитувчиси Зайниддин Мамаризаев шахсий кутубхонасида сақланаётган 248 саҳифали «Маноқиб Шайх Худодод Вали» қўлёзмаси билан танишишдан бошланди.¹

Яссавия тариқатининг XV аср охири ва XVI аср бошидаги раҳнамоларидан бири ғазиралик машҳур шайх ҳазрат Худодод Вали саналади.

Муҳаммад Шариф Ҳусайний ал-Алавий ал-Бухорийнинг «Ҳужжат ул-зокирин» тазкирасида қайд қилинишича, ҳазрати Азизон Ортиқ шайх асли Хоразмда шухрат ва эътиборга сазовор хонадондан бўлиб, укалари Азизон Зикриё шайх, оила аъзолари, қавм-қариндош ва содиқ муридлари аввал Бухорога, ундан сўнг эса Карманага келиб, Карманадан икки фарсах (икки тош) масофада бўлган тоғ яқинидаги қишлоқда турғун бўлиб қолганлар. Ана шу манзилда ҳижрий 866, милодий 1461 йили бир ўғил кўрадилар ва унга Худойберди деб ном қўядилар. Аммо ота-онанинг хурсандчилиги ҳам, Худойбердининг ота-она меҳридан, тарбиясидан баҳраманд бўлиши ҳам узоққа чўзилмади.

¹ Б.Ўринбоев. Ҳазрати Азизон Шайх Худодод Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. Самарқанд, 2000, 30-31-бетлар.

«Ҳужжат ул-зокирин» тазкирасида шундай ёзилган: «Айтурларки, ҳазрати Азизон (Худодод) Вали тўрт ёки беш ёшларида етим қолган эканлар».¹

Ота-онадан 4-5 ёшида етим қолган Худойберди огир турмуш машаққатларини чекса-да, тинмай мактабга қатнаб илм олади. Мавлоно Халил Қорақумий хонадонида бошпана топади. Мактаб ўқитувчиси Худойберди қобилиятини тан олиб, «бу ўғлон бир гуруҳнинг муршиди бўлғай ва олам аҳли унга майл қилгусидурлар», — деган. Мактабни тугатгач, Самарқанд шаҳрида Жавзония (жафония) ва Улуғбек мадрасаларида (1477-1482) ўқийди. Сўнгра Ғиждувонга бориб, таълим олгач, Бухородаги Мулло Муҳаммад мадрасасида яшайди ва таълимни давом эттиради.

Ўзига маънавий пир қидириб, Худойберди 1484 милодий — 889 ҳижрий йили Жаҳлия тариқатининг машҳур арбоби Шайх Жамолиддин азизоннинг ҳузурига, Бухоронинг Қалати қишлоғига боради ва унга қўл бериб, ҳузурига киради.

Учрашув чоғида Шайх Жамолиддин: «Номингиз нима?» — деб сўраганларида, «Номим Худойберди», — деб жавоб берганлар. Шунда Шайх Жамолиддин: «Меро Худой дод (менга сизни Худо етказди), энди сизнинг номингиз Худойдод бўлғусидур», — деган эканлар. Шу кундан эътиборан ул зот Худойдод номи билан машҳур бўлиб, «Вали» деган улуғ унвонга сазовор бўлганлар.²

Шайх Жамолиддин ҳазрат Худододдаги худо берган истеъдод ва фазилатларни маъқуллаган. Ҳазрат Худодод ҳам Шайх Жамолиддинга пир сифатида қўл берган. Шайх Жамолиддин ўз навбатида ҳазрати Худододга баркамоллиги, яъни тариқат сулукида фаолият кўрсатиши мумкинлиги ҳақида фотиҳа ўқиб, оқ йўл тилаган. Шундан сўнг ҳазрати Шайх Худодод туғилиб ўсган макони — Карманага қайтиб, ўзининг тариқат соҳасидаги фаолиятини давом эттиради.

Халқ ўртасида эътибори ошган ҳазрат Худодод Самарқанднинг ўша даврдаги анча обод мавзеларидан Ғазирага

¹ Б.Валихўжаев, Б.Ўринбоев. Худодод Вали. Самарқанд, 1995, 8-бет.

² Б.Ўринбоев. Ҳазрати Азизон Шайх Худодод Вали - Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. 32-33-бетлар.

келган ва оддий хонақо қуриб яшай бошлаган. Худододнинг пок эътиқоди, олиҳиммати, камтарлиги, гамхўрлиги атрофдагиларда яхши таассурот қолдириб, уларнинг суҳбат ва панд-насиҳатларидан баҳраманд бўлишга интилувчиларнинг сони тобора орта борган. Мовароуннаҳр ҳокими бўлган Муҳаммад Шайбонийхон ҳам Худододга эътиқод қўйиб, ўз ҳузурига келишга даъват этган. Аммо ҳазрат Худодод бу даъватни эътиборсиз қолдирган.

Бу ҳақда ҳазрат Худододнинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилган: «Устоз ва пирим шайх Жамолиддин Хуросонга — Ҳиротга кетганларидан сўнг Муҳаммад Шайбонийхон мен билан ошнолик қилиш мақсадида бир неча марта уриниб кўрди. Аммо мен унга яқинлашмасдим, кўриниш ҳам бермасдим. Зеро, пайғамбар алайҳиссалом, шундай дебтурлар: фақирларни зиёрат қилғувчи амир энг яхши инсондир, молу дунё мақсадида амирларни зиёрат қилғувчи фақир эса энг ёмон одамдир».¹

Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўзи бир юриши вақтида ҳазрат Худодод яшайдиган хонақога яқин жойга келиб қўнган ва ҳазратни ҳузурига чорлаган.

Бу тўғрида ҳазрат Худодод шундай ҳикоя қилган: «Мен Муҳаммад Шайбонийхон таклифини ноилож қабул қилиб, унинг ҳузурига йўл олдим. Унинг ҳашаматли хаймаси — қароргоҳи, сипоҳийлари дабдабаси кўзимга сомон чўпидай бўлиб ҳам кўринмади».²

Худодод Вали Ғазирада яшаб, жаҳрияйи султония тариқатини тарғиб қилиб, туркий ва форсий шеърлар битиб, ўзининг олиҳиммат ва камтарона турмуш тарзи билан шуҳрат қозонади. Бу орада Бухорога бориб, у ерда Хожа Аҳрор Валининг яқин сафдоши ва хос муриди, муршиди ҳақида «Силсилат ул-орифин» китобини ёзган Мавлоно Муҳаммад Қози билан учрашади, суҳбатидан баҳраманд бўлади. Кейинчалик Махдуми Аъзам Хожаги Косонийни Ғазирада меҳмон қилади.

«Тарихи Касира» муаллифи Роқим Самарқандийнинг (XVI аср) маълумотига кўра, Заҳириддин Бобур 1511-1512 йилларда оз муддат Самарқанд ҳокими бўлган даврда азизон шайх

¹ Б.Валихўжасв, Б.Ўринбоев. Худодод Вали, 11-бет.

² Ўша асар, ўша жой, 11-бет.

Худододнинг шуҳрат ва эътиборини эътироф этган ҳолда у ҳазратнинг олдига — Ғазирага олиймақом вакилини юборган.

Пирдан иршод хати олгач, шайх Худодод Вали ўз юрти — Карманага қайтиб, тариқат сулукидаги сўфийлик фаолиятини бошлаган ва шу ерда 1484-1488 йилларда фаолият бошлаган. 1488-1492 йилларда қарнобликлар хизматида бўлган. 1492-1496 йиллар давомида Самарқанд шаҳридаги Абу Лайс маҳалласидаги масжидда дарс берган.

Ҳазрат Азизон Шайх Худодод Вали 1496 йилдан умрининг охири 1532 йил 12 августгача Жомбой туманидаги Ғазира қишлоғида яшаган.

Ҳазрати Азизон Худодод етмиш уч ёшида фоний дунёдан боқий оламга рихлат қилдилар. Ҳазрат Худодод 939 ҳижрий йили муҳаррам ойи 12 куни, яъни 1532 милодий йили август ойининг 12 куни ҳижрий ҳисобда 73 ёшда, милодий ҳисобда 71 ёшда вафот этган.

Худодод Ғазирада дафн этилган ва кейинчалик бу табаррук жой ихлосмандларнинг зиёратгоҳига айланиб қолди.

Ҳазрат Азизон Шайх Худодод Валининг Солиҳ номли ўғли, Солиҳа биби, биби Ҳадия, биби Маҳзуна номли қизлари бўлган. Биби Ҳадиядан бошқа фарзандлари ёшлигида оламдан ўтган.

Ҳазрат Азизон Шайх Худодод Вали камбағалпарвар инсон бўлиш билан бирга, халқ тинчлиги ва фаровонлиги йўлида ўзини аямас, ҳокиму султонлар юборган ниёзларни қабул қилмай халққа тарқатар эди.

У зотнинг нуфузи ҳукмдорлар назарида ҳам баланд эди. Улар ҳазрати Шайхни ўзларига пир билишар, маслаҳатларига қулоқ солишарди. Жумладан, Шайбонийхон, Бобур Мирзо, Абу Сайидхон, Убайдуллохон каби ҳукмдорлар унга катта ихлос қўйганлар.¹

Ҳасанхожа Нисорий «Музаккири аҳбоб» асарида улуғ мутафаккирлар ҳақида маълумот бериб, хусусан Шайх Худодод Вали ҳақида ҳам тўхталган, Худододнинг Жамолиддин Шайх билан ғойибона сўзлашганлиги, у кишининг ҳузурига келганлиги ва савол-жавоб қилганликлари баён қилинган.

¹ Б.Ўринбоев. Ҳазрати Азизон Шайх Худодод Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. 33-34-бетлар.

Нисорий Худодод ҳақида фикр юритиб, у ҳақда сўз айтишга тили ожиз эканлиги, у зоти шариф фақат эл-улус ғамида яшаганлигини, олижаноблиги, ҳиммати ҳақида қуйидаги фикрни таъкидлаган: Шайх Худодод кўп мужоҳадалар бериб, мушоҳада давлатига эришганлар. Ҳеч ким алар камолотига қарши бирон сўз айта олмайди. Жаҳрия силсиласининг бошида турганлардан ҳисобланади. Улар олий ҳимматлилиги шу даражада эдики, баён этишга тил ожиз, ҳар йили ўзининг бор-йўғини тарожга берадилар. Бир куни ҳиммати баландлик ва сахийликда машҳур қози Олнинг уйига келиб тушибдилар. Қози Шофиркон ўлчов тоши билан минг ман бугдойни уларга назру-ниёз қилибди. Дебдиларки «Марҳаматли қози жаноблари, изҳори ҳиммат қилмоқдалар. Аммо ўзлари бул матоҳ сари эгилиб, қиё ҳам боқмабдилар ва истиғно водийсига қадам қўйиб, бугдойнинг барчасини битта камбағал кампирга бахшида қилибдилар. Байт:

*Икки олам нақдига энмас Бақойининг боши,
Боракалло ҳиммати олию истиғносига.¹*

Бундан шундай хулоса чиқадики, подшолик ёки амир-амалдорлар Худододга қанча назр-ниёз этса, у буларни оч-яланғоч фуқаро ва фақир кишиларга улашган.

«Самария» асарининг муаллифи Абу Тоҳирхожа шайх Худодод мазорининг Шероз туманида жойлашганлиги ва у мухтарам зотнинг пирлари ҳақида ҳам мухтасар маълумот бериб, шундай фикрларни келтирган: «Ҳазрати Азизон шайх Худодод мазори, Шероз туманида, Ғазира деган ўриндадир. У шайх Ходимнинг муриди бўлган, (у эса) шайх Жамолиддиннинг муриди эди. Шайх Ходимнинг қабри Самарқанд шаҳрининг тошидадурким. У даҳбедлик Махдуми Аъзамнинг замондошларидан эди. У киши вилоят мартабасида ғоятда юқори эдилар, ... мазорига зиёрат қилинганда қабри сочган нурдан билинади».²

Зиёратгоҳнинг атрофида масжидлар қурилди ва бундай қурилиш ишлари XIX асрда ҳам давом этди. 1806-1807 йилларда азизон шайх Худодод авлодидан бўлган Муҳаммад

¹ Ҳасанхожа Нисорий. "Музаққир аҳбоб", 36-бет.

² Абу Тоҳирхожа. "Самария", 59-бет.

Абдулхайхожа томонидан масжид бино қилинган ва у киши шу масжиднинг имом хатиблигига тайин этилган.

Бугунги кундаги хонақоҳ мажмуига кирувчи масжид ва бошқа бинолар ҳазрати азизон шайх Худодод Валининг машҳур авлодларидан бўлган вилоят олимул-уламоларининг етакчиларидан саналган ҳазрати азизон Абдулхайхожа судур томонидан қурилгандир. Бу ҳақда «Самария»да шундай дейилган: «Жаноб саййидлар паноҳи, хушёрлик ила тўғри йўл кўрсатувчи Абдулхайхожа судур шайх Худодод Валининг азиз авлодларидандир. Ҳижрий 1232 (1816 милодий) йили Абдулхайхожа судур ҳазрати азизон шайх Худододнинг мазорлари устига олий хонақоҳ бино қилдирди. Ҳозирги вақтда у ерда жума ва ийд намозлари ўқиладир. Улуғ боболарнинг мазорларига мутавалилик қилиш ва Ғазира шаҳарчасининг ҳукумати Абдулхайхожага тегишлидир. Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали мазорининг зиёрати қалбларга нур бағишлайди. Бу сатрлар роқими (Абу Тоҳирхожа) у кишининг мазори зиёратига бориб барокот топди. Ҳижрий 1270 йили хайри сафар ойининг сўнгги кунлари яна у кишининг мазори зиёратига мушарраф бўлдиқ...».¹

Бинойй (асли Камолиддин Али ибн Муҳаммад Сабз) (1453 — Ҳирот, 1512 — Қарши) мовароуннаҳрлик машҳур шоир, мусиқашунос ва тарихчидир. Унинг ҳаёти теурийлар тожу тахт учун ҳаёт-мамот кураши олиб бораётган гоётда оғир ва мураккаб бир даврда кечган. Шу боис у ниҳоятда қарама-қарши ҳаёт йўлини босиб ўтади. 1458 йилнинг кузида Абу Саид Ҳирот ёнида Жаҳоншоҳни тор-мор келтириб, икки ўртада битим тузилгач, Хуросон Абу Саид ихтиёрида қолади. Фарбий Эронда эса Жаҳоншоҳ ҳукмдор бўлади. Жаҳоншоҳ Ҳиротдан жуда кўп уламо, шуаро ва ҳунармандларни, шулар қаторида 6 яшар Камолиддинни ўзи билан бирга олиб келади. Камолиддин Эронда уч йил яшаб яна Ҳиротга қайтиб келган. Тахминан, 1487 йилгача у Ҳиротда адабиёт, шеърийат илми, мусиқа ва тарих фанларини чуқур ўрганиб, замонасининг етук шоири ва олими бўлиб етишади. 1487 йили Камолиддин Табризга келиб, Ироқи Ажам ва Озарбойжон ҳокими султон Яъқуб (1479-1430) саройида 1491 йилгача хизмат қилади. Шу йили у яна Ҳиротга

² Ўша манба, ўша жой, 60-бет.

қайтган, бироқ тезда Самарқандга кетади. Алишер Навоий Биноийга, унинг ижоди ва қобилиятига катта баҳо берган.

Навоий, Хондамир ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг гувоҳлик беришига қараганда, Камолиддин Биноий кенг маълумотли киши бўлиб, шеърят, иншо, илоҳият, муסיқа ва тарих илмларини чуқур билган. Бундан ташқари у меъморчилик санъатида ҳам ўз замонининг пешқадамларидан ҳисобланган. Муҳаммад Сабз ва унинг ўғли қўли билан қурилган бинолар Ҳиротда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида кўп бўлган. Масалан, 1481 йили ҳозирги Афғонистоннинг Мозори Шариф шаҳрида Али ибн Абу Толиб (656-661 йй.) мазори тепасига қурилган муҳташам мақбара ва бошқа бинолар шулар жумласидандир. Етук шоир ва олимнинг «Биноий» атталиши ҳам шундан. Лекин унинг бир жойда қўним топа олмаслиги, мижозидоги баъзи бир худбинлик ва мутакаббурлик хусусиятларини Навоий эътибордан четда қолдирмайди.¹

Бу даврда Мовароуннаҳрда сиёсий вазият гоят мураккаб бўлиб, ички ўзаро низо ва фитналар оқибатида мирзолар ўртасида тўқнашувлар тўхтовсиз бўлиб турарди. 1496 йили Биноий Хожа Муҳаммад Яҳё толшириғига биноан шоир ва тарихчи олим Муҳаммад Солиҳ билан бирга Бобур Мирзо ҳузурига боради ва у билан султон Али Мирзо ўртасида Бойсунқур Мирзога қарши иттифоқ тузишда алоҳида хизмат кўрсатади. Биноий Самарқанд Бобур Мирзо қўлида бўлган вақтда (1497, ноябрь-1498, март) Бобур Мирзо, кейинчалик эса султон Али Мирзо ҳузурида хизматда бўлади. Самарқанд ва Мовароуннаҳр узил-кесил Муҳаммад Шайбонийхон қўлига ўтгач, 1500-1510 йиллар давомида унинг хизматида бўлади. Ҳирот ва Хуросон Исмоил Сафавий қўшинлари томонидан эгаллангач, Биноий яна Мовароуннаҳрга қайтади. У 1512 йили Эрон сафавийларининг Қарши шаҳрида ўтказган оммавий қирғини пайтида ўлдирилади.

Замонасининг етук адиби ва шоири Зайниддин ибн Абдужалил Восифийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида унинг ягона улкан асари «Бадоеъул вақоеъ» («Нодир воқеалар») орқалигина фикр юрита оламиз. У султон Ҳусайн Мирзонинг набираси

¹ Алишер Навоий. Мажолис-ун нафоис. "Фан", Тошкент, 1966, 193-бет.

Мўмин Мирзонинг ўлдирилиши ҳақида ёзар экан, 903 (милодий 1407-98) йили ўзининг 11 ёшда бўлганини айтади. Ёхуд 1511 йили Ҳирот Исмоил Сафавий томонидан ишғол қилинганда Восифий 26 ёшда эди. Шуларга кўра, унинг таваллуди 1485-86 йилларга тўғри келади.¹

Зайниддин Восифий XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида ўтган таниқли адиб ва олим. Тўла исми-шарифи Зайниддин Маҳмуд ибн Абдужалил 1485 йили Ҳиротда туғилган. Отаси ўзига тинч ва маълумотли киши бўлиб, султон Ҳусайн Бойқаро саройида кичик лавозимлардан бирини (мунший ёки воқеанавис) эгаллаган.

Зайниддин Восифий 16 ёшида қариндоши ва Ҳиротнинг таниқли зотларидан бўлган амир Соҳибдоронинг ёрдами билан Алишер Навоийнинг диққат-эътиборини қозонишга муяссар бўлди. У 1500-1502 йиллари ҳиротлик нуфузли амир Шоҳвали кўкалтошнинг хонадонида муаллимлик қилди: 1502-1507 йилларда султон Ҳусайн Мирзонинг ўғилларидан Фаридун Ҳусайннинг кутубхонасида китобдор (кутубхоначи) мансабида ишлади. 1507-1511 йиллари Восифий Шоҳруҳ Мирзо мадрасасида Хуросонда кўзга кўринган илоҳиёт олими Имомиддин Иброҳимдан таълим олди.

Восифий ҳуқуқшунослик, илоҳиёт, тарих, адабиёт, мантиқ, фалсафа, астрономия, математика, тилшунослик ва замонасининг бошқа барча билимларини пухта ўрганди. 1510 йили шоҳ Исмоил Шайбонийхонни ўлдириб, Ҳирот шаҳрини ишғол этади. Восифий ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса ҳам кўп дўстларини қатл этилишдан халос этади. Хуросон ва Мовароуннаҳрда дарбадарликда юради. Сайрам, Бухоро, Ўратепа, Хўжанд, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида бўлади. Наврўз, Аҳмад ҳамда Келди Муҳаммадхонлар ҳукмронлиги даврида Тошкентда бўлган Восифий шаҳар илм-адаб аҳлига раҳбарлик лавозимида ишлайди. Восифий 1551 йили Тошкентда вафот этди ва муқаддас манзилгоҳлардан шайх Хованд Тахур мозорига дафн қилинди.²

¹ Зайниддин Восифий. "Бадоеъул вақоеъ". Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979, 3-бет.

² Бўрибой Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари, 299-бет.

Адабиётшунос олим Фуломхон Ғафуров Шарқ адабиётини чуқур билган олим эди. Тадқиқотчи Навоий, Кошифий, Беҳзод, Машраб ва Восифий ҳаёти, ижодий меросини таҳлил этиб, Восифийнинг вафоти ҳақида қуйидаги фикрни ёзган: Восифий 1566 йили 81 ёшида Тошкентда вафот этган. ...маълумотларга кўра у кишининг қабри Қафғол Шоший (ҳазрати Имом) мақбарасида экан.¹

Ватандошимиз Маҳмуд Аҳмад Ҳазиний ҳаёти ҳақида мазкур тадқиқотда фикр изҳор этишда Нодирхон Ҳасан тадқиқотига таяндик ва унинг ижодини таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

Тадқиқотчи Нодирхон Ҳасаннинг фикрича, Ҳазиний «Манбаул-абҳор»да турли муносабатлар билан Ҳисор, Шаҳрисабз ва Кеш номларини тилга олган. У шунга асосланиб, Ҳазинийни Қашқадарёнинг Ҳисор ҳудудидан деб қайд этган: Султон Аҳмад Ҳазиний асли бугунги Қашқадарёнинг Ҳисор ҳудудидан бўлиб, тахминан 1533 йили таваллуд топган. «Жавоҳирул-аброр» муқаддимасида Ҳазиний ўзининг тўлиқ номини «Султон Аҳмад ибн Мавлоно Маҳмуд ибн Султон ибн хожи Шоҳ ал-Қурайший Суммал — Искандарийул-Ҳисорий ал-Мовароуннаҳрий аш шаҳир би Ҳазиний» деб ёзади. Профессор М. Ф. Кўпрули ўзининг «Турк адабиётида илк мутасаввуфлар» асарида Ҳазинийни «Туркистонлик туркийлардандир» деб ёзади.²

Нодирхон Ҳасаннинг бу тадқиқоти ҳали кенг жамоатчиликка маълум бўлмаган Султон Аҳмад Ҳазинийнинг ҳаёти, ижодий фаолиятига бағишланган асар бўлиб, рисола «Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний (Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти, Тошкент, Нодирхон Ҳасан) номи билан нашр этилган. Ҳазиний Хожа Аҳмад Яссавийга издош, яссавийчилик тариқатига бағишлаб махсус асар битган ижодкордир.

Рисолага филология фанлари доктори, тасаввуфшунос ва Яссавий ижодиёти билимдони бўлган таниқли олим Иброҳим Ҳаққул «Илм — изланиш ва риёзат демак» номи билан сўзбоши битган.

Яссавийликнинг ватанимиз ва хорижда ўрганилиши, Яссавий ижодиётининг Ҳазиний томонидан ўрганилиши каби

¹ Фуломхон Ғафуров. Шарқ жавоҳирлари. "Маънавият". Тошкент, 2000. 163-бет.

² Қаранг: Ўша асар, ўша бет.

масалаларни таҳлил этиб, Иброҳим Ҳаққул қуйидаги фикрларни ёзади: Шу давргача на бизнинг юртимизда, на хорижда яссавийшуносликда энг нодир манба ҳисобланган Султон Аҳмад Ҳазинийнинг «Жавоҳирул-аброр» асарига таяниб, Яссавий тариқати ва шеърояти атрофлича тадқиқ этилмагандир. Бу эса ўз навбатида Яссавий ижодиётини юзаки тушуниш ва айрим сохта талқинларга эрк беришга ҳам сабаб бўлган эди. Нодирхон Ҳасан эса ишни Яссавийга бағишланган «Насаб-нома», «Миръотул-қулуб», «Рисола дар таржимаи Аҳмад Яссавий» каби бир қатор қадимий манбаларни ўқиб ўрганишдан бошлаган ва тўғри йўлни танлаган.

Албатта, тадқиқотчини рағбатлантирган, ишнинг қийин жиҳатларини осонлаштиришга ёрдам берган асар бу — Ҳазинийнинг «Жавоҳирул-аброр»и. Китобхонларимизга Султон Аҳмад Ҳазинийнинг ҳаёт тарихи яхши таниш бўлмаганидек, унинг ижодиёти ҳам унчалик маълум эмас. Бу эса ўз-ўзидан Ҳазинийнинг ҳаёти ва ижодиётини ёритиш заруриятини туғдиради. Шунинг учун рисолада Ҳазинийнинг ҳаёти, ижодий шахсияти ва асарлари тўғрисида ҳам баҳс юритилган.¹

Аҳмад Маҳмуд Ҳазинийнинг «Манбаул-абҳор фи риёзил-аброр» ва «Жавоҳирул-аброр мин амвожил-биҳор» асарлари ҳақида маълумот бериб, уни тадқиқ этган Нодирхон Ҳасан мутафаккир алломанинг ҳаёти ҳақида ҳам маълумот берган; унинг ёзишча, XVI асрда Мовароуннаҳрда умумий ижтимоий сиёсат барқарор бўлмай, зиёлиларнинг маълум гуруҳлари илм-фанга аҳамият берилган давлатларга кетиб қолишган. Бинобарин, Ҳазиний ҳам Истанбулга кетишга мажбур бўлган. Бу даврда биргина усмонли давлати сиёсий барқарорлик, улкан моддий бойлик соҳиби бўлиб, мамлакатда илм-фан, санъат ва маданият арбобларига ҳурмат кўрсатилган. Ҳазиний ҳам ана шу кўчиб борувчилар қатори Истанбулга бориб ўрнашган ва у ерда ўз асарини ёзишга муваффақ бўлган туркистонлик яссавия дарвишларидандир. Султон II-Салимдан кўра кўпроқ ундан кейин тахтга ўтирган Султон III- Муродхон билан яқиндан муносабат ўрнатади.

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. "Фан", Тошкент, 2001, 4-бет.

«Жавоҳирул-аброр»да Ҳазинийнинг шахсияти ҳақида гап юритилиб, Ҳазиний ўз иқрорига кўра, ўн икки ёшларидаёқ илоҳий жазбага берилиб, унда мажнунлик ҳолатлари намоён бўлган. Устози Саййид Мансурга мурид бўлгач, у назм ва насрда муноқиблар айта бошлайди. Ўзининг ёзишича: «Ва ўн тўққиз ёшумда яссавия силсиласида қонуни машойихи изом узра иршоди кулл ёздилар», — деб ўн тўққиз ёшида халифалик шарафига етишиб, пирдан иршод олганлигини айтади.

Ҳазиний йигирма уч ёшида оғир касалликка чалиниб, беш ой давомида ўрнидан тура олмай қолган. Ҳаётдан умидини узган шу дамларда муршиди Саййид Мансур унинг олдига келиб: «Шуни билгинки, умринг ниҳоясига етди, аммо ҳақ таолодан тақдири мутлақ ила яна қирқ йил умр беришини тиладим. Сенга яна қирқ йил умр эҳсон қилинди», дейди. Шайхнинг бу сўзлари Ҳазинийни ҳаётга қайтарган. Ҳазиний кейинчалик бу воқеани хотирлаб, шундай ёзади: «Энди мақтов Аллоҳга хос, ёшим олтмишдан ўтди ва у азизнинг (яъни, Саййид Мансурнинг) нафасининг баракоти ила умримнинг охирида бахтли бўлишни умид қиламан».¹

Ҳазиний «Жавоҳирул-аброр»ни ёзиб тугатганида олтмиш ёшдан ўтганлигини айтади:

*Олтмиш йил зикр ила оҳ айладум,
То кўнгул дилдора огоҳ айладум —*

яъни, олтмиш йил зикр айлаб, дилимни Оллоҳга огоҳ айлашга интилдим, дейди. Шунга кўра Ҳазиний тахминан 1533 йилда туғилган дейиш мумкин.

Нодирхон Ҳасаннинг фикрича, Ҳазинийнинг «Манбаул-аброр фи риёзил-аброр» («Яхшилар боғларидаги денгизлар манбаси») Туркиянинг Сулаймония кутубхонасида сақланмоқда. Бу нодир манба ҳижрий 995 (милодий 1586) йили, яъни «Жавоҳирул-аброр»дан етти йил олдин қаламга олинган.

«Манбаул-аброр» асосан туркий тилда ҳамда 280 байтдан иборат форсийдаги назм ва насрдан таркиб топган асардир. У ҳам «Жавоҳирул-аброр»га ўхшаб бир қадар оғир тилда ёзилган ва унда усмонли, форсий, арабий сўзлар кўп учрайди.

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Махмуд Ҳазиний. 17-бет.

Ҳазинийнинг Мовароуннаҳрга зиёрат учун сафарга отланганлигини эшитган Истанбулдаги баъзи олим, тариқат муҳиблари ундан яссавийлик ҳамда нақшбандийлик ҳақиқатлари ва машойихларига доир бир асар ёзишни илтимос қилганлар, шу илтимосга биноан асар ёзилган.

Ҳазиний бу асарида ўз ҳаёти билан боғлиқ «Жавоҳирул-аброр»да учрамайдиган айрим маълумотларни келтиради. Жумладан, унинг ёзишича, у яссавийлик ва нақшбандийлик тарғиби учун Ясриб, Батҳо, Қуддус каби кўплаб ўлкалар сафарида бўлган, Бухорода бир неча йил шайхлик қилган, яссавийлик, нақшбандийлик тариқатлари ишлари билан машғул бўлган:

*Неча йил сурдум Бухорода тариқ,
Ўлдулар манга мурид икки фариқ.
Нақшбандияу жаҳрия тамом,
Қилдилар байъат ҳавас ила авом...
Ясрибу Батҳову Қуддусу мулки Рум,
Рушду иршод ила кездурдунг қудум.*

Нодирхон Ҳасан «Жавоҳирул-аброр»да Туркистондаги тариқат вакиллари бир-бирларининг маслак ва иршод усулларига эҳтиром билан қарашларини, Ҳазинийнинг устози Саййид Мансур ёнига кубравия, нақшбандия, ишқия тариқатларига мансуб шайхларнинг тўпланишгани, суҳбат, мажлислар ўтказишгани ҳақида Ҳазиний маълумот бериб ўтган.¹

Ҳазинийнинг ўзи яссавия ва нақшбандия тариқатлари машойихларидан иршод олиб, амалда ҳар иккаласини татбиқ этган. У асарида ўзи мансуб бўлган яссавийлик ва нақшбандийлик силсилаларини келтириб ўтган.

XVI-XX асрларда Марказий Осиё халқларининг фан ва маданияти ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳолда ривожланди. Ҳукмдорлар ўртасида бўлиб турган даҳшатли жанглар илм аҳлига қанчалик кулфатлар келтирган бўлмасин, у илм-фан, санъат ва адабиёт ривожини тўхтатиб қўя олмади. Инсон даҳоси ва заковати не-не машаққатлар билан бўлса-да, ривожланишда давом этади. Санъат, адабиёт соҳасида истеъдодли кишилар етишиб чиқди.²

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 16-бет.

² Ж.Туленов, З.Ғофуров. Фалсафа, 81-бет.

Ана шундай илм-фан фидойиларидан XVI аср мутафаккирлари Абдурахмон Мушфикий ва Муҳаммад Нойи Мутрибийдир.

Ғадемик Ботирхон Валихўжаев Абдурахмон Мушфикий ҳаёти ва фаолиятига тўхталиб, қуйидаги фикрларни келтирган: XVI асрнинг иккинчи ярмида ўзининг лирик шеърлари ва ҳажвий асарлари билан шуҳрат қозонган муаллифлардан бири Абдурахмон Мушфикийдир. Профессор А.Н.Болдирев тўғри қайд қилганидек, Мушфикийнинг ҳажвий шеърларида «ўша давр шаҳар адабиётидаги илк реализм куртаклари мавжуддир. Мушфикий шеъриятидаги мана шу куртак уларнинг халқ оғзаки ижодига кириб боришига ҳам кўмаклашади. Шунинг учун тожик халқи Мушфикий номи билан боғланган жуда кўп ҳаётий ва ижтимоий латифаларни ижод этди.

Мушфикийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятининг айрим томонлари тўғрисида биринчилар қатори унинг замондоши Мутрибий ҳам яхши ва диққатга сазовор фикрларни баён этди¹. Маълумки, Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» таъкирасида Мушфикий ҳақида илк маълумот берилган эди. Нисорийнинг фикрича, Мушфикий замонасининг машҳур шоирларидан бўлган, айниқса, ҳижо, нужум, рамал баҳрларида ижод қилишида ҳеч ким унинг олдида туша олмаган. Шу билан бирга китобдорликда замона фозилу уламолари орасида эътибори баланд бўлган. Нисорий у ҳақда «Музаккири аҳбоб»да қуйидаги фикрларни келтирган: Мавлоно Мушфикийнинг хизматлариким, ул киши машҳур шоирларимиздандир. Шеъриятнинг барча соҳаларида ҳам салиқаси яхши. Хўб қасидалари ва марғуб шеърлари бор. Ҳижо айтишда таъби шу даражада диққатлилиқ қиладики, бирор кимса унга тенг кела олиши маълум эмас. Нужум ва рамалда ҳам иш кўра олади. Рамалда анча пешқадам ҳам бор. Бугунги кунда бахт толеъсининг юлдузи саодат нуқталарида пастдан юқорига ҳаракат қилиб, покиза йўл бўйлаб шодлик, фараҳ ўтида зафар саройига кириб, фозиллар жамоаси орасида китобдорликдай мансабга мушарраф ҳолда кўпларни доғда қолдириб иш олиб бормоқда².

¹ Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. "Ўзбекистон", Тошкент, 1993, 160-бет.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. 246-бет.

Адабиётшунос олимлар А.Иброҳимов ва Ҳамиджон Ҳомидий Мушфиқий ҳаёти, фаолияти, ижодиёти, XVI аср ўзбек адабиётининг бадиий хусусиятлари ва унда ижодкор адибларнинг тутган ўрни ҳақида илмий-тадқиқий мақолалар ёзганлар. Хусусан, Ҳ.Ҳомидий «Зарофат соҳиби» мақоласида унинг Птоломей ва Арасту қаторида «Тарихи Роқимий» асарида тилга олинганлигини келтирган.

Тожиқ халқ латифа ва ҳикоятларининг асосий қаҳрамонига айланган Мушфиқий тарихан яшаб ўтган шахс, унинг асли исми Абдурахмон, XVI асрда умр кечирган тақдир соҳиби. У саргардон лирик шоир, ҳозиржавоб ҳажвгўй, дostonнавис. Мушфиқийнинг ота-боболари асли марвликдир.

Шоир 1525 йили Бухорода қашшоқ оилада дунёга келган, ёшлигида ота-онасидан етим қолган. Натижада бўлажак шоир бухоролик бир ҳунарманд хонадонида хизматкорлик қилиб юриб, хат-саводини чиқарган, мадрасада таҳсил кўрган. У фавқулодда истеъдод соҳиби сифатида математика, астрономия, ҳикмат, мантиқ, араб тили, фалсафа, мунажжимлик ва бошқа билимларни мукаммал эгаллаб, «Илмда Птоломей ва Аристотель» («Тарихи Роқимий») даражасига етади. Аммо ёшлигидан шоиртабиат бўлган Мушфиқийда бадиий ижодга рағбат устунлик қилади ва у тез орада машҳур шоир сифатида шуҳрат қозона бошлайди, ҳажвий шеърлар ижод қилади.¹

Мушфиқий 1564 йилга қадар Бухорода яшаган. 1568-1572 йилларда Самарқанд ҳокими султон Саид саройида, 1572-1573 йилларда Ҳиндистонда Акбаршоҳ саройида китобдорлик қилган. 1578 йилдан Абдуллахон саройида ишлай бошлаган. Абдуллахон унга «Малик уш-шуаро» унвонини берган.²

Мушфиқий Аминий ва Маҳрабий каби шоирлар билан бирга бироз муддат давлат хизматкори, зодагонлардан Бурҳонхон ҳузурида бўлган ва Жуйбор хўжаларидан баъзиларига мадҳиялар ёзган бўлишига қарамай, она шахрида шуҳрат топа олмади, бирон ҳомийга эга бўлолмади. Шунинг учун 1564 йили Самарқандга кетиб қолади. Шоир бу ерда сарой китобдори вазифасига эришган бўлса ҳам, лекин моддий аҳволи

¹ Ҳамиджон Ҳомидий. Қўҳна дуне дарғалари. "Шарқ", Тошкент, 1999, 303-бет.

² Р.Шамсутдинов ва бошқ. Ватан тарихи. 49-бет.

яхшиланмайди. Бухорога қайтиш мақсадида Абдуллахонга қасидалар йўллайди, «Гулзори Ирам» маснавийсини тугатади. Бу орада Самарқанд ҳокими Абу Саид вафот этади, Абдуллахон Самарқандни қўлга киритади. Мушфиқий унинг зафарини муборақбод этиб, қасидалар битади, аммо хон унга илтифот кўрсатмайди. Натижада бир қанча адиблар сингари шоир Мовароуннаҳрни тарк этиб, Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлади ва 1577 йили Акбаршоҳ ҳузурига боради, лекин унинг умидлари пучга чиқади. 1578 йили Бухорога қайтиб, Абдуллахон саройидаги адабий доирага дахл бўлишга эришади. Катта адабий жараён, жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар оғушида яшаб, 1588 йили вафот этади.¹

Мутрибий ва Малехо Самарқандий Навоийнинг тазкирачилик соҳасидаги анъанасини давом эттирган муаллифлардандир.

Мутрибийнинг ҳаёти, ижоди, у қолдирган асарлар ҳақида самарқандлик адабиётшунос олимлар Воҳид Абдуллаев, Ботирхон Валихўжаев, тарихчи олим Бўрибой Аҳмедов ва навоийшунос олима Суйима Фаниевалар тадқиқот ишларида кенг тўхталганлар.

Б.Аҳмедов мутафаккир Мутрибий ҳаёти ҳақида қуйидаги мухтасар фикрни келтирган: XVI асрнинг иккинчи ярми — XVII асрнинг 30-йилларида ўтган шоир ва тазкиранавис олим. Ҳаёти ва илмий-адабий фаолиятига оид маълумотлар кам. Бу ҳақда унинг «Хотироти Мутрибий» деган асарида қуйидагиларни аниқлаймиз: маълум бўлишича, Мутрибий 1559 йили Самарқандда таваллуд топган. Бобоси Малик арғун (ота тарафдан) ва шоир Басрий (она тарафдан) замонининг машҳур шоирлари бўлишган. Мутрибий дастлабки маълумотни она шаҳри Самарқандда олган, сўнг Бухорога бориб, атоқли шоир ва тазкиранавис олим Ҳасанхожа Нисорийга шогирд тушган. 1620 йилдан бошлаб Мутрибий асосан Самарқандда истиқомат қилган ва Самарқанд ҳокими Ҳожибой қушчининг хизматида бўлган. 1625 йилнинг кузида ўғли Муҳаммад Алини ўзи билан бирга олиб, Ҳиндистонга жўнаб кетади. Бу вақтда у 69 ёшда бўлган ва 1627 йили Самарқандга қайтиб келган. Унинг бундан кейинги тақдири ва вафот этган йили маълум эмас².

¹ Ҳамиджон Ҳомидий. Кухна дунё дарғалари. 304-бет.

² Бўрибой Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. 269-бет.

Б.Аҳмедов Мутрибийнинг ҳаёти ҳақида бошқа фикр келтирмаган. В.Абдуллаев ва Б.Валихўжаев «Мутрибий ҳақида янги маълумотлар» («Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1978, 4-сон) илмий мақоласида унинг ҳаётига доир аниқ маълумотларни келтирганлар. Уларнинг ёзишича, «Тазкират уш-шуаро» ва у ҳақидаги айрим маълумотлардан ташқари ҳаёти ва меросига доир ҳеч қандай маълумот бўлмаган. Кейинги йилларда олиб борилган илмий изланишлар бу масалага ойдинлик киритган. Манбаларда ёзилишича, у моҳир созанда ва хонанда, хаттотлиги қайд қилинса-да, номи, кўчирган асарлари тилга олинмаган. XVI асрнинг охирларида Бухорода чиройли кўчирилган китоб СамДУ доценти Т.Саидкулов кутубхонасида сақланган. Китоб охирида котибнинг номи Султон Муҳаммад Нойи Мутрибий Самарқандий тарзида ёзилган¹.

В.Абдуллаев ва Б.Валихўжаевнинг тадқиқотида айтилишича, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган ва 1605 йилда Мутрибий томонидан тузилган «Тазкират уш-шуаро»нинг хати, қоғози, ёзиш услуби ўша пайти Бухорода яшаб тургани ҳолда ижод этган Мутрибийга тааллуқли эканлиги аниқланган.

Мазкур илмий мақолада таъкидланишича, қўлёзма колофонидаги ёзув Мутрибий номининг Султон Муҳаммад эканини, «Нойи» лақаби эса унинг най чалишда моҳирлигини тасдиқлайди. У найдан ташқари, хилма-хил мусиқа асбобларини моҳирлик билан чалганлиги ва уста хонандалиги туфайли Мутрибий сифатида ниҳоятда шуҳрат топган. Шунинг учун адабиётшунос олимнинг тўлиқ номи Султон Муҳаммад Нойи Мутрибий Самарқандийдир.

Мутрибийнинг туғилган йили, ҳаётининг баъзи лаҳзалари ҳақидаги маълумотларни аниқлашда Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, марҳум академик Абдулғани Мирзоев ва покистонлик олим Ҳисомиддин Рошидийнинг хизматлари катта бўлган.

Мутрибий Самарқандда туғилиб, ўсиб, улғайиб, кейинчалик Бухорода таҳсилни давом эттирган, ўз даврининг машҳур шоир ва олими Ҳасанхожа Нисорийнинг истеъдодли шогирди бўлган².

¹ В.Абдуллаев, Б.Валихўжаев. - Мутрибий ҳақида янги маълумотлар. Ўзбек тили ва адабиёти. 1978, 4-сон, 25, 26-бетлар.

² Қаранг: Ўша асар, ўша бет.

«Ўзбек адабиётшунослиги тарихи» қўлланмасининг муаллифи Б.Валихўжаев Мутрибийнинг хаттотлик ва мусиқа чалишдаги маҳорати ҳақида қуйидаги фикрни келтирган: Султон Муҳаммад Нойи Мутрибий 1559 йилда Самарқандда туғилиб, илк маълумотини шу шаҳарнинг мадрасаларида олгач, кейинчалик Бухорога боради ва у ерда Ҳасан Нисорийдан адабиёт назарияси бўйича таълим олади. Шу орада у хаттотлик ва мусиқа соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эришди, китоб кўчириш ва мусиқа асбобларини маҳоратла чалиши билан шуҳрат қозонади¹.

XVI аср охирлари ва XVII аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган кўпгина шоир ва олимлар Ҳиндистонда, хусусан Акбар замонидаги маданий муҳитдан баҳраманд бўлиб, ўз ўлкаларига қайтиб келиб, у ернинг шуҳратини таратар эдилар. «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигининг муаллифи академик Воҳид Абдуллаев изланишлари масалага ойдинлик киритган: Мутрибий 70 ёшга бориб қолганлигига қарамай, ўз замондоши Мир Дўстий Самарқандийнинг маслаҳати билан янги бир тазкира тузиб, 1627 йилнинг февралида Ҳиндистонга, Акбаршоҳнинг ўғли Жаҳонгир ҳузурига борган. Жаҳонгир ўз яқинларидан бири Фасеҳхон орқали Мутрибийнинг янги асари билан танишиб, уни «нусхαι дилпазир» (ёқимли асар) деб атаб, ўша 1627 йилнинг 25 феввали, пайшанба куни учрашув маросимини ўтказган ва ўз ёшлиги, йигитлиги йилларида тўплагани — 81 шоир ҳақидаги материалларни кўрсатиб, Самарқандда тартиб берилган янги тазкирага киритишни тавсия этган. Мутрибий бу тўхфадан беҳад хурсанд бўлиб, филбадеҳа:

*Илоҳо, токи меҳру моҳ бошад,
Жаҳонгир ибни Акбаршоҳ бошад.*

(Ё оллоҳ, то офтобу ой бор экан,
Акбаршоҳ, ўғли Жаҳонгир ҳам бўлсин)

байтини айтади ва ҳукмдорнинг Кашмирга биргаликда сафар қилиш таклифига ҳам узр сўраб, Лоҳурдан ўз ватани Самарқандга қайтади².

¹ Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. "Ўзбекистон", Тошкент, 1993. 153-бет.

² В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 40-41-бетлар.

Мутрибий ёзади: Умрининг охирида Лоҳурга бориб, Жаҳонгир қабулида бўлишга мушарраф бўлдим. Шу куни ёшим етмишга етган эди. Демак, 1036 йили у 70 ёшга тўлган бўлса, Мутрибий (966 ҳижрий) 1559 йили туғилган, 9 жумодиул охир эса 1559 йилнинг 20 мартига тўғри келади. Шундай қилиб, Мутрибий 1559 йилнинг 20 мартда Самарқандда дунёга келган.

У етмиш бир ёшида ватанига қайтган. Кейин умрининг охиригача, яъни 80 ёшгача Самарқандда яшаб шу ерда вафот этади.

Нисорийнинг содиқ шогирди Мутрибий, унинг эътироф этишича, Нисорий маълумотларига қўшимча равишда «Тазкират уш-шуаро» асарида Мушфиқийнинг ижодий фаолиятига доир айрим муҳим мулоҳазаларни баён этади¹. Шуниси диққатга сазоворки, Мутрибий ўша даврдаёқ, яъни Мушфиқийнинг ўлиmidан 17 йил кейиноқ, ўз даврининг мўътабар ва машҳур шоирларидан бири эканини («аз шуарои мўътабару беназир аст»), ҳар хил шеърлар ёзишда уста эканини («дар гуфтани анвои шеър салиқааш некўст») ва хусусан, ҳажвиёт ёзишда эса бирор шоир унга тенг кела олмаслигини («дар ҳичо гуфтан табъаи ба таври диққат менамояд, ки маълум нест, ки каса адили ў буда бошад») алоҳида уқтириб ўтади.

Бундан кўринадики, Мутрибий Мушфиқий ижодидаги энг яхши нарсаларни, хусусан, «ўша давр шаҳар адабиётидаги илк реализм куртакларини» ўзида сингдирган ҳажвий асарларини ҳаққоний равишда мақтаган. Бу эса Мутрибийнинг бадиий ижодда ҳаққоний тасвирнинг, бадиий асарнинг оммага тушунарли бўлиши кераклигининг тарафдори эканини кўрсатади.²

XVI асрда яшаб ижод этган мутафаккир шоир ва адибларнинг дунёқараши, уларнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари, тарихий-фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ қилинмаган. XVI асрда яшаган мутафаккирлар ҳаётига бир томонлама муносабат билдирилиб, кўплари ижодига «коммунистик мафкура» кўзи билан қаралди, диний-мистик тус берилди ёхуд «сарой шоири» деб ҳисобланди, ижоди, ҳаётига «қора парда» тортилиб деярли ўрганилмади, ёзган

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 137-варақ.

² Ботир Валихужаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 160-бет

асарларининг «пати юлиниб», устихони кўрсатилди, замонга тўғри келмайди, деган сийқа сабаблар кўрсатилди.

Ваҳоланки, уларнинг ҳаёти ва фаолияти ўрнак бўларли даражада бўлиб, ўз замонасидагина эмас, бизнинг кунлар учун ҳам қимматли эканлиги, улар тарғиб қилган ғоялар бугунги давр кишисини миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда жуда муҳим ўрин тутиши айтилмади.

Бугунги мустақиллик, давлат равнақи учун курашган Шайбонийхон ва Убайдуллохон, Махдуми Аъзам ва Подшо-хожа, Муҳаммад Солиҳ ва Мажлисий, Худодод Вали ва Биноий, Восифий ва Ҳазиний, Мушфиқий ва Мутрибийларнинг замон, сиёсат сабаб бошқа эл ва мамлакатларда умр кечириши, оч-юпунлиги, турли йўллар билан тариқат ва маърифат тарқатиши, одамларни ортидан эргаштириши, дини исломни тарғиб-ташвиқ этиши, асосийси жамият ва эл корига яраши, маънавий ва моддий кўмакка қўл узатиши, хайр-эҳсон ва саховат кўрсата билиши билан ўрганишга лойиқдир ва уларнинг ҳаёти шу нуқтаи назардан талқин қилинди.

МУТАФАККИРЛАРНИНГ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Шарқ, хусусан Мовароуннаҳр сарҳадида яшаб ижод этган файласуф, тарихчи, адабиётшунос мутафаккирларнинг илмий қарашлари ва ғоявий-мафкуравий таълимотлари улар қолдирган асарларда бугунги кунгача етиб келганлиги билан аҳамиятлидир. Бу ҳақда файласуфлар шундай фикрни илгари сурган: XVI асрда Мовароуннаҳрда, аввалги даврлардаги каби адабиёт ва тарихий фанлар, меъморчилик ва тасвирий санъат ривожланди. Шеърят равнақ топди. Шу ўринда Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб», Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарларидаги таълимотлар фикримизнинг далили бўла олади. Уларда Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида яшаб ижод этган адабиёт ва илм-фан аҳлларининг номларини учратамиз. Бундай тазкираларнинг майдонга келишининг ўзи халқнинг маданий савияси қанчалик юқори бўлганлигини билдиради.¹

Жаҳон цивилизациясига тамал тошини қўйган буюк Шарқ юзлаб, минглаб даҳоларни етиштирди. Бу эса қодир Аллоҳнинг буюк Шарққа улуғ неъматидир. Шунингдек, Куръони каримда ҳам «Нур Шарқдандур» дейилган. Зеро, машойихлар фикрича, қуёшнинг ҳам Шарқдан чиқиб, Ғарбга ботиши Шарқдан чиққан буюкликка бир ишора бўлса керак. Ҳадиси муборақда айтилишича, пайғамбар қўлларини Шарққа қаратиб ёруғлик шу томондалигига ишора қилганлар.

Мазкур бўлимда Мовароуннаҳр халқлари ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, тасаввуфий-ахлоқий, тарбиявий-таълимий қарашлари билан жамият равнақига улкан ҳисса қўшган мутафаккир, файласуф-шоир ва адиблар, замонасининг

¹ Академик М.М.Хайруллаев таҳрири остида. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. "Ўзбекистон", Тошкент, 1995, 181-бет.

илгор, хурфигрли алломалари, давлат ва жамоат арбоблари бўлган Шайбонийхон, Убайдуллохон-Убайдий, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Махдуми Аъзам, Худодод Вали, Биноий, Восифий, Ҳазиний, Мушфиқий, Мутрибий, Таниш Бухорий ва бошқалар фаолияти, ижодий мероси ҳақида қисқача маълумот берилади.

XVI асрда яшаб, ижод этган мутафаккирларнинг ҳаёти ва ижодий меросини ёритишдан аввал, шайбонийлар сулоласининг етакчиси ва кейинги авлодга пойдевор бўлган улуғ ислом туғи, байроғи остида ҳокимиятни мустаҳкам ялов остида бирлаштирган, Бухорода санъат, меъморчилик, маданият, илм-фан, айниқса, ислом дини пешвоси бўлган ва унинг равнақи учун фидоий намояндаларига ҳомийлик қилган Шайбонийхон шахсияти ҳақида мухтасар фикр юритмоқ мақсадга мувофиқдир.

Шайбонийлар давлатининг асосчиси Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон (1451-1510) бўлиб, у истеъдодли шоир ва замонасининг ўқимишли, билимдон кишиларидан бири эди. У ҳокимиятни қўлга олмасдан олдин, Бухорода бир неча муддат яшаб, бу ердаги мадрасада таълим олади, диний ва дунёвий илмларни ўрганади. Машҳур илоҳиёт олими Муҳаммад Хитойий унинг устоди бўлганлиги, машҳур шайх ва олим Хожа Муҳаммад Порсонинг издошларидан Ҳофиз Ҳусайн Бусирий ва унинг халифаси Хожа Муҳаммад ҳамда Бухорои шарифнинг бошқа кўпгина уламои-шуаролари ҳам Шайбонийхон билан яқин муносабатда бўлган.¹

Шу жиҳатдан Шайбонийхон хизматига кирган шоир ва тарихчи олимлардан Камолиддин Биноий ва Муҳаммад Солиҳларнинг Шайбонийхонга бағишлаб ёзган асарлари муҳим ўрин тутади. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асари ўзбек тилида назмий услубда ёзилган бўлса, Биноийнинг «Шайбонийнома»си форс тилида битилган ва ҳозиргача ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинмаган.

Шайбонийхоннинг Дашти Қипчоқда ҳокимиятни қўлга олиши, Мовароуннаҳр ва Хуросонни забт этиши, бу ҳудудда

¹ А. Сағдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. "Академия", Тошкент, 2000, 149-бет.

XVI асрда рўй берган муҳим ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнлар ҳақида Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр», Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», номаълум муаллифнинг «Таворихи гузида, Нусратнома» (Бу асарни Шайбонийхоннинг ўзи ёзган деган фикрлар ҳам бор), Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Муҳаммадёр ибн Араб Қатағоннинг «Мусаххир ал-Билод», Абдуллоҳ ибн Насруллоҳийнинг «Зубдат ул-Осор», Хўжа Кулибек Балхийнинг «Тарихи қипчоқхоний», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи Шоҳий» («Шоҳларни шарафловчи асар») асарларида ва бошқа ёзма манбаларда ҳам муҳим маълумотлар бор.¹

Абдурауф Фитрат «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» мақоласида Шайбонийхон даврида яшаб, ижод этган шоирлар ҳақида чуқур мазмунга эга тадқиқотлар ўтказган, у айниқса, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Турди, Машраб, Убайдий ҳақидаги турли қарашларни ўртага ташлаган ва улар ижодидаги чалкаш фикрларга аниқлик киритган. Жумладан, у Шайбонийхон ва унинг давлат тизими, уша даврдаги муҳит ҳақида шундай дейди: «Ўзбек хонлари (Шайбонийхонлар назарда тутилмоқда, Ҳусайн Бойқаро пойтахти бўлган Ҳирот шаҳрини олгандан кейин шоирлар, олимлар ва мусиқашуносларни Бухоро ва Самарқандга кўчирувга тиришдилар. Бундан ҳам уларнинг савдо сармояси тараққий қилган темурийлар давридаги санъат ҳаётини давом эттириш фикрида эканларини кўрсатди. Бу даврнинг маълум шоирларини кўздан кечирмак истаганимизда бошлаб олдимизда тикланган шоир Шайбонийнинг ўзидир. Шайбонийнинг бутун шеърлар мажмуаси ҳануз қўлимизга тушмади, лекин «Шайбонийнома»дан бошқа тазкира ва мажмуалардан тўплаганимиз намуналар унинг санъатга тубан бир шоир эканини кўрсатмакда».²

Ўзбек адабиётининг чуқур билимдони бўлган Фитрат Убайдий, Иқоний, Худодод, Шамс, Кул Шариф, Фақирӣ каби шоирлар ҳақида ҳам маълумот берган.

¹ Юқоридаги асар, 148-бет.

² Абдурауф Фитрат. Танл. асарлар. II жилд. "Маънавият", Тошкент, 2000, 56-бет.

Шайбонийлар даврида адабиётнинг турли жанрларининг ривожланиши давом этди. Адабиёт майдонида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Хожа, Афсодий, Восифий, Мажлисий, Убайдий, Махдуми Аъзам, Худодод Вали, Биноий, Ҳазиний, Мушфиқий, Бақоий, Шайдо, Ошиқ, Азизий, Нисорий, Нахлий, Мутрибий ва бошқа кўплаб сўз санъаткорлари ўз ижоди билан ном қозондилар. Ўзбек ва тожик мумтоз адабиётини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган бу адабиёт вакиллари билан бобурийлар ҳукмронлик қилаётган Ҳиндистон, шунингдек, Эрон, Туркия, Озарбойжон ва Шарқий Туркистондаги сўз санъаткорлари орасида ижодий алоқалар мавжуд эди. Бу даврда яратилган адабий асарлар ичида бухоролик адабиётшунос олим, шоир, саройда «Малик уш-шуаро» деб улуғланган Ҳасанхожа Нисорий (1516-1597)нинг «Музақкири аҳбоб» («Дўстлар ёдномаси») асари муҳим аҳамиятга эга.¹

«Музақкири аҳбоб» — (Дўстлар ёдномаси) тазкирасининг муаллифи Ҳасанхожа Нисорий бўлиб, у ўз даврининг кенг билимли адабиётшуноси, тазкиранависи ва шоири эди. «Музақкири аҳбоб» 1566-1567 йилда Бухорода, Жуйбор хожаларидан шайх Муҳаммад Исломга бағишлаб ёзилган. Асарда XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб, туркий ва форсий тилларда ижод этган 261 шоир ҳақида маълумот беради.²

Ҳукмрон сулола вакиллари адабиёт ривожига ҳомийлик қилишдан ташқари, ўзлари ҳам ижод билан шуғулланганлар. Хусусан, Шайбонийхон гарчи болалик ва ёшлиги доимо қувғин, таъқиб остида ва ҳаёти жанг майдонида кечган бўлса-да, яхши таълим-тарбия олишга улгуради, истеъдодли шоир, мусаввир, мусиқачи ва хушовоз қироатхон бўлиб етишади. Ундан бир нечта ўзбекча ғазал, рубоий ва «Баҳр-ул худо» номли дoston етиб келган. Шайбонийхоннинг ўғли валиаҳд Темур султонга атаб ёзган панд-насихатлардан иборат китоби ҳам мавжуд бўлиб, унинг ягона нусхаси ҳозир Туркияда сақланади.³

¹ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 167-бет.

² Б.Валихужаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 8-бет.

³ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 168-бет.

Бошқа Шайбоний ҳукмдорлар, хусусан, Убайдуллохоннинг шеърӣ девонини, Наврӯз Аҳмадхоннинг ўғли Дўст Муҳаммад Султоннинг «Силсилот-ус салотин ва анис-ул ошиқин» асарини, Абдуллохон Иккинчининг ўзбек тилида «Хон» тахаллуси билан ёзган ғазалларини айтиб ўтиш мумкин.

Шунингдек, темурий Бобур, Байрамхон, Гулбаданбегим ижодиёти ҳақида ҳам мухтасар маълумот бериб ўтамиз.

Бобур ўзбек адабиёти, тарих, география, фалсафага ҳисса қўшган мутафаккир. Уни бутун жаҳонга танитган асари «Бобурнома»дир. «Бобурнома» жуда қимматли адабий-тарихий асар бўлиб, у XV аср охири — XVI асрнинг 30-йилларигача бўлган мураккаб тарихий даврни ўз ичига олган. Бобур аруз вазнига бағишланган «Муфассал», ҳуқуқшуносликка оид «Мубаййин» рисоласи, мусиқага доир «Мусиқа илми» номли китоблар битган. Ўзбек адабиётини ривожлантиришда Бобур ўзининг катта ҳиссасини қўшган. Унинг энг яхши асарлари ўзбек адабиётида ажойиб воқеалардан бири бўлиб қолган, жаҳон адабиёти хазинасига кирган.¹

Бобур ва Ҳумоюн даврида ўзбек тилида ижод этиш, асосан, Ҳиндистоннинг шимолий қисмида, хусусан, бобурийлар саройи муҳитида кўпроқ кўзга ташланади.

Ўзбек тилида шеърлар машқ қилган кўпгина шоирлар, жумладан Ҳумоюн, Комрон Мирзо, Мулло Ёрий Абдурахмон, Хушҳолбек ва бошқалар ана шу муҳитнинг вакиллари эди. Бобурнинг қизи Гулбаданбегим ўзининг «Ҳумоюннома»сини форс-тожик тилида ёзган.

Ўзбек тилининг қадр-қиммати, айниқса, Алишер Навоий адабий-бадий анъаналарини қўллаб-қувватлашда кўринади. Бобур ўзбек тилининг турфа, ранго-ранг жилоланишини давом эттирди. Шундай ҳол ўша даврда яшаб ижод этган Муҳаммад Байрамхон ижодида ҳам учрайди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан кейин Ҳиндистонда туркий-ўзбек тилида ижод қилган шоирлардан бири Байрамхондир. Хони хонон (хонлар хони) унвонига эга бўлган Муҳаммад Байрамхон XVI асрнинг биринчи ярми Ҳиндистон тарихи, маданияти ва адабиётига бағишланган манбаларда тилга

¹ В.Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. 58-бет.

олинган, унинг ҳарбий-сиёсий фаолияти ва адабий ижодига юқори баҳо берилган. Инглиз шарқшунос олими Денисон Росс Байрамхон девонини 1910 йили Калкуттада нашр эттирган. Ҳинд олими Ҳакимали Кавсар Чандпури 1931 йили Аграда «Муҳаммад Байрамхон туркман» номли монографиясини эълон қилган.

1971 йили Карочида Байрамхон девони нашр этилган. Унга 618 форсий, 388 туркий байт шеърлар киритилган.

Унинг форсча қисми 5 қасида, 39 ғазал, 20 фард, 7 қитъа, 19 рубой, бир маснавий ва бир таърихдан иборат. Туркий қисми эса 47 ғазал, 2 қитъа, 13 рубой ва 5 фардни ўз ичига олган..

Бобурнинг невараси Акбар саройида хизмат қилган тарихчи Абулбоқи Ниҳовандийнинг «Маосири раҳими» асарида келтирилишича Байрамхоннинг ўгли Абдурахимнинг кутубхонасида Байрамхоннинг икки минг байт шеърни ўз ичига олган девони бўлган.

Муҳаммад Байрамхон ўз даврининг йирик давлат арбоби, ҳарбий саркардаси бўлиши билан бирга, завқи баланд шоир, йирик сўз устаси ҳам эди. Унинг ёшлик пайтларида айтган шеърлари Бобур эътиборини ўзига жалб этган. Ундан салмоқли адабий мерос қолган.

Байрамхон давлат арбоби сифатида бобурийларнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлигини ҳар қандай йўл билан мустаҳкамлашга ҳаракат қилган, ўз атрофида адабиёт ва санъат аҳлини тўплаб, ўзи ҳам бадиий ижод билан шуғулланган шахслардан бири эди.

Бобурийлар томонидан XVI асрда Ҳиндистонда шаклланган маданият ва адабиётнинг кўзга кўринган намояндаларидан бири Гулбаданбегимдир. У Бобур хонадонидан чиққан аёл ижодкорлар орасида отасининг тарих (воқеа)навислик соҳасидаги фаолиятини давом эттириб, XVI аср ўрталарида Ҳиндистон, Афғонистон ва қисман Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган воқеаларни қаламга олиб, келажак учун муҳим хизмат қилган маданият намояндасидир. Ундан бизга «Ҳумоюннома» асари етиб келган. Асарнинг қўлёзма нусхаси 83 варақдан иборат бўлиб, уни инглиз олимаси Аннет Бевериж инглиз тилига ўгирган. Ўзбек олимаси, академик Сабоҳат Азимжоновна 1959 йили ўзбек тилига таржимаси билан факсимилини нашр қилдирди.

XVI аср Мовароуннаҳр тарихида шавкатли ҳукмдор, иқтидорли шоир, мутафаккир ва кўзга кўринган тасаввуф тариқатининг етук ихлосманд куйчиси сифатида из қолдирган сиймолардан бири Убайдийдир.

Бухоро ҳокими Маҳмуд султоннинг ўғли Убайдуллоҳон ибн Маҳмуд султон бир томондан шайбонийлар сулоласининг йирик намояндаларидан бири бўлиши, ҳокимият учун бўлган жанг-жадалларда фаол қатнашиши билан бирга ўз даври маданиятининг катта арбоби, XVI аср ўзбек адабиётининг йирик вакили ҳам бўлган, ўз ҳаётининг бирон кунини шеърсиз, шеър мутолаасисиз кечирмаган, ўзидан кейинги авлодларга ўзбек, форс ва араб тилларида бир неча девон қолдирган.¹

Убайдий Муҳаммад Шайбонийхоҳдан кейин ҳокимият тепасига келган энг йирик хонлардан бири. У ҳукмдорлик қилган даврларда унга пойтахт бўлган Бухорода, Самарқандда маданий ҳаёт анча ривожланди. Ҳатто, айрим тарихчилар бу давр маданий ҳаётини Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийлар давридаги Ҳиротга тенглаштирганлар. Убайдуллоҳон ўзи сермахсул шоир, олим, ҳадисшунос, Қуръонни чиройли тиловат қиладиган ҳофиз, маданият ва санъат аҳлига ҳомий шахс бўлиши билан ободончиликка эътибор берган, кўплаб мадрасалар қурдирган хонлардан бўлган. Унинг тўғрисида Масъуд ибн Усмон Кўҳистоний, Муҳаммад Ҳайдар Дўғлат, Ҳасанхожа Нисорий, Мутрибий Самарқандий, Маҳмуд ибн Вали, Восифий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур кабиларнинг асарларида маълумотлар мавжуд.²

Убайдуллоҳон ибн Маҳмуд «Убайдий», «Убайдулло», «Кул Убайдий» тахаллусларида шеърлар ижод қилган. У форс, араб тилларини яхши билган, бу тилларда ҳам шеърлар ёзган. Убайдуллоҳон «Ғайратнома», «Шафқатнома», «Китоб ус-салот» каби маснавий йўлида панднома-рисолалар битган. У ўз асарларида Яссавий дунёқараши ғояларини асосий йўналиш қилиб олган. Убайдийнинг ўзбек, форс ва араб тилидаги шеърларидан иборат уч девони бир муқова ичига жойлаштирилган. Бу уч тилдаги девоннинг ягона қўлёзма нусхаси 1583 йилда Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний томонидан кўчирилган бўлиб,

¹ Кул Убайдий. Вафо қилсанг. "Ёзувчи", Тошкент, 1994, 3-бет.

² Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 92-93-бетлар.

«Куллиёт» деб аталган. Бу қимматли қўлёзма асар Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади.¹

Убайдийнинг бу қўлёзмаларида аввал форсий девони, кейин араб тилидаги шеърлари ва охирида туркий девони кўчирилган. Девон ва турли ҳажмдаги бир неча тўпламлари Туркияда турли фондларда сақланади. Куллиётнинг туркий қисмида 310 дан ортиқ тўғул, 25 та қитъа, 11 туюқ, 445 рубоий, 15 маснавий, 7 муаммо, 2 ғарз, форсий қисмида 163 ғазал, 419 рубоий, 7 қитъа, 1 фард, 1 маснавий, 3 муаммо мавжуд. Булардан ташқари, шоирнинг ҳар хил асарлари бор.² Шоирнинг бой адабий мероси ҳали ўрганилмаган. Убайдий ўзининг ўзбек тилидаги ғазал ва рубоийлари, қитъа ва туюқлари билан шеърят тараққиётига катта ҳисса қўшган. У ўзининг ғазалиётида анъанавий мавзулар — ишқ-муҳаббат, вафодорлик ва дўстлик, аёл гўзаллиги ва ошиқ садоқати кибиларни тараннум этди. Шоир шеърларидаги ифоданинг ўзига хослиги юксак ахлоқий фазилат ва гўзал нафис дунёвийликнинг ўзро уйғунлигидир. Ўзбек шеърлятида ишқий шеърлар кўп бўлса-да, Убайдий сатрлари уларнинг бирортасига ўхшамайди.

Убайдийнинг ижодий меъросини ўрганиш бўйича адабиётчи олимларимиз А.Фитрат, А.Ҳайитметов, А.Абдуллаев ва бошқалар томонидан қанча тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, бу серқирра ижодкорнинг адабий меросига фалсафий нуқтаи назардан ёндашиш ва ўрганиш вақти ҳам етиб келди, деган фикрдамиз.

XVI аср ўзбек фалсафий адабиётини таҳлил этган Фитрат Убайдийнинг Убайдуллохон эканлигига шубҳа билан қарамасликни айтиб, Марвда Шайбонийхоннинг енгилиши ва ҳалок бўлишини, кейинроқ шоҳ Исмоил Сафавийнинг ҳам ўлиmidан сўнг, катта куч йиққан Убайдуллохон, амакиси Шайбонийхон олган ўлкани қайтадан янгилаб, ундан ҳам зиёд қилганлигини, ҳукумат ишларидан ташқари шайхлик қилганлигини, бу давлат сиёсати учун керак эканлигини исботлаб, тариқатда Ҳаким Сулаймон ота издоши эканлигини таъкидлаган: Убайдий, Убайдуллоҳ, Кул Убайдий тахаллуслари билан ҳикматлар ёзган бу одам, бизнинг фикримизча, машҳур ўзбек хони Убайдуллоҳ

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1993, 22-бет.

² Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 94-бет.

— (хон)дан бошқа киши эмас. Машхур Шайбонийнинг Марв теграсида шоҳ Исмоил Сафавий томонидан ўлдурулиши (1510) муносабати билан ажиб суратда тарқалган ўзбек аскарлари кучини бот фурсатда йиқиб, Шайбоний олган ўлкани янгидан зиёд қилган. Бу одам нойиб ҳам мустақил бўлуб, йигирма саккиз йил ҳукумат сурди ва милодий 1539 йилда вафот қилди. Бу одам ўзининг ҳукумат ишларига қарамасдан шайхлик ҳам қилар эди, бу ишни ўзининг сиёсати учун лозим билар эди. «Самарат ул-машойих»нинг ёзғонига кўра, Убайдуллоҳхоннинг тариқат нисбати Авлиё Қорахон отли бир шайх воситаси билан Ҳаким Сулаймон отага борадир¹.

Фитрат Убайдий шеърятини ўрганиб, унинг «Девон»и топилганлигини Навоийга тақлидан туркий, Яссавийга эргашиб ҳикматлар битганлигини таъкидлаган: «Убайдуллоҳнинг форсийча шеърларида таҳаллуси кўбрак Убайдий бўлуб, баъзан Убайдуллоҳдир. Масъаланинг қоронғи томони унинг ўзбекча ҳикматлар ёзиб, ёзмағонидир. Юқоридан бери унинг ҳаёти ҳақида берганимиз маълумотдан Убайдуллоҳнинг ҳикматлар ҳам ёзғонини гумон қилиш мумкин эди. Иш бизнинг гумонимиз билангина қолмади. Яқинда Бухорода топилган «Девон»и унинг Навоий мактабига эргашиб туркий ғазаллар, Яссавий мактабига эргашиб ҳикматлар ёзғанини ҳам очиқ исбот қилган бўлди».²

Келтирилган бу фикрлар Убайдийнинг нафақат етук сиёсат арбоби, моҳир саркажда, шунингдек серқирра ижодкорлигидан ҳам далолат беради.

Муҳаммад Солиҳ даврнинг етук сиймоларидан бири ҳисобланади

Адабиётшунос олимлар, академик Б.Валихўжаев ва доцент Қ.Тоҳировнинг Муҳаммад Солиҳ ҳақидаги тадқиқотида мутафаккир олимлар томонидан унинг тарих олдидаги хизматларига тўхталинилган ва тадқиқотчилар қуйидаги фикрларни ёзадилар: ўзбек адабиёти тарихида воқеий дostonнависликнинг бошловчиси ва йирик намояндаси XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср биринчи ярмида яшаб ижод этган Муҳаммад Солиҳдир. Унга бизнинг адабиётимизда тарихий мавзуда яратилган воқеий дostonлар деярли йўқ эди. Сайфи Саройининг «Суҳайл ва

¹ Абдурауф Фитрат. Танл. асарлар. 35-бет.

² Абдурауф Фитрат. Танл. асарлар. 36-бет.

Гулдурсун» асари ва Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида тарихий-воқеий тасвир мавжуд бўлса ҳам, улар кўпроқ тўқималардан ва машҳур анъанавий сюжетлардан ташкил топган. Муҳаммад Солиҳ эса биринчилардан бўлиб ўзбек тилида ўзи кўрган ва шоҳиди бўлган воқеаларни назм услубида баён қилган муаллифдир. Бу жиҳатдан унинг «Шайбонийнома» тарихий достони муҳим аҳамиятга эгадир.

Муҳаммад Солиҳ ўз даврида ижтимоий-сиёсий ва маданий-адабий ҳаётда фаол қатнашган, замонасининг улуг шоирлари ва давлат арбобларининг диққатини ўзига жалб эта олган. Муҳаммад Солиҳнинг ҳаёт йўли, сиёсий фаолияти ва адабий ижодига доир маълумотлар Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Хондамирнинг «Ҳабиб ул-сияр», Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музакири аҳбоб», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Лутфалибек Озарнинг «Оташкада», Мирзо Ҳайдар Дуғлатнинг «Тарихи Рашидий», Сом Мирзонинг «Тухфайи Сомий», Мулло Шодийнинг «Фатҳномайи Хоний», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Мажмаул-фусаҳо» сингари асарларида учрайди. Унинг «Шайбонийнома» достони машҳур венгер олими ва сайёҳи Ҳерман Вамбери томонидан немис тилига таржима қилиниб, сўзбоши билан 1885 йили Венада нашр этилган. Рус шарқшуноси П.М.Мелиоранский эса шу нашрдан фойдаланиб 1908 йилда достон матнини Санкт-Петербургда босиб чиқарди.¹

Мустақил Ўзбекистонда Муҳаммад Солиҳ ҳаёти ва ижоди бўйича бирмунча ишлар қилинди. Хусусан ўзбек адабиёти тарихи тўплам ва мажмуаларида «Шайбонийнома»дан парчалар берилган. Айниқса, А.Иброҳимовнинг Муҳаммад Солиҳ ва унинг «Шайбонийнома» асарига доир тадқиқотлари муҳимдир. «Шайбонийнома» 1961 йилда нашр этилди. Унга Насрулла Даврон сўзбоши ёзган. 1989 йилда Эргашали Шодиев сўзбошиси билан иккинчи марта чоп этилган. Н.Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги, беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи»да ҳам у ҳақда маълумот берилган. Адабиётшунос А.Иброҳимов тадқиқотида ҳам «Шайбонийнома» ҳали тўлиқ тадқиқ этилган эмас.

¹ Б.Валихужаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 103-104-бетлар.

Абдурауф Фитрат ўзбек адабиёти тарихининг чуқур, билимдон тадқиқотчиси сифатида Муҳаммад Солиҳ ҳаёти ва ижодиётига ҳолисона муносабатда бўлган ва унга мутафаккир шоирлар Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур берган баҳони келтирган. Чунки, жуда кўп тарихий манбаларда ёзилишича, Навоий темурийлар хонадонидан этак силкиб шайбонийлар хизматига кирган Муҳаммад Солиҳни давлат арбоби ва шоир сифатида эътироф этган бўлса-да, ундан ички норозилигини ҳам яширмаган, Бобур эса Шайбонийхон ашаддий рақиб бўлса-да, Муҳаммад Солиҳ ижодига эътиборсиз бўлмаган ва «Шайбонийнома»ни ўқиб чиқиб, ўз фикрини «Бобурнома»да берган: «Муҳаммад Солиҳнинг шоирлиғи ҳақида бурунги адабиётчилар яхши, қимматли (баҳо) берадилар. Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис»ида ундан сўзлағанда «доҳимий диққат ва чошни» борлигини эътироф қиладирким, бу кун таъбири билан айтганда, «шеърлари нозук ва таъсирли эди», демак бўладир. Машҳур Бобур Мирзо ҳам унинг ўзига ёмон душман бўлғонига қарамасдан, туркча шеърларни «ёмон айтмайдур», деб бетарафона қиммат берадир».¹

Фитрат Муҳаммад Солиҳ ва унинг «Шайбонийнома» асарини таҳлил этгани ҳолда, ундаги ҳар бир боб ва фаслларни чуқур мушоҳада қилиб, асарда Шайбоний образи жуда бўрттириб мақталганлигини, аслида «Шайбонийнома»га Навоий, айниқса, Бобур тўғри таъриф бериб, у юксак санъат асари эмаслигини, унга берилган мақтовлар ҳамду санодан бошқа нарса эмаслигини таъкидлаган. Аммо биз бу фикрлар ҳам фақат бир томонлама эканлигини, Бобур «Шайбонийнома»га ғанимлик нуқтаи назаридан қараганлигини, бошқа тадқиқотчилар «Шайбонийнома» ва унинг муаллифи бу асарда катта ижобий-сиёсий воқеликни тасвир этганлигини таъкидлашганини айтамиз.

Фитрат «Муҳаммад Солиҳ» номли илмий тадқиқотида юқоридаги фикрларни қуйидагича изоҳлаган: «Муҳаммад Солиҳнинг мундан бошқа туркча шеърларини кўрмак бизга насиб бўлмади. Шундай бўлса ҳам Навоий, Бобур каби XV-XVI аср тадқиқотчиларининг унга берган қимматлариға ҳам турли форсча тазкиралардаги шеърларга таяниб, унинг кучли бир шоир

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 76-бет.

бўлганлигини қабул қиламиз-да, унинг бизга маълум бўлгон «Шайбонийнома» исмли асарига кўчамиз. «Шайбонийнома» жуда кенда тил билан ёзилган 5000 га яқин байтдан иборат 76 фаслли манзум бир асар бўлиб, 1499–1505 йилларда бўлгон шайбоний урушларини тасвир қилади. Бу дoston ҳам ўзининг асрдоши бўлгон бошқа нарсалар каби «ҳамд муножот, наът» бобларидан кейин «сўз айтувчи тилида» бир фасл ёзиб, ўз замонининг нуқтаи назари ва зеҳниятига кўра, сўзни махтайди. Ундан кейин 5-фаслдан бошлаб, Шайбонийни мақташга киришади. Шайбонийнинг ақли, илми, фақри (дарвешлиги), ҳилми, Қуръон ўқури, таъби, қиличи, жеваси, сахийлиги, ҳунарларини бирта-бирта жуда ортидириб мактағондан кейин «китоб назмининг сабаби»га ўтадириб на тубандагича маълумот беради:

*Ишқ саҳросида Мажнун бўлган,
Даод била ичи-тоши тўлган.
Ҳажрнинг ўтидин экони куйган,
Лақаби Солиҳу ўзи толиҳ,
Нур Саид ўғли Муҳаммад Солиҳ,
Мундоқ айтурки, Худодин тақдир,
Чун отам ишига берди тағйир,
Чиқди Хоразм диёри қўлидин
Ҳевақу Кот, Ҳисори қўлидин».¹*

Фитратнинг фикрича, замона «доноларидин» баъзилари Муҳаммад Солиҳга насиҳат қиладилар, унда теурийлар давлатининг инқирози ва навбат шайбонийлар сулоласи қўлига ўгишини таъкидлайдилар:

*Давлат ул Теуур битғусидир,
Навбат ўзга кишига етғусидир.*

Муҳаммад Солиҳга ўзга кишининг ўзбек элининг хони Шайбонийхон эканини ҳам очик сўзлаб берадилар. Фитрат фикрича, Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон хизматига қилинган ташвиқотини қабул қилса-да, ундай одамлардан қочади ва ўз ихтиёри билан Шайбонийхон ҳузурига боради. Бобур Мирзо, мўғул хонлари Хоника ва Алачахонлар билан бўлган уруш, Хоразм уруши ва бошқа тафсилотлар,

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 77-бет.

Шайбонийхоннинг темурийларнинг чиройли ташбеҳлар билан сўкиши, Шоҳ Кепакхонни кепакка ўхшатиши, Бобур Мирзонинг жангда енгилиши ва мағлубият ҳолатлари шеърӣй усулда тасвирланган. Бу китобнинг энг муҳим яхшилиғи содда бир тил билан ёзилган бўлишидир. Бироқ, бу китобда биз талаб қилган даражада санъат унсурлари йўқ. Асар уруш майдониға оид турли кўринишларга енгиш, енгилиш пайтларида бўлиши мумкин ҳолларни тасвир қилган жонли, рангли лавҳалардан маҳрум. Бобурнинг тили билан айтилганда: «Бисёр суст ва фурурдир (тубандир). Уни ўқиған киши Муҳаммад Солиҳинг шеърідан беэътиқод бўлур. Адабиёт тарихимиз билан машғул бўлғонлар орасида «Шайбонийнома»ни санъат ёғидан махтаганлар йўқ эмасдир. Бироқ, тўғрисиғни айтғанда, бу асар ҳақида Бобур томонидан берилган қиммат жуда тўғри бир қимматдир»¹.

Бошқа халқлар ўзбек тилиғи иштиёқ билан ўрганганлари каби, ўзбеклар бошқа тилларни, жумладан, ўша даврнинг адабий тилларидан бири ҳисобланган форс-тожик тилиғи ўрганишға қизиқдилар. Бу ҳақда Алишер Навоӣй ёзади: «...Туркнинг улугдан кичигиға дегинча, навкардан бегига дегинча сорт тилидан баҳраманддирлар. Андоқким, ўз ... аҳволиға кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар».²

Ўзбек ва тожик халқининг илғор зиёлилари ўртасида анъанаға айланган бу ажойиб фазилат XVI асрда ҳам давом этди. Бобур, Солиҳ, Мажлисӣй, Хожа, Нисорӣйдек ўзбек адиблари ўз она тиллари билан бир қаторда форс-тожик тилида ҳам ижод этганлари каби Биноӣй, Восифӣй синғари тожик шоирлари ҳам ўз она тиллари билан бир қаторда ўзбек тилида шеърлар ёзиб «... икки халқ адабиёти, маданияти хазинасиги бойитишда иштирок этганлар, икки халққа хизмат қилганлар».³

Уларнинг икки халқ тилида ижод қилганлиғи давр адабий муҳитининг чамбарчас боғланганлиғи ва юксак салоҳиятидан далолат беради.

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 80-бет.

² Алишер Навоӣй. "Муҳокаматул лугатайн". Ўзадабийнашр. Тошкент, 1967, 14-том. 108-бет.

³ В.Зоҳидов. Ўзбек классик адабиёти тарихининг асосий масалалари. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-том. Т., 1959, 8-бет.

XV аср сўнгги чораги ва XVI аср биринчи яримларида яшаб ижод этган истеъдодли шоир Мажлисийнинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида бирдан-бир маълумот берадиган асосий манба Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» тазкирасидир. Нисорий ўз тазкирасида Мажлисий ҳақида қуйидагиларни ёзади: Мавлоно Мажлисий суҳбатда самимий улфат ва ўтиришларга яхшигина зийнат киши бўлиб, оғир вазиятларда ҳам таъб отини ғийраклик майдонида енгил йўрттириб, сўз тўрини нотиқлик човғони билан элтар эди. Яхши шеърлари ва ёқимли сўзлари бор. Қасидалари нафис ва гўзалдир.

Бир куни Бобур подшоҳ мадҳига бир қасида битиб, унинг муборақ мажлисида ўқуб берибди. Шунда подшоҳнинг ҳаёлига мулло Мажлисийни шу асргоҳда етти минг танга билан мукофотлаш фикри келибди. Қасида ўқиш асносида эса тасодифан подшоҳнинг эсига чигатой улуси ҳажв этилган ва Муҳаммад Солиҳга нисбат берилувчи бир рубоий тушиб қолиб сўрабди: «Муҳаммад Солиҳ бу рубоийни нима сабаб билан айтган?»

Мулло, рубоий подшоҳга ёққан бўлса керак, деб ўйлабди ва: «Рубоий ижодкори камина, Муҳаммад Солиҳ номи билан нотўғри шуҳрат топган», — дебди.

Шунда бирдан подшоҳнинг авзойи ўзгариб, уни қатл этишга буюрмоқчи бўлибди, лекин кечиришни маъқул кўриб: «Шеър сийлови учун тайин этилган етти минг танга муллонинг хунбаҳоси ҳисобланади, ўзини эса бу ердан чиқариб юборинглар»,² — дебди.

Қасида матлаи будир:

*Тонг шамоли бу чаман зулфининг торин тарамиш,
Соқие, сунгил қадаҳ, биз кумуш жомда бу кун.*

Бу матлани ҳам Мажлисийга нисбат берадилар:

*Ёр юрган йўл ғубарин жон кўзи гавҳар билур,
Кимки ошиқ бўлса, шу ер туфроғини зар билур.³*

Мажлисий лирикасидан Ҳасанхожа Нисорий тазкирасида келтирилган икки байтнинг биринчиси қасидадан, иккинчиси ғазалидан олинган матлаълардир.

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 1993, 80-81-бетлар. Тазкира таржимони, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон.

² Ўша асар, ўша жой.

Шеърятда ҳозиржавоб, суҳбатдошларининг мажлисини беаган Мажлисий ўзбек, форс-тожик тилларида ижод этган. Буни шоир дoston хотимасида таъкидлаб ўтган:

*Қалам қилди тилимга ҳамзабонлиқ,
Ики тил бирла қилдим дурфишонлик.*

Мажлисийнинг шеърлари тазкиралар орқали етиб келса-да, лекин шеърлар тўплами бизгача етиб келмаган. Иқтисодий оғир шароитда яшаган шоир «Девон» тартиб бериш имконига ҳам эга бўлмагандир¹.

Адабиётшунос олим Н.М.Маллаев: «Мажлисий адабий меросидан бизгача етиб келган ягона асар унинг «Қиссаи Сайфулмулк» девонидир. Биз шоирнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрнини мана шу дoston билан белгилаймиз»², — деб дostonнинг яралиш тарихи ва унинг айрим нусхалари ҳақида маълумот берган.

Ўзбек адабиёти тарихида дostonнависликнинг хилма-хил намуналари мавжуд. Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо», Сайфи Саройининг «Суҳайл ва Гулдурсун» асарлари дoston жанри намуналаридир. «Юсуф ва Зулайҳо»даги етакчи хусусият ишқий дидактика, панд-ахлоқ бўлса, «Гул ва Наврўз» ишқий саргузашт характерга эга. «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг асосини эса фалсафий-тасаввуфий ваъз-насиҳат ташкил этади. «Фарҳод ва Ширин» дostonида ишқий қаҳрамонлик бош хусусият бўлса, «Лайли ва Мажнун»-да ишқий тасаввуфий йўналиш, «Сабъаи сайёр»да ва унинг ҳикояларида ишқий саргузашт, ҳаётий-фантастик, тарихий-фалсафийлик хусусиятлари, «Садди Искандарий» дostonида ижтимоий-сиёсий-илмий-дидактика етакчи хусусиятлар ҳисобланади. Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonи мажозий фалсафий-тасаввуфий асардир³.

XVI аср адабиётининг ўзига хос намояндаларидан бўлган шоир Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» дostonи булар орасида ўзига хос алоҳида хусусиятлари бор бўлган ҳаёлий-

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. 80-81-бетлар.

² Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, 706-бет.

³ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 122-бет.

фантастик, ғайритабиий лавҳаларга бойлиги билан «Гул ва Наврӯз», «Сабъаи сайёр» ҳикояларидан ҳам ажралиб туради. Шу жиҳатдан Мажлисий ўзбек адабиёти тарихига алоҳида хусусиятларга эга бўлган ўзига хос дoston жанрининг вакили сифатида кириб келган ижодкорлардандир.

Мажлисий «Гул ва Наврӯз» вазнида бир дoston ёзиш фикрига келади. Йигитлик вақти ишқда ёниб, мусофир, паришон, иши фақат худо билан бўлиб юрганида бир жонон, дўст йўлиқиб, (бу илҳом), унга Сайфулмулк қиссасини «Гулу Наврӯз» вазнида туркийча назм қилишни маслаҳат бериши ва асар шу тариқа вужудга келганлиги, бу ўтмиш шоирларининг ўзига хос бошлаш услубларидир. Шоир шу билан бирга, бу мавзуда асар ёзиш истагида худога илтижо қилиб юргани, тайёрлангани ва тўсатдан унга илҳом келиб бошлаганини билдиради.

Ўтмиш адабиётда бадиий асарнинг ижод қилинишига «туш»ни, «ёр»нинг, «пир»нинг ёки «нуроний мўйсафид»нинг «топшириги»ни сабаб қилиб кўрсатиш бир адабий усул сифатида қўлланилган. Мажлисий ҳам «шоирнинг сўзга киргони» бобида шу усулдан фойдаланади:

*Тушумда кавкаби толеъ тулуъи,
Бўлуб пайдо манга бўлди ружуъи...
... Ки ногоҳ бир куни жонон йўлуқти,
Кўришти жон келиб бу жисм бирла,
Ки сўрди бандани бу исм бирла...
Йигитлик вақти эрди, сўз манда,
Бор эрди бир «Гулу Наврӯз» манда...
Тута бердим, очиб кўрди ани ёр,
Ўқидию очилди боғ-гулзор...
Чиқарди қўйнидан бир достоне,
На дoston бўлғай ул бир бўстоне...
Вале ул форсию наср эрди,
Тақи бу даҳрда ҳам қаср эрди.
Дедиким: «Мажлисий бекор турма,
Ки мен шоирдурман деб лоф урма.
Агар бордур ҳунар илкингда кўрсат,*

Ки бу дафтарни туркий тилга тузат».
Буюрдиким: «Гулу Наврӯз» вазмин,
Анга мезон қилибон назм қилгин...
Бу сўзнинг ҳурматин баржой қилдим,
Юроким шавқ тиғи бирла тилдим...¹

Юқоридаги шеърий мисраларга асосан хулоса чиқарган Н.Маллаев Мажлисийнинг қайси адибу ижодкорлардан, мутафаккирлардан манба сифатида фойдаланиб мазкур асарга қўл урганлигини изоҳлайди: Демак, Мажлисий ўз достониди форс-тожик тилидаги «Қиссаи Сайфулмулк»нинг насрий вариантдан бир манба сифатида фойдаланди ҳамда машҳур ўзбек классик шоири Лутфийнинг «Гул ва Наврӯз» достонидан илҳомланди ва ўрганди. Шу билан бирга, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» достони ўзбек классик адабиётининг янги ва оригинал достони сифатида вужудга келди. Шоирнинг ўзи ҳам бунни таъкидлаб:

Бағир қонини ҳам ерга томузуб,
Қалам чашмасидин сувлар оқузуб.
Қуруқ ерда гулистон сабз қилдим,
Ки ошиқларға бўстон сабз қилдим,

— деган эди. «Қиссаи Сайфулмулк» халққа манзур бўлган, унинг севикли асари сифатида «Халқ китоблари» қаторидан ўрин олган достонлардан биридир.²

Н.Маллаевнинг Мажлисий ва унинг асари ҳақидаги илмий қарашларини академик Б.Валихўжаев ва Қ.Тоҳировлар талқин қилиб, унинг сюжети ислом таълимоти ёйилгандан сўнг яратилганлигини тахмин қилишган: «Қиссаи Сайфулмулк» достонининг сюжети шарқ халқларидаги қадимий сюжетлардан бири, қадимий намунаси «Минг бир кеча»даги Шаҳризод ҳикояларидан биридир. Аммо асарнинг ривоят сифатидаги манбаи ундан ҳам қадимроққа бориб тақалиши мумкин. Ҳар ҳолда унда исломдан аввалги даврларга хос бўлган хусусиятлар бўртиб туради. Афтидан бу сюжетнинг асл манбаи ислом таълимоти ўрнатилгандан кейин араб қиссагўйлари томонидан

¹ Ўзбек адабиёти. Хрестоматия. Учинчи том. Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1959, 178-179-бетлар.

² Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 706-707-бетлар.

қайта ишланган ва кейин «Минг бир кеча»га киритилган. Унинг форсий тилдаги нусхалари ҳам қадимий».¹

«Қиссаи Сайфулмулк» достони Мажлисийнинг маҳорати маҳсулидир. Маснавий жанрида ёзилган бу асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. Улар байтлар сони жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Шулардан икkitаси Тошкентда — Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимида, қолганлари Қозон, Санкт-Петербург ва бошқа жойлардадир.²

А.Иброҳимов Мажлисий ва унинг «Қиссаи Сайфулмулк» достони билан академик Е.Э.Бертельс ҳам шуғулланганлигини, у аynиқса, биринчи марта 1807 йили «Татар адабиёти тарихи»дан ўрин олиб, босилиб чиққанлигини таъкидлайди.³

Н.Маллаев асарнинг қўлёзма ва босма нусхалари китобхонлар орасида кенг тарқалганлигини, 1883 йилда Қозонда нашр этилганлигини таъкидлаб, қуйидаги фикрларни беради: Китобга эҳтиёж кўп бўлганидан бўлса керак, у 15 йилдан кейин, 1898 йилда яна ўша ерда иккинчи марта нашр қилинади. 1916 йилда эса достон «Қиссаи шаҳзода Сайфулмулк ҳикояти» номи остида «Лайли ва Мажнун», «Шаҳзода Карим ва Аслхон» асарлари билан бирга Тошкентда Порцев босмахонасида нашр қилинади. «Қиссаи Сайфулмулк» нинг мукаммалроқ наشري 1883 йилги Қозон наشري бўлиб, унинг умумий ҳажми 4000 мисрадан ортиқроқдир. 1916 йилги Тошкент наشريда достоннинг матни бирмунча қисқартириб юборилган ва кўпгина эпизодлар насрий баён тарзида берилган. Достоннинг қўлёзма нусхалари эса турли даврларда кўчирилган бўлиб, улар ҳажми жиҳатидан, матни ҳам бир-биридан кўп фарқ қилади.⁴

Асарни ўрганиш ва таҳлил этишда Н. Маллаев, А.Иброҳимов, Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров, Б.Мамедов ва бошқаларнинг тадқиқотлари эътиборга арзигуликдир. Достон арузнинг ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида ёзилган. Бу вазн Низомий Ганжавий,

¹ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи, 128-бет.

² Ўша жой, 127-бет.

³ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 127-бет.

⁴ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 707-708-бетлар.

Амир Хисрав Деҳлавий, Алишер Навоий ҳамсаларининг Хисрав, Фарҳод ва Ширин тарихига бағишланган иккинчи дostonлари ҳамда «Гул ва Наврӯз» вазнидир.

XX асрнинг илму фанда улкан ютуқларидан бири шуки, ўзбек адабиёти ва фалсафасида бир қатор етук олимлар, адабиётшунос ва файласуфлар жамият тараққиёти ва равнақи учун хизмат қилиб ўтдилар ва илмий-изланиш олиб бордилар. Иброҳим Мўминов, Ҳамид Сулаймон, Алибек Рустамов, Натан Маллаев, Иззат Султонов, Ботирхон Валихўжаев, Музаффар Хайруллаев, Эркин Юсупов, Азиз Қаюмов, Воҳид Зоҳидов ва бошқаларнинг тадқиқотлари ўзбек халқининг меросига айланганлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Академик, йирик файласуф ва адабиётшунос олим В. Зоҳидовнинг адабиёт ва фалсафа фани соҳасидаги қилган йирик тадқиқотлари ўз аҳамиятини йўқотмай келаётганлиги билан диққатга моликдир.

Подшохожа неча ёшгача яшаганлиги сўнгги вақтгача номаълум эди. Лекин «Музаккири аҳбоб» тазкирасининг муаллифи асар хотимасида ўз авлод-аждодлари ҳақида ёзар экан, тазкира тузилаётган вақтда (1565-66 йилларда) ҳаёт бўлмаган қариндош-уруғларининг неча ёшда ва қачон вафот этгани ва дафн этилган жойи ҳақида ҳам маълумот беради, аммо Подшохожа ҳақида фикр юритганда, бу ҳол учрамайди. Демак, Хожа бу вақтда ҳаёт бўлиб, 87 ёшли бўлган дейиш мумкин. Шунга кўра, Подшохожа XVI асрнинг сўнгги чорагигача умр кечирган бўлса керак¹.

Н. Маллаев Хожанинг ижтимоий-маънавий мероси ҳақида фикр юритиб, унинг лириканинг турли жанрларида ижод қилиб, газаллар яратганлигини таъкидлайди: «Хожанинг адабий мероси лирик ва эпик турлардаги асарлардан иборат. Унинг лирикаси девон шаклида сақланиб қолмаган, бизгача айрим шеърӣ намуналаригина етиб келган, холос. Шунга қарамай, бу намуналар Хожанинг хийла иқтидорли бир лирик шоир бўлганлигини кўрсатади. Хожа бошқа жанрлардаги асарларида бўлгани каби қитъа, рубоӣ ва лирик шеърларида

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 3-жилд. "Фан", Тошкент, 1978 йил, 120-бет.

ҳам кўпинча ахлоқ-одоб масалалари ҳақида фикр юритади, китобхонларга панд-насиҳат қилади. Ғазалларида эса ҳарорат билан дунёвий севгини, висолнинг завқ-шавқини куйлайди ва ҳижроннинг алам-изтиробидан зорланади».¹

Хожанинг бизгача Темур Султонга аталган «Мифтоҳ ул-адл» («Адолат калити») (1508-1510 йиллар), Кистон Қаро Одилга бағишланган «Гулзор» (1538 йил) фалсафий-ахлоқий асарлари ва Жонибек султонга аталган «Мақсад ул-атвор» (1514-1520 йиллар) ахлоқий-дидактик маснавий достони ҳамда бир неча ғазаллари етиб келган. «Музаққири аҳбоб»да келтирилишича, Подшохожа «Лайли ва Мажнун» номли асар ҳам ёзган, аммо бу асар ҳалигача топилгани йўқ.

Хожа буюк мутафаккир шоир Алишер Навоийга эргашиб, «Ҳамса» яратиш орзусида бўлган бўлиши мумкин. Хожанинг «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» асарлари аксар қўлёзмаларда битта китоб қилиб муқоваланган. Бу икки асар мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин туради, «Мифтоҳ ул-адл» ўн беш бобдан ташкил топган бўлиб: ҳар бир бобда ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалаларга бағишланган бирор назария, кўп ҳолларда ҳадис ёки қуръон оятларидан келтирилади ва уларни изоҳлаш мақсадида шоир бирор «Назир ҳикоятлар» баён қилиб, ўзининг хулосаси билан якунлайди.² Асарда келтирилган боблар қуйидагича номланган:

«Боби аввал — олимларнинг баёнин қилур.

Иккинчи боб — одил султонларнинг баёнин қилур.

Учинчи боб — золим султонларнинг ва золим бекларнинг баёнин қилур.

Туртинчи боб — султонларга муте бўлмоқнинг баёнин қилур.

Бешинчи боб — султонлар ва беклар вазирлар бирла машварат қилмоқларининг баёнин қилур.

Олтинчи боб — ҳукм қилмоқнинг баёнин қилур.

Еттинчи боб — даъво қилмоқнинг баёнин қилур.

Саккизинчи боб — онт ичмоқнинг баёнин қилур.

¹ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 719-бет.

² С.Ғозиев. Буюк сиймолар, алломалар. Тўплам. Подшохожа, 26-бет.

Тўққизинчи боб — ўғирликнинг баёнин қилур.
Унинчи боб — зино ҳаддининг баёнин қилур.
Ун биринчи боб — қузф ҳаддининг баёнин қилур.
Ун иккинчи боб — шурб ҳаддининг баёнин қилур.
Ун учинчи боб — таъзир ҳаддининг баёнин қилур.
Ун тўртинчи боб — ғозот ҳаддининг баёнин қилур.
Ун бешинчи боб — сайд қилмоқнинг баёнин қилур».

Бобларнинг номланишидан ҳам кўриниб турибдики, Подшохожа ҳар бир бобда ўз даврида барча муҳим аҳамият касб этган муаммоларни изоҳлашга ҳаракат қилган, шунингдек, у ўзида ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалаларни мужассамлаштирган.¹

Академик В.Зоҳидов шундай ёзади: «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» асарлари оғир, қарама-қаршиликлар авж олган шароитда вужудга келди. Уларда даврнинг социал воқелиги ва зиддиятлари маълум даражада ўз инъикосини топган.

Бу ёдгорлик нашр этилмаган ва шу сабабли у кўп жиҳатдан кенг жамоатчиликка маълум эмас. Шунинг учун биз асарни анализ қилганда ундаги ҳикояларнинг қисқа баёнини келтиришга мажбур бўлдик.

«Мифтоҳ ул-адл» 15 бобдан иборат бўлиб, уларда дастлаб назарий-дидактик характерга эга бўлган тезислар, сўнгра уларни тасдиқлаш учун турли масаллар, ҳикоялар келтирилади.

Бу асар ягона сюжетга эга бўлмай, ҳикоялар, масаллар тўплами шаклидадир. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бундаги масалларнинг кўпи қайтадан ишланган фольклор асарлардир. Кўпгина қисми эса, Низомий Ганжавий, Алишер Навоий дostonларидан фойдаланиб ёзилган».²

В.Зоҳидов ёзганидек, Хожанинг асарлари ҳали ҳам нашр этилган эмас. Хожа асарлари ва уларнинг насрий матни баёнини тайёрлаш адабиётшуносликнинг зиммасидаги вазифа бўлиб қолади.

Абдурауф Фитрат ва В.Зоҳидов ҳам «Мифтоҳ ул-адл» XVI асрга тааллуқли асар деб ўйлашган бўлса, кейинги тадқиқот-

¹ М.Мирзааҳмедова. Хожа. 57-58-бетлар.

² В.Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан, 104-105-бетлар.

ларда В.Зоҳидов бу мавҳумликка барҳам бериб, ҳар икки асар Хожага тегишли эканлигини исботлади.

Давр нуқтаи назаридан Темурни босқинчи ҳисоблаган В.Зоҳидов «шаҳзода Темур» шахсиятини аниқлаб: «У XVI асрда яшаган Шайбонийхоннинг ўғли Муҳаммад Темур султондир», — деган тўғри хулосага келган.¹

В.Зоҳидов, М.Мирзааҳмедоваларнинг фикрича, «Шайбонийнома», «Бобурнома» асарларида «Шаҳзода Темур» «Темур султон» ҳам деб аталган.

Муҳаммад Темур султон Фарбий Хуросон ва Подшохожа яшаган Балх шаҳарларини эгаллашда қатнашган, Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ҳокимлик қилган. Подшохожа асарларида зикр этган подшо Темур султон унга замондош бўлган.

В.Зоҳидов Хожа асарларини синчиклаб текшириб тадқиқ қилган, бу асарларнинг тадрижий давомийлигини аниқлаган ва шундай хулосага келган: Асар автори масаласида ҳам В.Зоҳидов «Мифтоҳ ул-адл» ёдгорлиги, «Гулзор» асарининг автори Подшохожа бинни Абдулваҳҳобхожа қаламига мансуб деган фикрни ўртага ташлайди, чунки бу ҳар икки асар хусусиятлари жиҳатидан бир-бирига ғоятда яқин туради, худди бири иккинчисининг давомидек ўқилади².

Хожанинг «Гулзор» асари («Мифтоҳ ул-адл» билан бирга) ўзбек адабиётида ва умуман Шарқ адабиётида XI асрдан анъана тусига кирган панд-насиҳат руҳида ёзилган ва ўз даври учун катта аҳамият касб этган асардир.

Н.Маллаев ҳам мазкур мавзу ҳақида фикр юритиб, В.Зоҳидов тадқиқ этган муаммоли фикрларга ўз қарашини билдиради ва Хожанинг ҳар икки асари бир-бирини тўлдирувчи асарлардир деган ғояни илгари суради: «Мифтоҳ ул-адл» билан «Гулзор»даги ҳикоялар ғоявий-бадий хусусиятлари билан бир-бирига ниҳоятда ўхшаб кетади. «Гулзор»даги ҳикоялар «Мифтоҳ ул-адл»нинг умумий мазмунига жуда мувофиқ келади. Айрим ҳикоялар «Мифтоҳ ул-адл»да ҳам, «Гулзор»да ҳам учрайди.

¹ М.Мирзааҳмедова. Хожа, 53-бет.

² В.Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан, 102-бет.

«Мифтоҳ ул-адл»нинг муқаддимаси бору, хотимаси йўқ. «Гулзор»нинг эса муқаддимаси йўғу, хотимаси бор. Гўё «Мифтоҳ ул-адл»нинг муқаддимаси «Гулзор»нинг ҳам муқаддимаси бўлганидек, «Гулзор»нинг хотимаси «Мифтоҳ ул-адл»нинг хотимасидир.

Мана шу мулоҳазалар асосида В.Зоҳидов «Мифтоҳ ул-адл» XVI асрга мансубдир, у Хожанинг асари бўлиши, «Мифтоҳ ул-адл» билан «Гулзор» асли бир китобнинг икки қисми бўлиши мумкин деган фаразга келади¹.

В.Зоҳидов илмий жамоатчиликка Хожанинг ҳар икки ижтимоий-фалсафий асарининг ёзилиш тарихи, ундаги ўхшаш услублар, асарнинг туркий тилда ёзилиши, ундаги ғоявий фикрларнинг ўхшаш жиҳатларини ҳам назардан қочирмайди: «Шарқ одати бўйича, асарнинг охирига «Китобнинг сўнги» деб қўйилади. «Мифтоҳ ул-адл» нусхаларининг сўнгида бу ёзув йўқ ва одатдаги «Бисмиллоҳ...»дан кейин «Гулзор» асари бошланаверади. «Гулзор»нинг охирида эса «Китобнинг сўнги» деган ёзув битилган.

Аксар қўлёзмаларда «Мифтоҳ ул-адл» билан «Гулзор» бир китоб шаклида муқова қилинган, бир китобда берилган.

Шарқда асар матни ичида муаллифнинг номини кўрсатиш одат бўлиб қолган. Кўп ижодий куч сарф қилган «Мифтоҳ ул-адл» муаллифининг ўз номини кўрсатмасликка ҳеч қандай асос йўқ эди. Муаллиф номини «Мифтоҳ ул-адл»да эмас, «Гулзор»да кўрсатиб ўтади.

«Мифтоҳ ул-адл»нинг муқаддимасида муаллиф «Жам қилдим бу китобни турки тилина» дейди. Бунда муаллиф «Гулзор» билан «Мифтоҳ ул-адл»ни бирлаштирганлигини, демак, «Гулзор» «Мифтоҳ ул-адл»нинг бир қисми эканлигини айтаётган бўлса керак.²

В. Зоҳидовнинг илмий тахмин ва фаразлари тўғри чиқди, кейинги тадқиқотлар унинг фикрларини тасдиқлади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Подшохожа «Хамса» туркумига кирувчи дostonлар — Низомийнинг

¹ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, 721-бет.

² В.Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан, 102-бет.

«Маҳзанул асрор», Деҳлавийнинг «Матлаул анвор», Жомийнинг «Тухфатул-аҳрор», Навоийнинг «Ҳайратул аброр» дostonларига хос тарзда «Мақсадул-атвор» асарини битган. «Мақсадул-атвор» достони давр, мавжуд тузум, унинг ахлоқий меъёрлари, тартиб-қоидаларига муносабат нуқтаи назаридан Подшоҳонинг дунёқараши, унинг ғоявий тушунчаларини очиб беришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Хожа ўз даврининг энг ўқимишли кишиларидан бири сифатида катта обрў қозонган. Шайбоний ҳукмдорлар унга ҳурмат-эътибор билан қараганлар. Хожа тахминан 1528 йилда «Кечадур» радифли ғазалини Заҳириддин Бобурга юборган ва унинг таҳсинига сазовор бўлган. Махдуми Аъзам Косоний ўзларининг шариф китобларида Подшоҳонини «Шаҳбози баланд парвоз» (Юксак парвозли лочин) деб эътироф этганлар.

Ҳасанхожа Нисорий «Музақкири аҳбоб» тазкирасида шариф оталари тўғрисида келтирган қуйидаги фикр ҳам Хожанинг ахлоқий баркамол ва сермаҳсул ижодкор бўлганлигидан далолат беради: «Хожа табиатида сидқ жуда кучли эди. Ва фуқаро хизматини холисаниллоҳ адо қилардилар. Кўп фазилатлардан бохабар киши эдилар. Айниқса шеър фани иншо соҳасини тўла эгаллаганлар. Рум подшоҳи Хунгорга мулки абадий бўлсин — ёзиладиган мактубларни алар иншо қилганлар ва бу хатларни ҳазрат Хунгор илтифот юзасидан ўз хазинасида (қимматбаҳо матолар қатори) сақлашни буюрганлар. Қасидада маснуъ усулини бу диёр шоирлари орасида ул киши ёйганлар».¹

Хожа ҳуснихатининг гўзал ва нафислиги Хунгор подшоҳининг ҳам эътиборини тортган.

Подшоҳожа асарларининг қўлёзма нусхалари асосан Абу Райҳон Беруний номидаги Ўз ФАШИ 7796, 885, 1791 инвентарь рақамлари билан «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор», 7731, 7788, 9161 инвентарь рақамлари билан «Гулзор», 46569 инвентарь рақамида эса «Мифтоҳул адл» сақланмоқда.² ЎзФА қошидаги тил ва адабиёт институтининг собиқ ходими, филология

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. 274-бет.

² Масъул муҳаррирлар: И. Султонов ва А. Ҳайитметов. Ўзбек насри тарихидан. "Фан", Тошкент, 1982, 87-бет.

фанлари доктори Порсохон Шамсиев шахсий архивида «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» асарларининг бирлаштирилган яна бир қўлёзма нусхаси мавжуд.

Собиқ Иттифоқ ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими қўлёзмалар фондида В-2188 инвентарь рақами билан Хожанинг «Гулзор», 3985 сақлов бирлигида «Мақсадул атвор» асари (бу асарнинг фотонусхаси ЎзФА Ҳамид Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти фондида мавжуд) ва ниҳоят Санкт-Петербург университетининг шарқ факультети кутубхонасида 46 инвентарь 3756 рақамида «Мақсадул-атвор» достони қўлёзма нусхалари сақланмоқда.

Хожанинг «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» асарлари ўзбек адабиёти тарихида кам учрайдиган кичик эпик ҳикоятлар тўплами эканлиги билан диққатга сазовордир. Бу асарлар ўтмиш ўзбек адабиётида кўп жиҳатдан янги ҳодиса бўлиб, сўнгги давр ўзбек насри, айниқса, ҳикоя жанри такомилида муҳим роль ўйнайди. Хожагача мавжуд бўлган кичик ҳажмли ҳикоялар ё назм билан ёзилган ёки тарихий, биографик асарлар ичида келтирилган эди. Хожа эса, Саъдий «Гулистон»и шаклига амал қилиб, ўз асарларида кичик, ибратли ҳикояларни жамлади ва ўзбек адабиётида бадиий насрнинг ривожига ўзининг улкан ҳиссасини қўшди.

Ҳозирда Хожанинг «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» асарлари ўзбек бадиий прозаси намунаси сифатида адабиётимиз тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

Олам ва одамнинг яралиши, дунёнинг мазмун ва моҳияти, билиш, тафаккур, комил инсон дунёқараши, Аллоҳни ва ўзликни англаш Махдуми Аъзам илмий қарашларининг мағзини ташкил қилади. Махдуми Аъзам дунёқараши маҳсули бўлган илмий мерос аҳамиятини ўрганиб, тадқиқ қилган К.Каттаев йирик мутасаввуф қолдирган асарларни ўрганиб, шундай хулосага келган: Тасаввуф силсиласининг энг улуғи бўлган нақшбандия сулуки қонун-қоидаларини сулук асосчиси ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд баён қилиб ўтган бўлсалар, бу қоидаларни назарий жиҳатдан илмий асослаб берган киши — Махдуми Аъзам бўлиб, бу тариқатнинг афзаллигини илмий ёндашиш орқали тарғибот қилгандурлар. Ул зотнинг бу соҳада

ёзган асарлари жуда кўпдир. Махдуми Аъзам ва авлодларининг тарихлари, ижодлари ва фаолиятларига тегишли манбаларни уч қисмга бўлиш мумкин:

1. Махдуми Аъзамнинг ўзлари ёзган асарлар;
2. Махдуми Аъзамийлар ёзган асарлар;
3. Махдуми Аъзамийлар ҳақида бошқа муаллифлар ёзган асарлар.¹

Махдуми Аъзам Хожаги Косоний ижтимоий-маънавий мероси ҳақида гапиришдан олдин, шуни таъкидлашни истардикки, Мовароуннаҳрда шайбонийлар даври илм-фани, маданияти ва фалсафий тафаккурига бугунги кун нуқтаи назаридан разм солинса, ўша давр подшоликлари ва халқлар тинч-тотув яшашига омил бўлган жиҳатлар кўзга ташланади. Шу ҳақда Президент И.Каримов шундай дейди: «Биз ўзимизни ҳамisha мустақил миллат, ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз. Бунга тарихий, илмий, маданий асосларимиз бор. Бутун дунё жамияти бизнинг буюк тарихимиз ва маданиятимизни эътироф этиб, бугунги кунда бизни шу ном билан танийди ва ҳурмат қилади».² Президент айтган фикр худди Махдуми Аъзам каби мутафаккирлар учун берилган таъриф эканлигига ишонамиз. Чунки бу тарихий мерос Махдуми Аъзам ва у зотнинг аждодлари ва улар пир деб тан олган ҳукмдору давлат арбоблари томонидан яратилди.

Халқимиз асл фарзандларининг асарлари, илмий-фалсафий, маданий мерослари улар яшаб ижод этган мураккаб даврнинг мазмунини, моҳиятини, мураккабликлари ва зиддиятларини ўзида чуқур ва тиниқ акс эттирган бамисоли тарихий кўзгудир. Улардан бизларга илмий, маданий мерос бўлиб келаётган, миллий маънавий бойлигимизнинг таркибий қисми ҳисобланган бадиий, фалсафий асарлар, ҳикоялар, одоб-ахлоқ мажмуалари, рубоийлар, назмий ва насрий мактублар, дostonлар, хотиротларни ўқиб, мазмуни билан танишиб, халқимизнинг дарду ҳасратини, орзу армонларини, кечмиш тарихини кўрамиз.³

¹ К.Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед, 20-бет.

² Ислom Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд, "Ўзбекистон", Тошкент, 1999, 301-бет.

³ Ж.Туленов, З.Ғофуров. Фалсафа, "Ўқитувчи", Тошкент, 1997, 89-бет.

Абу Тоҳирхожа «Самария» асарида ёзишича, Бухоро амири Амир Ҳайдар Даҳбедийлардан Муҳаммад Амин ҳазратларини пир деб эътироф этиб, мурид тушган. Даҳбедийлар хилхонаси ҳақида Абу Тоҳирхожа ёзади:

*Хоҳики нури дидам аҳли жаҳон шавӣ
Бояд ғубори домани даҳбедӣён шавӣ.
Пире ба чиллағоҳи лаҳад оромидааст,
Гарди ба гирди марқади покаш жувон шавӣ.*

Мазмуни:

*Жаҳон аҳли кўзининг нури бўлишни истасанг,
Даҳбедийлар этагининг ғубори бўлгин.
Лаҳад чиллахонасида ором олиб ётган пирнинг,
Пок мозори атрофида айлансанг яшарасан¹.*

Сир эмаски, ҳатто пирнинг қабрлари ҳам зиёратгоҳ ва ундан руҳий мадад олиб қалб поклигига эришиш назарда тутилмоқда.

Маҳдуми Аъзамнинг «Танбиат ус-салотин» рисоласининг асл матнини нашрга тайёрлаган Ботирхон Хилъатпур шундай фикрни ёзади: Маҳдуми Аъзам Даҳбедий «Мажмуат ул-рисиол» номи билан машҳур бўлган талай асарлар яратган. Бу рисоаларда хожалар тариқати, уларнинг сулоласи, ахлоқ, панд-насиҳатлар баён этилган.

«Мажмуат ул-рисиол»нинг илк дебочасида шундай деб ёзилган:

Мазмуни: *Ушбу китобни ёзган толибо сидқидил,
«Мажмуат ул-рисиол»и Маҳдуми Аъзамдур.*

Эшоннинг авлодларидан бири Каттахўжа Музний Даҳбедий бунга илова қилиб, ушбу байтни битмишдир.

Мазмуни:

*Рисолани ўқисанг, огоҳ бўласан,
Ҳатто аламзада дил ҳам марҳаматга мойил бўлади.*

«Мажмуат ул-рисиол» насрда битилган бўлиб, Мавлоно Румий, Абдурахмон Жомий, Фаридиддин Аттор, Нажмиддин Кубро ва бошқаларга тегишли шеърлардан фойдаланган. Айрим ўринларда ўз шеърларини жойлаштирганлар².

¹ Абу Тоҳирхожа. Самария. 57-бет.

² Хожаги Аҳмади Косоний — Маҳдуми Аъзам Даҳбедий. "Танбиат ус-салотин" рисоласи. "Сугдиёна", Самарқанд, 1994, 52-бет.

Махдуми Аъзам ҳаёти, фаолияти ва мутафаккирни ижодий мероси ҳақида маълумот берган К.Каттаев ва И.Ғозий илмий изланиш олиб бориб, тадқиқотларида мазкур масалани муфассал таҳлил этиб, И.Ғозий унинг асарларидан 27 тасини мазмун ва моҳиятини кенг ёритган бўлса, К.Каттаев 33 та асари ҳақида мухтасар маълумот берган.

К. Каттаев асарида: «Махдуми Аъзамнинг ўзлари ёзган асарлари замирида асосан Қуръони карим ва ҳадиси шарифдан келтирилган оятлар ётади ва асарлар уларга асосланиб ёзилгандир. Ул зот ёзган асарларнинг аксарияти «Мажмуаи рисоил» (Рисолалар тўплами) номлик тўпламда мужассамлаштирилгандир»¹, дейилган.

И.Ғозий: «Имом ал-Косоний рисоаларининг бизнинг давргача ўттизга яқини етиб келган, улар турли котиблар томонидан кўчирилиб, бу рисоаларнинг ҳаммасини ўзида жамлаган мукаммал китоб «Мажмуаи расоил», яъни рисоалар тўплами дейилади, — деб ёзади. — Ушбу рисола кишиларни ахлоқу одоб, яхшилик, ҳамжихатлик, поклик, адолату шафқат, чин муҳаббатга даъват этади. Бу сифатларни муаллиф Худони таниш, уни дилда сақлаш, унинг висолига етиш учун лозим бўлган шартлар деб таъкидлайди. Бу рисоаларда Махдуми Аъзамнинг ўз байту мисраларидан ташқари жаҳон адабиётида машҳур бўлган ижодкорлар, Абдуллоҳ Ансорий, Абусаид Абдулхайр, Саййид Қосим Анвар, Жалолиддин Румий, Саъдий, Ҳофиз, Абдурахмон Жомий каби алломаларнинг байтлари кўплаб учрайди. Тасаввуфга кўнгил қўйган ҳукмдорлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Убайдуллоҳон абётлари ҳам бу китобда ўз шарҳини топгандир»².

Илёсхон Ғозий «Махдуми Аъзамнинг ижодиёти» рисоласида мутафаккирни ҳамма асарлари туб моҳиятининг фалсафий негизини ёритган. Биз уни кейинги бобларда таҳлил этишни мақсадга мувофиқ билдик.

¹ К.Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед, 20-бет.

² Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 28-бет.

Аъзамхон Каттахўжа Даҳбедийнинг шахсий кутубхонасида сақланаётган «Мажмуат ул-рисиол» таркибига қуйидаги асарлар кирган.

1. «Асрор ул-никоҳ» рисоласи («Никоҳ сирлари»).

2. «Самоия» рисоласи.

3. «Вужудия» рисоласи.

4. «Одоб ул-соликин» рисоласи.

5. «Одоб ус-сиддиқин» рисоласи.

6. «Ганжнома» рисоласи.

7. «Бақоия» рисоласи.

8. «Насиҳат ус-соликин» рисоласи.

9. «Шарҳи савдо ул-важҳ» рисоласи.

10. «Танбият ус-салотин» рисоласи.

11. «Шарҳи валади салоҳия» рисоласи.

12. «Нафосат ус-соликин» рисоласи.

13. «Рисолат уз-зикр» рисоласи.

14. «Шарҳи рубоиёт» рисоласи.

15. «Баёни силсила» рисоласи.

16. «Чоҳар калима» рисоласи.

17. «Силсилаи сиддиқин» рисоласи.

18. «Битихия» рисоласи.

19. «Миръат ус-сафо» рисоласи.

20. Ҳижобга оид (асл нусха сарлавҳасиз).

21. «Зубдат ус-соликин» рисоласи.

22. «Гул ва Наврӯз» рисоласи.

23. Қосим, Қосимий таҳаллуси билан ғазалиёт.

24. «Меърож ул-ошиқин» рисоласи.

25. «Муришид ус-соликин» рисоласи.

26. «Воқеоти ҳаққония» рисоласи.

27. «Бобурия» рисоласи.

28. Убайдуллохоннинг бир ғазалига шарҳ.

29. «Форсий ўн икки рубоиёт шарҳи» рисоласи¹.

И.Ғозийнинг «Маҳдуми Аъзам таълимоти» тадқиқотида ёзилишича, маданий мерос синфий манфаат қобиғидан чиқиб, бир ёқлама ёндашувни четлаб, эркин мафкуравий моҳият касб этмоғи зарур. Худди шу ҳолни академик М. Хайруллаев тарихий

¹ Маҳдуми Аъзам. Зубдат ус-соликин ва танбият ус-салотин. 52-53-бетлар.

нуқтаи назардан шарҳлаганлигини изоҳлаган: «Биз маданий меросни, жумладан, ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихини ўзлаштирганимизда фақат марксча-ленинча методология асосида иш олиб бордик. Ҳақиқатда шу методология ягона ҳақиқий методология эканлигига ишониб келдик. Методологиядан қайси бир шаклда бўлмасин, бирон ҳарфидан бўлса ҳам чекиниш, шубҳаланиш, эркинлик мафкуравий қуролланишга олиб келар эди. Маданий меросни, маданият тарихини ўрганишда ҳам шу қоидага биноан кўп тарихий ҳодисаларни ҳозирги синфий манфаатимиз, ғоявийлик нуқтаи назаридан талқин этишга уриниб, уларни бирёқлама ёритишга йўл қўйилди, дунё илмида кенг маълум бўлган катта тарихий воқеаларни синфий манфаатга мос келмагани учун четлаб ўтдик, уларнинг тарихий аҳамиятини инкор этиб келдик, бирёқлама баҳо бердик. Ҳозирда айтилган методология иқтисодий-ижтимоий тараққиёт тажрибаси ва таъйиқи остида тузатишларга муҳтож бўлиб қолди¹.

Аслида ўша даврлардаёқ тариқат аҳли давлат моҳиятини, унинг мафкура ва ғоясини ўз қарашлари билан чарогон этган эдилар. Назариётчилар давлат тизимини ислоҳ қилган, унинг яловбардорлари Баҳоуддин Нақшбанд ва Махдуми Аъзам эдилар. Махдуми Аъзам нақшбандия назариясига ислохотлар киритди.

Махдуми Аъзам фикрича, тариқат аъзолари халққа яқин бўлиб, унинг дардлари ва эҳтиёжларига қайғудош бўлса, ҳам тариқатга, ҳам халққа фойдалидир. Шу борада Махдуми Аъзам қуйидагича тушунтириш берган: «Толиб (ҳақиқат изловчи) учун Аллоҳ йўлида қилган ибодатлари фақат халқ билан бўлган алоқа ва суҳбатларида самарали бўлиши мумкинким, агар у номард бўлса, мард бўлур, мард бўлса, жўмард бўлур ва агар жўмард бўлса фардмард (тенги йўқ мард) бўлғай.

Собиқ тоталитар тузум халқимизни ўз маънавий меросидан маҳрум этди. Аслида Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди.

¹ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний, 95-бет.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Мирзо Улуғбек, Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим.¹

Юқоридаги мутафаккирлар башарият учун улкан маънавий мерос қолдирсалар-да, улар меросининг маълум бир қисмигина ўрганилди. Убайдий, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Хожа, Маҳдуми Аъзам, Худодод Вали, Биноий, Восифий, Ҳазиний, Мушфикий, Таниш Бухорий, Шайбонийхонларнинг ижтимоий-фалсафий мероси жуда кам ўрганилди ёки умуман ўрганилмади.

Ўтмиш маданий меросини чуқур билмаган ва эъзозламаган одам ўзининг илдизини, авлод-аждодлари босиб ўтган йўлини билмайди ва билолмайди. Ундай одамнинг, ўшандай миллатнинг келажаги бўлмайди. Миллий мустақиллик меросимизни халқимизга қайтараётганлиги билан қимматлидир. Бугунги фалсафа тарихи фани олдида турган мақсад ҳам миллий қадриятлар ва миллий меросни халқимизга қайтаришдир.

Абдурауф Фитрат «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» номли илмий мақоласида бир қатор мутафаккир шоирлар — Иқоний, Шамс, Қул Убайдий ва «Худодод ҳақида ҳам маълумот берган. У Худодод ҳақида фикр юритиб, «Ламаҳот» унинг маноқиби эканлигини, у Самарқанд шаҳридан уч тош йўлда кўмилганлигини ва туркий тилда ҳикматлар ёзганлигини айтиб, қуйидаги маълумотни берган: Худодод: яссавий шайхлардан бўлиб, Шайбонийхонга ёрдам қилмагани учун Самарқанддан Ҳиротга ҳайдалган Жамол (бошқа манбаларда Жамолиддин) шайхнинг муридидир, яссавийликнинг нуфузли шайхларидан бўлган Олим шайх томонидан ёзилган «Ламаҳот» китоби мунинг маноқибидир.

Милодий 1532 йилда ўлуб, Самарқанд шаҳридан уч тошлиқ йўлда кўмилган. Мутасаввуф шоирлардан бўлуб, тахаллуси Худододдир. Форсий шеърларидан бир ози «Ламаҳот» китобида бордир. Бизнинг фикримизга кўра, туркий ҳикматлар ёзган Худодод ҳам шунинг ўзидир».²

¹ И.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент, 1995, 9-бет.

² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 36-бет

XVI аср ўзбек адабиётининг географик диапазони кенгайиб, фақат Мовароуннаҳр ва Хуросонда эмас, балки Туркия, Ҳиндистон, Озарбойжон ва бошқа ўлкаларда унинг эътибор ва таъсир доираси кучайиб кетди. Натижада адабиётлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро ижодий таъсир масалалари янгича характер касб эта борди¹.

Яссавия ва нақшбандия тариқатининг таълимотининг нафақат Мовароуннаҳр, балки мусулмон бўлган ва ғоялари етиб борган Қрим, Қозон, Уфа, Туркия ва бошқа ҳудудларда ҳам уларнинг асарларидан баҳраманд бўлишган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Самарқанд бўлими катта илмий ходими Комилхон Каттаев шайх Худодод Вали авлодларининг насаб шажараси хусусида фикр юритиб, жаҳрия тариқатининг ўз замонасидаги муршиди азизон Олим шайх «Ламоҳат» асарининг муаллифи саналиб, унда шайх Худодод Валининг ва унинг фарзандларининг тарихини яхши билган уламо эканлигини таъкидлаган. Худододнинг Солиҳ исмли ўғли, қизлари Солиҳа биби, биби Ҳадия, биби Маҳзуналар ҳақида муфассал маълумот берилиб, бугунгача Ғазира мавзесида яшаб келаётган авлодлари «Ламоҳат» маълумотиға асосланиб фикр юритилганда, биби Ҳадия авлодлари эканлигини исботлаган. Биби Ҳадиядан уч ўғил қолиб, Хожа Абдулбосит, Хожа Калон ва Хожа Хурдлардир. Хожа Калон ва Хожа Хурдлардан насл қолмаган. «Насабнома» ва «Ламоҳат»да келтирилишича, Абдулбоситдан боқий фарзандлар қолган.²

ЎзРФА Самарқанд бўлими илмий ходими А. Мамаюсупов Худодод Вали авлодлари ҳақида қуйидаги фикрни келтирган: Ҳазрати азизон шайх Худодод Валининг фаолиятлари ўрганилишида ЎзРФА Самарқанд бўлимининг бош илмий ходими, техника фанлари доктори, профессор Сайидмахсуд Абдурахмон ўғли Раззоқовнинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқ бўлди.

А.Мамаюсупов С.Раззоқовнинг Худодод Вали ҳақидаги хизматларини эътироф этиб, унинг тарихий ҳужжатлар —

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 3-том, 42-бет.

² К.Каттаев. Ҳазрати азизон шайх Худододи Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси, 94-бет.

вақфномалар, васиқаномалар, насабномалар каби манбалар тўплаганлигини қайд этган. Шу билан бирга олимнинг марҳум Б.Валихўжаев, профессор Б.Ўринбоев, тадқиқотчи К.Каттаев, шоир Ориф Ҳожи ва бошқалар билан ҳамкорлигини таъкидлаган. Айниқса, домла шайх Худодод Валининг шахсиятлари, кароматлари, шеъриятдаги фаолияти, ҳукмдорлар билан муносабатлари, унинг машҳур авлодлари ва шажаралари, у томонидан битилган асарлар, тариқат пирлари, жумладан, Махдуми Аъзам Даҳбедий билан мулоқотлари зикри хусусидаги фикрларни тўплаганлигини мамнуният билан изҳор этган.

К.Каттаев ҳам мазкур китобда: «Сайидмахсуд Раззоқовга ўзимизнинг чуқур миннатдорчилигимизни изҳор қилиб, бу шарафли ва савоб ишни ўзимизга ҳам фарз, ҳам қарз деб қабул қиламиз. У киши келтирган ва ота-боболаридан мерос қолган «Ламоҳат мин нафоҳат ул-қудс», «Ҳужжат ул-зокирин», «Маноқиб шайх Худодод Вали» номли китоблар ва бир қатор тарихий ҳужжатларнинг асл нусхалари билан биргаликда ўзимизда мавжуд кўлёзма ва чопа китоблардан фойдаланган ҳолда ушбу рисо-лани ёздик»¹, дейди.

Тоза қалб, катта истеъдод ва қобилият эгаси бўлган ҳазрат Худодод туркий ва форсий тилларда ғазал, ҳикмат ва фардлар битиб, ўзининг дунёқарашини орифона ва панд-насиҳат маънодаги байтларида асослашга интилади. Унинг «Маноқиб шайх Худодод Вали» китобидан олинган ижод намуналари самарқандлик олимлар Б.Валихўжаев ва Б.Ўринбоевнинг «Худодод Вали» (Самарқанд — СамКФИ, 1995 й.) номли рисо-ласига киритилган².

Фазирада яшаб, камтарона турмуш тарзи билан шуҳрат топган ҳазрат Худодод ўзининг яссавия тариқатидаги фаолияти билан бирга туркий ва форсий тилларда ғазал, ҳикмат ва фардлар битган. Мавжуд шеърлари ёзма адабиётдаги ғазал, қасида жанрлари қонун-қоидаларига риоя қилинган ҳолда битилган бўлиб, мавзу жиҳатидан эса орифона ва наси-ҳатомуздирлар.

¹ Ўша жой. 132-бет.

² М.Ҳошимхонов ва бошқ. Нур Шарқандир, 129-бет.

Адабиётшунослар Б.Валихўжаев ва Б.Ўринбоев Худодод Вали тарихий мероси ва унинг аҳамияти ҳақида фикр юритиб, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий каби у ҳам газалларида Илоҳни мадҳ этганлигини, унга ҳамд, сано ўқиганлигини, яратгандан мадад ва илтифот сўраганлигини таъкидлаб ёзадилар: Худодод даври билан бизнинг асримизни беш юз йилга яқин ва тарихий масофа ажратиб турибди. Худодод ўз даврининг фарзанди. Унинг дунёқарашини шакллантирган муҳит талаблари ва ахлоқий, фалсафий, диний тушунчаларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Худодод Худога сиғинган ва бу йўлда валийлик даражасига кўтарилган. Муҳаммад пайғамбарга эҳтиромини дариф тутмаган. Худодод газаллари талқинида тарихан тушунишдан кўз юмилган. Натижада яратган адабий мерос диний-мистик адабиёт деб юзига парда тортилган. Худодод худога сиғинишга чақирган, уни севишга ундаган:

*Бандаким ул иноят бирла ҳақ суйди они,
Лоҷарам ҳақни суйиб ўзга суйунгуликдин қочар.*

Ўтмишда яшаб ижод қилган Шарқнинг қайси буюк шоири худога сиғинмасликка чақирган? Ҳофиз ёки Жомийми? Навоий ёки Бобурми? Машраб ёхуд Огаҳийми? Худодод газалларида ҳам Худони энг содиқ дўст, барча чорасизликлардан қутқарувчи деб тараннум этади. Навоий ҳам Яссавийга издошлик қилиб махлуқ, яъни яратилганданмас, холиқ — худодан мадад ва марҳамат сўрашни тарғиб этади:

*Ҳеч иш ўлмас, айру холиқ амридин,
Илтижо махлуққа келтирма кўп.*

Худди шу хилдаги ғояни Худодод ҳам тарғиб этган:

*Одамни қойил этти, қилди хуш ориф сифат,
Ҳуснини яхши танитиб, қилди ошук ўзига.
Не тилаб топди малак, ўргулуб доим фалак,
Ул иноятки ҳақдин бўлди одам ўғлига!¹*

С.Раззоқов Худододнинг бугунги авлодлар хотирасида эканлигини таҳлил этиб, унинг шахсияти абадийлаштирили-

¹ Б.Валихўжаев, Б.Ўринбоев. Худодод Вали. 145-бет.

шини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаган. Самарқанд, Бухоро, Кармана, Гиждувон шаҳарларида Худодод Вали номлари билан боғлиқ бир неча мавзелар, хонақоҳ, масжидлар мавжуд бўлганлиги ҳужжатларга асосланган тарихий манбаларда тилга олинганлигини назарда тутиб, Самарқанд ва Жомбой шаҳарларининг кўчаларига бузруквор номлари қўйилиб абадийлаштирилса жоиз иш бўларди, деган.

Бобокалонимиз ҳазрат азизон шайх Худодод Валининг адабий меросини ва у киши яшаб ўтган даврлар тарихини тўлиғича ҳаққоний ўрганиш, тараққиётнинг ўзгариш қонун-қоидаларини илмий таҳлил қилиш, туркий тилли ва бошқа ислом давлатларида фаолият кўрсатган тариқат назариётчи олимларининг тасаввуф илмига қўшган буюк хизматларини ёритиш ҳамда илм аҳлига етказиш давр тақозосидир.¹

Б.Валихўжаев ва Қ.Тоҳировнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида шайх Худодод Вали ҳаёти ва ижоди, унинг мероси ҳақида мухтасар фикр баён қилинган. Худодод Вали — хожагон тариқати ақидаларининг яссавия — жаҳрия султония сулукида тарғиб ва такмил қилиб, ижтимоий маънавиятни шакллантириш, инсонларнинг комилликка эришув мезон ва шартларини ҳам шахсий намуна ҳамда бадиий асарлари — шеърлари орқали баён этишда мукаммаллик даражасига эришган муршидлардандир.

Шайх Худодод Валининг ҳаёти, фаолияти, шахсияти ва шеърлари «Маноқиб шайх Худодод Вали» (XVI аср), Муҳаммад Шариф Ҳусайний ал-Алавий Бухорийнинг «Ҳужжат уззокирин», Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкиралари ва бошқа манбаларда баён этилган².

1997 йил 2 май куни Ўзбекистон Республикаси «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази, ЎЗРФА Самарқанд минтақавий бўлими, Самарқанд вилоят ва Жомбой тумани ҳокимияти ҳамкорлигида «Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали — яссавия жаҳрия тариқатининг машҳур намояндаси» мавзuida илмий-амалий анжуман ўтказилиб, унда мутафаккир Худодод

¹ С.Раззоқов. Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали — яссавия тариқатининг машҳур намояндаси, 44-45-бетлар.

² Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 14-15-бетлар.

Вали ҳақидаги фикрлар ва унинг маънавий мероси аҳамияти, ундан илмий жамоатчиликни хабардор қилиш ва бошқа масалалар ўртага ташланди. У ҳақда китоб тайёрланди, мажмуанинг кириш қисмида жумладан шундай фикр келтирилган: «Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали таваллудининг 535 йиллигининг юртимизда нишонланиши олиб борилаётган маънавий, маърифий тадбирларнинг кенг миқёсларда эътироф этилиши ўлароқ, бу алломанинг ватандошлари кўксини янги-янги ғурурларга тўлдиради, ворисларни буюк аждодларга муносиб бўлишга даъват этади. Бинобарин, ўзига хос равишда масъулиятлар юклайди. Шак-шубҳа йўқки, бу каби ишлар халқимизнинг ва ўсиб бораётган ёш авлод дунёқарашининг ижобий шаклланишида ўз таъсирини кўрсатади».¹

Шу йўлдаги изланишлар самараси туфайли Худодод Валининг қўлёзма асарлари топилди, Валидий Тўғон томонидан тўпланган мажмуаси ўрганилди; бу ҳақида С.Раззоқов қуйидаги фикрларни баён қилган: «... саъю-ҳаракатлар жараёнида ҳазрати бузруквор бобокалонимиз ҳақларида ул зотнинг авлодларида, дили пок халқимизда эъзозлаб асралган 15 дан зиёд нодир қўлёзма асарлар, чоп қилинган китоблар ва тарихий ҳужжатларни топишга эришдик. Улар жумласига қуйидагилар киради:

— Заки Валидий Тўғон. Туркия миллий кутубхонасида сақланаётган Рашид Афанди нусхаси ҳисобланмиш «Давовийн Яссавийҳо» тўпламига кирган «Ҳужжат ул-зокирин» қўлёзмаси;

— «Китоб ул-муҳаббат» қўлёзмаси;

— «Музақкири аҳбоб» китоби;

— «Равойихул қудс» қўлёзмаси;

— «Тухфатул-зоъирин» китоби;

— «Ламоҳат мин нафоҳотул қудс»;

— «Самария» китоби;

— «Маноқиби шайх Худодод Вали» қўлёзмалари;

— «Ҳужжат ул зокирин» қўлёзмаси;

— «Жомеъул-мақомат» қўлёзмаси;

— «Рашаҳоти айнул-ҳаёт» китоби;

— «Тарихи роқим» қўлёзмаси ва бошқалар.

¹ Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. "Муқаддима", 6-бет.

Бундан ташқари бобокалонимизнинг асарлари нафақат ислом давлатларида, балки кўпгина Европо давлатларининг кутубхоналарида сақланиб ўрганилаётгани ва тадқиқотлар қилинаётгани маълум бўлди. ЎзРФА Самарқанд бўлими катта илмий ходими К.Каттаевнинг «Шайх Худодод Вали тарихи» номли китобларини чоп эттирдик. Бу китобда ҳазрат бузрукворнинг ҳаёт фаолиятлари юқоридаги ҳужжатлар ва манбалар асосида мухтасар келтирилгандир.¹

Бошқа тадқиқотчилардан фарқли ҳолда академик Б.Валихўжаев Худодод Валининг адабий мероси ҳақида кенгроқ тўхталган, хусусан, мутафаккирнинг шеърляти, адибнинг туркий ва форсийда тенг ижод қилганлигини, айниқса, ижод намуналаридан кейинги авлод ҳам баҳраманд бўлишини орзу қилганлигини ёритган. Б.Валихўжаевнинг фикрича, Худодод Валининг кўп қиррали фаолияти, фазилат ва сийрати у зотга бағишланган «Маноқиб шайх Худодод Вали» тарзида номланган ва XVI асрда битилган китоб ва унинг бир нусхаси ҳазратнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Ана шу китобда шайх Худодод Валининг ўз адабий мероси — шеърляти ҳақида фикр билдирилган: «Мен йигирма уч ёшимда ҳазрати азизон Жамолиддинга қўл бериб, ул муршиднинг фотиҳаларига — оқ йўл тилашларига муяссар бўлганимдан бошлаб ҳозиргача, яъни эллик йил давомида халқни ҳақ томон чорладим, факру фано водийсини кезиб чиқдим... Мен бу вақтга қадар шеър айтишга ва рисолянинг ёзилишига бунчалик ғайрат қилмаган эдим. Ҳозирда бунга алоҳида эътибор беришимнинг сабаби шундаки, истардимки, мендан Сизга бир эсдалик қолса, токи менинг шеърларим ва рисоляни ўқиганлар ўзлари учун сабоқ олгайлар».²

Б.Валихўжаев юқоридаги фикрни шундай изоҳлаган: ...авлодларига «бир эсдалик» қолдириш ва ўқувчиларининг улардан сабоқ олишлари лозимлигини уқтириши, шеърлятга мойилликдан кузатилган асосий мақсад ўз ақида ва қарашларини назм шаклида баён қилишдан иборат бўлган.³

¹ С.Раззоқов. Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали - Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. 41-42-бетлар.

² Б.Валихўжаев. Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали - Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. 20-бет.

³ Уша асар, уша жой, 20-бет.

Шайх Худодод Вали ўзбек ва тожик тилларида ғазал ва ҳикматлар ёзган. Худодод ғазалларининг кўпчилиги 5-7 байтдан иборат бўлиб, бундан кўп байтли ғазалари ҳам бор. Ғазаллар шу навнинг анъанавий қонун-қоидаларига мувофиқ бўлиб, уларда маърифий мавзу — Аллоҳ таолога нисбатан ишқ мавзуси ставчи мавқедадир. Жумладан:

*Холиқим севди мани, ман нега севмасман ани,
Икки олам дўстлугин ташлаб чу севдурди мани...
Ман сани сендин тилурмен ўзлугумдин узулиб,
Ўзлугумдин узмайин ҳаргиз топа олмам сани.*

Яна:

*Ҳуснидин қилди тазжалли кўнглуми олмоқ учун,
Маъдани асрор қилди лутфини ёймоқ учун...
Ўзини кўрсатмагин қилди тааййун Одама,
Токи фаҳм этгай бу одам хулқини ёймоқ учун¹.*

Шайх Худодод Валининг бизга маълум бўлган шеърий мероси Худодод таҳаллуси билан битилган бўлиб, улар асосан ғазал жанридадир. Шайх Худодод Валининг ўзбек тилидаги кўпгина ғазаллари туркий ғазал жанрига мансубдир².

Шайх Худодод Валининг шеърий мероси ҳазратнинг тариқат пешвоси бўлиши билан бир қаторда, бадиий ижод аҳллари билан бўлганликларидан ҳам далолат беради. Шайх Худодод Валининг шеърияти XV аср охири XVI асрнинг биринчи ярми адабий жараёнидаги услубий ранг-барангликни ўрганиш учун хизмат қилади.

Биной, Бобур, Махдуми Аъзам, Убайдий, Мажлисий, Муҳаммад Солиҳ XVI аср бадиий адабиёти, фалсафаси, диний илмларини халққа етказишда жуда катта ишларнинг бошида турган, маънавий-маърифий, ахлоқий-таълимий, хулқ-одоб борасида кўплаб рисоалар ёзиб, жамиятнинг турли табақа ва тоифалари ўртасига ёйишга ўзларини бурчли сезганлар.

Ўзбек халқи Ўрта Осиё халқлари билан, хусусан, тожик халқи билан қадимий даврлардан бошлаб, бир хил ижтимоий

¹ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 15-бет.

² Б.Валихўжаев. Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали - Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. 22-бет.

тузум, бир хил иқтисодий ҳаёт, бир хил тарихий шароит, бир хил географик муҳитда яшадилар, ички ва ташқи душманга биргалашиб кураш олиб бордилар. Буларнинг ҳаммаси улар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва адабий алоқаларнинг мустаҳкамланишига, бу икки халқ ўртасидаги қардошлик муносабатларининг чуқур илдизотишига, санъат ва адабиётдаги ғоявий мазмуннинг бир бутунлигига ижобий таъсир этди.

Файласуф В.Й.Зоҳидов XX асрнинг 60-йиллари бошида «Ўзбек классик адабиёти тарихининг асосий масалалари» илмий мақоласида ўша давр ва бугунги кун учун долзарб бўлган масалаларни кўтарган, зуллисонан — форс ва ўзбек тилларида бирдек ижод қилаётган мутафаккирларнинг маънавий мероси Мовароуннаҳрда яшаётган барча халқлар учун қимматли ва бебаҳо эканлигини таъкидлаб ёзган эди: ...шундай шоирлар борки, улар гарчи бошқа халқлардан чиққан ва ўша халқлар тилида ёзган бўлсалар-да, лекин ўзларининг оригинал асарлари билан ўзбек шоирлари каби ва шулар билан бир қаторда, булардан оз бўлмаган ҳолда ўзбек адабиётининг ривожланишига зўр ҳисса қўшган, шу адабиётнинг ривожланишини таъмин этишда бевосита иштирок этган эдилар. Уларнинг баъзилари ўзбек халқи орасига тамомила сингиб кетган эдилар.¹

Ана шундай икки халқ орасига сингиб кетган мутафаккир шоирлардан бири Биноийдир.

Биноийнинг «Шайбонийнома» асари XVI аср бошларида ёзилган ва XV аср ўрталаридан то 1506 йилгача бўлган Мовароуннаҳр ва Дашғи Қипчоқдаги ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўз ичига олади. Бу асарда Эрон подшоси Исмоил Сафавийнинг (1502-1504) ҳарбий юришлари, XVI аср бошларида Бухоро хонлиги билан Эрон ўртасидаги сиёсий муносабатлар ёритилган.

Муҳаммад Шайбонийхондан фарқли ҳолда Камолиддин Биноий «Шайбонийномаи Биноий» номли тарихий-бадиий асар яратган. Бу дoston 31 бобдан иборат бўлиб, у Шайбоний амирлари, баҳодирлари, бобоси Абулхайрхон, отаси шоҳ Будоғ, унинг вафоти ва Шайбонийнинг ёшлигидан тортиб,

¹ В.Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. 8-бет.

Хоразмнинг Шайбоний томонидан олинишига қадар бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олган.

«Шайбонийномаи Биноий» наср билан ёзилган тарихий-бадий асардир. Лекин шоир бу насрий асарга шеърий парчалар ҳам киритган. Уларни наср таркибига усталик билан сиғдириб юборади. Ҳатто, бу асар тожик тилида ёзилган бўлишига қарамай, унда Хоникахон ва Алачахонни асир олганидан сўнг, Шайбоний уларни асирликдан «бўшатиб» юбориши муносабати билан ёзилган ўзбек тилидаги шеъри ҳам берилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да, Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»да, Шодий «Фатҳномаи Хоний»да, Биноий «Шайбонийномаи Биноий»да — ҳар тўрт муаллиф ҳам битта тарихий воқеага муносабат билдирганлар. Шайбонийхоннинг Самарқанд тахтини эгаллаш учун Самарқанд ҳокими султон Али Мирзо ва онаси Зухрабегимни фириб билан қўлга тушириш воқеаси тасвирланган. Маълумки, Шайбонийхон Самарқанд қалъасини тўққиз ой қамал қилиб, уни забт этолмайди. Шаҳар ҳокими султон Али Мирзонинг онаси Зухрабегим оғога Шайбонийхон ишқий мактуб йўллайди. Бунга жавобан Зухрабегим ўғли Али Мирзони ўғилликка қабул қилишни ўтиниби, ўзи Шайбонийга севикли ёр бўлишни ифода этиб, жавоб мактуби йўллайди. Шайбонийхон эл кўзига Зухрабегимнинг ўғли Али Мирзо билан кучоқлашиб кўришади. Зухрабегимга қарамай, бошқа одамга инъом қилиб юборади, унинг ўғли Али Мирзони Шайбонийхон ўз ўғли Муҳаммад Темур ихтиёрига беради. Кейинчалик оз фурсатдан сўнг Кўҳак тепалигидан маст ҳолда йиқилиб ўлганлиги аён бўлади.¹

Биноий худди шу воқеани ўзининг «Шайбонийномаи Биноий» асарида қуйидагича акс эттирган: Бир неча кун Муҳаммад Темур султон Али Мирзони кўринишга бирга олиб келиб, инъомлар билан сарафроз қилар эди. Бир-икки кундан сўнг, жосуслар Шайбонийхон қулоғига: «Хожа работидан келган амир Жон Али бир тўда кишилар билан иттифоқ қилиб, султон Алини олиб, нифоқ ва саркашлик қилмоқчи» дедилар. Шу замон садр жаноблари билан иттифоқ қилиб, шундай қарорга

¹ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 176-бет.

келдиларки, улар бош тортиб нифоқ кўтармасларидан олдин, султон Али Мирзо билан Жон Алини сиёсатга еткургайлар... Ўша кеча ҳар иккисини олиб, сиёсатга еткурдилар...».¹

Гарчи, Биноий, воқеани муфасссал акс эттирмаган бўлса ҳам, лекин султон Али Мирзонинг ўлдирилиши воқеасини тўғри тасвирлаган.

«Шайбонийномаи Биноий»да 1450-1505 йиллар орасида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар қисқа, лекин аниқ баён этилган. У муҳим географик (масалан, Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган Саброн, Сигноқ, Арқуқ, Утрор, Ясси, Ўзганд, Оққўрғон ва Хоразмга тобе шаҳарлардан Урганч, Вазир, Булдумсоз, Адоқ ва бошқалар ҳақида) ҳамда этнографик (масалан, Дашти Қипчоқлик ўзбек қабилалари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни) далилларга бениҳоят бой асардир. Бундан ташқари, асарда шайбоний амирлар ва аскарларнинг бебошликлари ҳақида ҳам муҳим маълумотларни учратиш мумкин.

«Шайбонийномаи Биноий»нинг матни чоп этилмаган. Унинг қўлёзма нусхалари кўп. Фақат ЎзРФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасининг бир ўзида етти нусха сақланган. Булардан бири (инв.№ 844) энг кўҳна нусха бўлиб, Шайбонийхон ҳаёт чоғида унинг шахсий котиби Муҳаммад Мўмин тарафидан кўчирилган; айрим сатрлари эса Шайбонийхоннинг ўз қўли билан кўчирилган. Яна бир эътиборди нусха (инв. № 3422) «Шайбонийномаи Биноий»нинг хоразмлик машҳур тарихчи ва таржимон Муҳаммад Юсуф Баёний (1858-1923) томонидан қилинган ўзбекча таржимасидир. Асардан айрим парчалар рус тилида мажмуаларда эълон қилинган.²

Биноий ўзидан 4282 мисрадан иборат шеърый девон қолдиради. 1498 йилда Самарқандда битилган ва темурийлардан султон Али Мирзога бағишланган 876 байтлик «Мажмӯъ ал-ғаройиб» қасидаси ва Ироқда истиқомат қилган йиллари ёзилган «Беҳрўз ва Баҳром» маснавийси ҳам Биноий ижодида алоҳида ўрин тутди. У «Беҳрўз ва Баҳром»да замонасининг мудҳиш ва аянчли томонларини кескин танқид қилади, бир

¹ Юқоридаги асар. 192-бет.

² Бурибой Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. "Ўқитувчи", Тошкент, 2001, 201-202-бетлар.

қатор ахлоқий-тарбиявий ғояларни илгари суради. Шоирнинг 4282 мисрадан иборат учта шеърлар девони катта илмий аҳамиятга эга. Биноийнинг «Футуҳоти хоний», «Ҳикояти сафари Биноий» китоблари мусиқа илмига доир. Рост мақомида басталанган «Нўҳранг» («Тўққиз ранг») асари илмий ва бадиий қимматга эга¹.

«Тарихи Рашидий»нинг Биноийга бағишланган бобида Биноий етук шоир ва фозил бўлиб, Алишер Навоий билан ҳазил-мутойиба қилиб туриши, бунинг натижасида улар ўртасида муносабат кескинлашиб, Биноий Ҳиротда туролмай Ироққа кетиши, Алишер уни олдириб келиб, бир-бирларига узр айтиб, яна дўстлашганлари ҳикоя қилинган.

Мирзо Ҳайдарнинг бу гаплари ҳақиқатга нақадар яқинлигини Алишер Навоийнинг қуйидаги сўзларидан пайқаб олиш қийин эмас: «...Аммо муажжиб ва мутасавварлигидин эл кўнглига мақбул бўлмади... Эл таъну ташнимдин Ҳиротда туролмай, Ироққа борди... чун йигитдурур, қобил ва кўп гурбат-у шикасталиклар тортти, умид улким, нафсиға ҳам шикаст ва тавозиъ етмиш бўлғай...»².

Ўзининг шеър ва қасидаларида, шунингдек, «Беҳрузу Баҳром»ида Алишер Навоий номини зўр ихлос ва буюк эҳтиром билан тилга олиб, унинг ижтимоий-сиёсий, илмий ва адабий фаолиятини олқишлаган мавлоно Биноий билан, ўзининг «Мажолис ун-нафоис»ида Биноийни мақтаб, унинг талант ва қобилиятига юксак баҳо берган, ҳатто ўзбек шеърятининг билимдони сифатида ўз шеърларини унга кўрсатиб, унинг фикрини билишга қизиққан Алишер Навоий ўртасига совуқчилик тушган.

Навоий билан ҳаддан ташқари яқинлигини кўролмаган баъзи мухолифлар, ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланиш Биноий сингари камбағал косибга эмас, мансабпараст сиёсий арбоблар ва катта имтиёзларга эга бўлган мунофиқларга хос хусусиятлардир³.

«Тарихи Рашидий»да баён этилган воқеадан сўнг (тахминан 1499-1500 йилларда) Биноий Алишер Навоийдан бир неча

¹ Р.Шамсутдинов ва бошқалар. Ватан тарихи. 48-бет.

² Алишер Навоий. "Мажолис ун-нафоис", "Фан", Тошкент, 1961, 88-бет.

³ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 88-89-бетлар.

вақт яшириниб юргач, Ҳиротдан Мовароуннаҳрга келишга мажбур бўлган; бу ерда моддий жиҳатдан жуда ҳам оғир аҳволда яшаган. Буни Бобурга ёзиб юборган қуйидаги рубоийсидан ҳам билиш мумкин:

Мазмуни:

*На менда галла борки, ундан еяйин,
На менда ҳулла борки, ундан кияйин.
На емоққа дону на киймоққа либос,
Илму ҳунарла қандай машғул бўлайин¹.*

Тарихий-маданий, диний-тасаввуфий, илмий-фалсафий, ахлоқий-таълимий меросимизни ўрганишдаги бўшлиқни тўлдириш ва уни ривожлантириш ҳозирги босқичнинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Буни инсонларнинг миллий-маданий бирлиги манбаи бўлган маънавий пойдевордан бошлаш лозим. Чунки, ҳар қандай маданиятнинг асосида турли хил диний, фалсафий, ахлоқий ақида ва таълимотлар ётган бўлиб, уларни ўрганмасдан туриб, халқлар маданиятининг шаклланишида асосий сарчашма ҳисобланган маънавий манбани билиш мумкин эмас.

Биз ҳали ўрганмаган ана шундай сарчашмалар жуда кўп. Адабиётимиз, маърифатимиз, маънавиятимиз ва руҳониятимиз тарихида Яссавий ҳазратларининг нуфуз ва мавқеилари бағоят юксакдир. Афсуски, шўро тузуми даврида Яссавийнинг адабий мероси асоссиз танқид ва таҳқирлар билан халқдан узоқлаштириб қўйилди. Истиқлол қўлга киритилгач, яссавий-шуносликда ҳам янги ва эркин фасл бошланди. Филология фанлари номзоди Нодирхон Ҳасаннинг тадқиқоти худди ана шу эркинликнинг самараси ўлароқ юзага келгандир.

Шоирга ғариблик, мусофирлик, дарбадарлик, муҳтожлик қаттиқ таъсир этган бўлса керакки, энди у ўз ватанини қўмсайди, Ҳиротга қайтишни орзу қилади ва Алишер Навоийга атаб «Мажмаъ ул-ғаройиб» қасидасини ёзади. Шоир бу қасиданинг тили, номи ва ҳажми ҳақида шундай дейди:

¹ Бобурнома. "Фан", Тошкент, 1960, 142-бет.

*Бир неча байтни Ҳирот лафзида,
Ёздим «Кириш»да, қилганман баён.
Номин «Мажмаъ ул-ғаройиб» қўйдим
Бўлди ғаройиб ёқимли баён¹.*

Бироқ бу қасиданинг ҳаммаси бизгача етиб келган эмас, фақат Зайниддин Восифийнинг «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарида келтирилган 115 байтигина маълум.

Келтирилган фикрлар Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабат самимий ва дўстона эканини, аммо бу муносабатлар XV аср охирларига келиб анчагина кескинлашганини, ҳатто улар ўртасидаги ҳазилу мутойиба ва ҳозиржавоблик ўз доирасидан чиқиб, бир-бирларининг кўнгилларини ранжитиш, бир-бирларига озор бериш даражасигача бориб етганини, лекин бу кескинлик Биноийнинг ўзи эътироф этганидек, бошқалар топшириги ва тазйиқи туфайли содир бўлганини кўрсатади².

Агар XV аср ўзбек адабиётида, хусусан, Алишер Навоий ижодида реал заминга эга бўлган ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеа-ҳодисалар ҳаёлий тарзда ва романтик услубда баён қилинган бўлса, XVI аср адабиётининг баъзи бир йирик намояндалари ижодида ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеа-ҳодисаларни акс эттиришда реалистик тасвир устун турадики, бунга Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»си, Зайниддин Восифийнинг «Бадойеъ-ул-вақоеъ»си, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си ва бошқа шу каби асарлар ёрқин мисол бўла олади.

Тарихий асарлар билан бадий асарлар ўртасида кўприк вазифасини ўтовчи бадий-эсдалик жанри ҳам XVI асрнинг бошларида майдонга келди ва улар ўтмишдаги бадий проза ривожига маълум ҳисса бўлиб қўшилди. Бунда Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва Восифийнинг ҳам муҳим хизматлари бўлди.

Ҳасанхожа Нисорий «Музаккири аҳбоб» тазкирасида Зайниддин Восифий ҳақида фикр юритиб: «Шоирларнинг энг

¹ Зайниддин Восифий. "Бадойеъ-ул-вақоеъ". А.Н.Болдирев нашри. 1-жилд. Москва, 1961, 603-бет.

² А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 92-бет.

малоҳатлиси мавлоно Восифийнинг ёди» деб атаган: «машҳур шоирлардан ой ҳаракатлик муншийлар ва уторуд иззатлик дабирлар мавлоно ёзган иншо матнидан бош кўтара олмаслар». Кўринадики, Нисорий бекорга Восифийни бунчалар мақта-маяпти. Восифийнинг чиройли иншо-ҳуснихатига ҳатто замо-насининг энг моҳир мирзолари ҳам ҳавас қилар эдилар.

Нисорийнинг ёзишича, замона ҳокимлари Восифийнинг иззат-ҳурматиани ўз ўрнига қўйиб, унга ғамхўрлик қилган. Унинг қувваи ҳофизаси жуда баланд ва дунёқараши шу даражада кенг эканки, шеърятда моҳирлиги, шеърӣ муаммоларни ечишда топқирлиги, ҳар қандай қийин ҳолда ҳам масалага осонлик билан аниқлик киритиши ҳаммани лол қолдирар экан. Тазкирада шундай жумлалар бор: «ҳокимлар ҳамиша унга муштарӣ бўлиб, ғамхўрлигу риоятини сира кам қилмасдилар. Аниқлик шиор таъби фазлу камол мажмуасини ўзида қамраган ҳамда тоза ҳаёлот ва янги фикрлар яратувчиси бўлиб, назм денгизида чуқур шўнғир ва маъноларнинг ажойиб дуру гавҳарларини териб чиқарди. Муаммо илмини етук эгаллаганди ва исм айтилмаган қийин муаммоларни ҳам осонлик билан ечарди».¹

Нисорий мавлоно Восифий Тошкентда дафн этилганлигини келтирган.

Восифий «Бадойеъ-ул-вақоеъ» номли қизиқарли эсдалик-лар муаллифидир. Восифийнинг эсдаликлари кичик-кичик ҳикоя ва латифалар тўпламидан иборат. Китобда Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркистон ва Эрондаги 1532 йилгача бўлган даврдаги илмӣ, адабий тарихӣ ва маданий ҳаёт акс эттирилган. Ибн Сино, Жомӣ, Навоӣ, шунингдек, Қосим Али Қонуний, Чақар, Чангий, Устод Ҳасан Удий, Ҳофиз Басир, Устод Шайхи Нойи каби мусиқашунослар, айрим давлат арбоблари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Китоб Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданияти бўйича муҳим манба ҳисобланади. Ундан В.В.Бартольд, Якубовский, Е.Э.Бертельс, Айний ва бошқа илмӣ тадқиқотчилар ўз

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 105-106-бетлар.

даврида фойдаланганлар. Унинг асарлари орасида ўз даврining тарихий шахслари қаторида Алишер Навоийning ҳаётидан баъзи лавҳалар ҳам келтирилган. Сарой шоири сифатида Восифий ҳукмдорлар, амалдор тўралар ва савдогарларга атаб мадҳиялар, қасидалар ёзган, уларning буюртмалари асосида шеърлар ижод қилган, фармонлар ва ёрлиқларning матнларини тузган, мактублар, қурилаётган масжидлар ва мақбаралар учун лавҳалар, қабр тошлари устига ёзиладиган ёдгорлик битиклари, турли-туман асарларга сўзбошилар тузиш ва бошқа шунинг сингари ишлар билан шуғулланган¹.

Восифийning ижодий мероси «Бадойеъ-ул-вақоеъ» хотира-саргузашт асар, бир қанча ўзбек ва тожик тилидаги шеърларидан иборат. «Бадойеъ-ул-вақоеъ» Хуросон ва Мовароуннаҳрning ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, тарихи, илмий, маданий, адабий муҳити, халқ санъати, турли элатларning келиб чиқиши, урф-одати, қўғирчоқбозлик, масхарабозлик, театр томошасини билишда, Жомий, Навоий, Беҳзод, Ҳусайн Бойқаро, Паҳлавон Муҳаммад, Жалолиддин Юсуф сингари ўнлаб маданият арбоблари фаолиятини ўрганишда ноёб манба ҳисобланади².

«Бадойеъ-ул-вақоеъ» асосан икки қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми (11 бобдан иборат) Восифийning Ҳиротдан қочиб чиқиши (1512)дан то унинг Шоҳруҳияга, Келди Муҳаммадхон саройига келгунга қадар (1518) Хуросон ва Туркистонда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олган.

Иккинчи қисмда Восифийning мазкур хон саройида тез-тез бўлиб турадиган адабий йиғинлар ҳақидаги эсдаликлари жой олган.

«Бадойеъ-ул-вақоеъ»ning кўлёзма нусхалари кўп. Биргина ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида мазкур асарning ўндан ортиқ нусхаси сақланмоқда³.

«Бадойеъ-ул-вақоеъ» Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркистон ва қисман Эронning ўша давр илмий, адабий аҳволи, маданият

¹ Р.Шамсутдинов ва бошқалар. Ватан тарихи. 49-бет.

² Ҳамиджон Ҳомидий. Кўҳна шарқ дарғалари. "Шарқ", Тошкент, 1999, 236-бет.

³ Бурибой Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. 299-300 бет.

савияси ва зиддиятларини акс эттирилган ойнагина эмас, тарихий аҳволни китобхон кўзи ўнгида аниқ равшан намоён қила оладиган улкан бир тасвирий лавҳадир», дея ёзади Садриддин Айний¹.

Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг Марказий Осиё халқлари учун қимматли асар бўлган «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарини форсий тилдан Наим Норқулов таржима қилган. Ўзбекчага ўгирилган асар Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан 1979 йили ўқувчилар қўлига тегди. Китобда Зайниддин Восифий ва унинг «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асари ҳақида мухтасар маълумот берган Н.Норқулов асарнинг шарқшунос А.Н.Болдирев томонидан нашрга тайёрланиши, унинг омма ва илмий жамоа томонидан кутиб олиниши, асарнинг қўлёзмалари, Камол Айний тайёрлаган нусхалари, унинг китоб бўлиб босилиб чиқиши ва бошқа жараёнлар ҳақида қуйидаги маълумотларни берган: Санкт-Петербурглик шарқшунос олим Александр Николаевич Болдирев 1954 йили «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асари бўйича докторлик диссертациясини ёқлаган. Садриддин Айний бу ишга юқори баҳо берди ва «А.Н.Болдирев тайёрлаган «Бадойеъ-ул-вақоеъ»нинг танқидий матни нашр қилинадиган бўлса, шарқшуносликнинг улкан зафари бўлғуси эди», деган фикрни билдирди. Улкан олимнинг орзуси 1961 йилга келганда амалга ошди: 90 босма табоқ келадиган «Бадойеъ-ул-вақоеъ»нинг танқидий матни икки жилдда чоп этилди. А.Н.Болдиревнинг бу тадқиқотини жаҳон илмий жамоатчилиги катта қониқиш билан кутиб олди.

Асарнинг танқидий матни устидаги ишни олим 1935 йилдан бошлаган эди. У собиқ Иттифоқдаги қўлёзма фондларида сақланаётган «Бадойеъ-ул-вақоеъ»нинг 25 хил нусхасини тўплаб, уларни таққослаб, танқидий матнини тиклай бошлади. Айниқса асарнинг Восифий даврида кўчирилган нусхаси сақланиб қолмагани унинг танқидий матнини тузиш ишини бирмунча мушкуллаштирди. Тадқиқот иши ниҳоясига етгунча ва у эълон қилингандан кейин ҳам А.Н.Болдирев Восифий ва унинг асари ҳақида ўнлаб йирик мақолалар ва алоҳида рисола ёзиб, чоп эттирди. «Бадойеъ-ул-

¹ Садриддин Айний. Асарлар. Бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1965, 29-бет.

вақоеъ»нинг 1961 йилги нашри ноёб бўлиб қолгани туфайли, 1971 йили Камол Айний ташаббуси билан унинг иккинчи нашри амалга оширилди.

Восифий ва унинг асари ҳақида Садриддин Айний тадқиқот ишлари олиб борди. 1956 йили унинг «Восифий ва Хуросон», «Бадойеъ-ул-вақоеъ» китоби босилиб чиқди. Сўнгра эса, бу асар Айний куллийетининг 13-жилдига киритилди.

Айний мазкур китобида Восифий ва унинг даври ҳақида кичик тадқиқот иши билан «Бадойеъ-ул-вақоеъ»нинг қисқартирилган, хронологик тартибга солинган мазмунини баён этади.¹

Тадқиқотчи Ҳалима Мухторова «Бадойеъ-ул-вақоеъ»нинг ўзбекча таржимаси ҳақида ўз қарашларини ифодалаб: «Ушбу сатрлар муаллифи Восифийнинг «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарини Огаҳий таржимасида оригиналдан биринчи мартаба изоҳлари, луғати билан нашрга тайёрламоқда», — деб айрим фикрларни баён этган.

Унинг ёзишича, форс-тожик адабиётининг йирик намоёндаларидан бири Восифийнинг «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарини дастлаб Диловархўжа ўзбек тилига таржима қилган. (Диловархўжа хоразмлик бўлиб, у Восифийнинг «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарини 1826 милодий йилда «Наводирул ҳикоёт» номи билан таржима қилган). Кейинчалик Огаҳий ҳам бу асарни она тилига таржима қилиб, икки халқ ўртасида азалий дўстликни янада мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган.

Бу таржима асари яқин вақтларгача номаълум эди. Қўлёмалар институтининг катта илмий ходими, филология фанлари номзоди Фатхулла Фанихўжаевнинг изланувчанлиги туфайли бу асар қўлга киритилди. «Бадойеъ-ул-вақоеъ» тарихий характерда бўлиб, Восифий унда XV-XVI аср Мовароуннаҳр тарихи, шоирлар, адабиёт ва санъат арбоблари, шаҳарлар, у ердаги табиат манзаралари, етиштириладиган меваю сабзавотлар, дарахтлар, созандаю раққослар, мусиқа аҳли ҳақида, подшоҳлар тўғрисида чуқур фикр юритади².

Тадқиқотчи Ҳ.Мухторованинг фикрича, Огаҳий «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарини тилимизга ўзбек ўқувчиси учун мос ҳолда

¹ Зайниддин Восифий. "Бадойеъ-ул-вақоеъ". 4-бет

² Ҳалима Мухторова. "Бадойеъ-ул-вақоеъ"нинг ўзбекча таржимаси. Адабий мерос. 1989, 3(49) сон, 28-бет.

ўгирган. Асардаги форсий ва арабий сўзларни аслиятда қолдириши Хоразм адабий муҳотида форс тилининг ҳамма учун тушунарли эканлигида, бинобарин, форс-тожик адабиётининг вакили бўлган Восифийнинг мемуар асарини ҳамма билиши зарур деб ҳисоблайди ва таржима ҳақида қуйидаги фикрни келтиради: Огаҳий «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарини тушунарли қилиб таржима қилган. Бадиий тасвир воситаларини ҳам ўз ўрнида, ўзбек китобхонларига етиб борадиган даражада бера олган. Асардаги жуда кўп форсча, арабча сўзлар, шеърӣ мисралар аслича сақланган.

Бизнинг фикримизча, Огаҳийнинг баъзи қитъа, байт ва қасидаларни таржима қилмаганлиги унинг ожизлигини кўрсатмайди, балки маданиятининг ўта юқорилигидан далолат беради. Чунки, биринчидан, у яшаган даврда Хоразм адабий муҳотида ҳам форс тили барча учун тушунарли эди. Иккинчидан, Огаҳийнинг мақсади Восифийнинг бадиий маҳорати билан туркий халқларни бевосита таништиришдан иборат бўлиши мумкин. «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарининг ҳозирги имломизда биринчи бор тайёрланиши маданий ҳаётимиз учун катта маърифий аҳамиятга эга бўлади. Устоз Садриддин Айний айтганидек, бу асар тарихий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, халқимиз у орқали биринчидан, ўрта аср форс-тожик адабиётининг йирик вакили Зайниддин Восифийнинг ҳаёти ва адабий мероси билан танишади, иккинчидан, ўша давр адабиётининг баъзи назарий масалалари билан танишиш имкониятига эга бўладилар. Бу асар ўзига хос услубда ёзилган мемуар характердаги асар ҳамдир.¹

Восифийнинг «Бадойеъ-ул-вақоеъ» асарининг адабий-бадиий, фалсафӣ қиймати шундаки, унда муаллиф ўша даврдаги хилма-хил адабий йўналишларни ўрганиш учун муҳим маълумотлар келтиради, ўзбек ва тожик адабий алоқалари тарихини ойдинлаштирувчи фактларни қайд этиб, ҳар икки халқ адабиёти, маданияти, фани тараққиётига катта ҳисса қўшган олимлар, шоирлар тўғрисидаги реалистик ва романтик типдаги қизиқ ҳикояларни киритади. Бу жиҳатдан асардаги Фирдавсий, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоӣ, Абдураҳмон Жомӣ, Улуғбек, Муҳаммад Солиҳларга бағишланган қисса ва ривоятлар диққатга сазовордир.

¹ Ҳалима Мухторова. "Бадойеъ-ул-вақоеъ"нинг ўзбекча таржимаси. 30-бет.

Восифийнинг жаҳоний шуҳратга эга бўлган Абу Али ибн Сино ҳақида келтирган ҳикояларида бу улуғ олимнинг улкан хизматлари ва олижаноблиги алоҳида уқтирилади. Улуғбек тўғрисидаги қиссалар ҳам ана шундай хусусиятга эга. Муаллифнинг уқтирмалари улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун муҳимдир. Уларда Алишер Навоий нафақат улуғ олим ва шоир, балки ажойиб бир инсон сифатида ҳам тасвир этилади¹.

Восифий Навоий ҳақидаги «Ҳазрати адолатли султоннинг Амир Алишерга доир фаройиботлардан ва ажойиб тадбирлардан ҳикоя қилиб беришини сўраган», «Амир Алишер мижози назокати ва латофатининг зикри», «Амир Алишер ва Хожа Маждиддин Муҳаммад мажлиси таърифи», «Алишер Навоий табъида нафсоний шаҳват ва руҳий лаззатга майлнинг чеклангани хусусида», «Мавлоно Биноий фазилатлари ва унинг улуғ амир Алишер билан зарофати» ҳикоялари мазмун-моҳияти, хусусияти билан жуда ўқишли ва муҳим ҳикоялардир. Масалан, «Амир Алишер ва Хожа Маждиддин Муҳаммад мажлиси таърифида» замонасининг улуг мутафаккир ва шоирлари, аҳли мажлислари, адиб ва хаттотлари ҳақида, уларнинг назм кечалари ва бу кечаларда Навоийнинг иштироки, улуғ амирнинг улар назмига берган баҳоси ва бошқа муносабатлари ёритилган: «...шоирлар, надиму мажлисаролардан мавлоно Биноий, Хожа Осафий, Амир Шайхим Суҳайлий, мавлоно Сайфий Бухорий, мавлоно Комий, мавлоно Ҳасаншоҳ, мавлоно Дарвеш Рўғангар, Машҳадий, мавлоно Муқбилиий, мавлоно Шавқий, мавлоно Завқий, мавлоно Ҳилолий, мавлоно Риёзий Турбатий, зарифлардан Мир Сарбараҳна, мавлоно Бурҳон Гунг, муаррих Мирхонд, мавлоно Муъин, мавлоно Ҳусайн Воиз, Саййид Ғиёсиддин Шарафа, мавлоно Муҳаммад Бадахший, мавлоно Халил Саҳҳоф, мавлоно Муҳаммад Хавофий, Хаттот ва бошқаларни ўша мажлисга чорладилар.

Бу даврда Бухоро, Самарқанд, Тошкентда яшаб, форс-тожик тили билан бир қаторда ўзбек тилида ҳам қаламини синаб кўрган талантли ва истеъдодли адиб Зайниддин Восифий ўз асарларида Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаган

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. III жилд, 17-бет.

халқлар ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар берибгина қолмай, Тошкент тўғрисида ажойиб қасида ҳам ёзган.

Зайниддин Восифий 1522 йили Тошкентга келади ва бу ўлканинг чексиз гўзаллигига шайдо бўлиб, бир умрга шу ерда қолади. У бу ўлкани, айниқса, гул фасллари сепини ёйиб, кўз-кўз қилган соҳибжамол келинчакка, тупроғини зарга, зилол сувларини гавҳарга ўхшатади, гўзал бинолардан эса, само юлдузлари ҳам рашк қилади, боғ-роғлари жаннатдан айнан нишона,¹ деб таърифлайди: Бир шаҳар кўрдимки, зангори фалак ҳар шом газандаларни қувиш учун юлдузлардан исирик уруғини унинг учун шафақ оташига куйдирарди; аҳолиси йўли ва равишига деб оининг жаҳонни ёритувчи машъалини ёқарди. Зухал Ҳиндуси раъд тошини Шарқ қуёшидан мукаммал ясарди. Бу шаҳар атрофида Кайковус биноларидан чорбоғлар бўлиб, ундан Эрам боғининг дилида доғи бордир. Сафолиги гўзаллар вафосидан зебандатар, ҳавоси маҳбублар карашмасидан ҳам фирибгарроқдир. Сув тўла ҳовузлари сафо чашмасидан нусхадир: ойнадек тоза суви дарахтлар ва қушлар суратларидан тасвири саҳифага ўхшаб кетарди².

Восифий шеърларида бу ўлкани янада зўр илҳом билан тараннум этган:

*Тошканд мулкин букун таърифин этай,
Нуқталар шодасин назмга битай.*

*Бир диёрки, анда сунбулу раъно,
Халқин жаҳон айтур мардуми доно.*

*Андоқ бир шаҳарки, жаннатмакондир,
Хиёлатдан жаннат сийнаси қондир.*

*Бу кентни ким кўрса асло жилмагай,
Жаннат неъматларин орзу қилмағай.*

*Ҳамма атрофи ажойиб боғлар,
Бундан Ирамнинг кўксига доғлар.*

¹ Фуломхон Ғафуров. Шарқ жавоҳирлари. 161-бет.

² Зайниддин Восифий. "Бадоийеъ-ул-вақоъ". 60-бет.

*Боғлари васфин мен агар қилсам,
Ёдга ҳеч келмас беҳишту Ирам...¹*

Зайниддин Восифийнинг табиатида бўлган зукколик ва закийлик, зеҳнлилик ва фаҳму-фаросатнинг нозиклиги, сўзга чечанлик ва сўзамоллик, ҳар бир сонияда ҳозиржавоблик ва топқирлик унинг нақадар истеъдодли эканидан дарак беради. У Тошкентнинг жаннатмонанд боғлари, зилол сувлари, манзарали дарахтлари, гарқ пишган сархил меваларини васф этиб, уларга шундай таъриф берган: Бу жаннатдан нишона бўлган бўстон гуллари кўп ханда отганидан оёқ пуштига ағнашиб ғазабини сочарди. Бу гулистон чамани гунчалари янги келинчаклар сингари кулгидан ўзларини аранг тутуб, бошларини ёқалари остига олардилар. Сабо насимидан беҳишт чамани васфини тингладими, ё наргиси шаҳло нуқра табақчасидан заъфароний кайф берувчи ичимлик ичганми яйраб ўйнайди².

Восифийнинг тасвирлаш хаёлотини ва тафаккури, тил бойлигини ва дунёқараши шу даражада кенг ва кўпқирралики, ўқиган сари унинг фикр ва мушоҳадаларига таҳсин айтасан. Ҳар бир мевали дарахт ва унинг ҳосилини чиройли ташбеҳларда таъриф этади: Кимки бу жаннатмакон боғ дарвозасига қадам қўйса, ғайб олами фариштасидан муборак «Бу жаннат боғларига хуш келибсиз!» сўзларини эшитади. Мевадор дарахтлари ҳосили кўплигидан ёшини яшаган қариялардек қоматини букиб, осмон дарахтидек ҳар тарафдан этақларини ерга текизардилар. Беғубор олмалар дилбарлар ёноғию сийманбарлар чоҳи зақанидан хабар берарди. Рухбахш ранги бўйи оёқдан қолган беморлар учун қувват ва сурур бағишларди... Анорларини кўриб тақдир ганжинасининг хазинабони руммоний ёқутларини боғ ҳарами қизлари гирибонининг Яман ақиқи дуржларида чиний ҳарир қоғозга ўраб, омонат деб яширган ёки даврон заргари жавҳару ёқутни имтиҳон учун ёниб турган нор курасига ташлаган, деб ўйлайсан серсув латиф шафтолулари шу қадар дилрабо эдики, ўз хаста мажолсизларини висоли неъматидан тўйғизар, то уни пичоқ билан нимталамай қўлдан қўёлмасдинг³.

Шоир Тошкент боғлари ва унинг мевалари ҳақидаги фикрини қуйидаги байт билан хулосалайди:

^{1,2,3} Зайниддин Восифий. "Бадойеъ-ул-вақоъ". 61-62-бетлар.

*Ҳар қайси эжонга бергай ҳаловат,
Сут ё анордек ул танга роҳат.*

Восифий ўзининг «Тошкент мадҳи» қасидасида реал ҳаётни, ундаги воқеа-ҳодисаларни — мамлакат чиройи, унинг ҳаётбахш сувлари, гўзал боғлари, ажойиб манзаралари, меваларининг тури ва навлари, ўзи татиб кўрган бу меваларнинг лаззату таъмларини тасвирлаш билан бирга, кишиларни бу ноз-неъматлардан баҳраманд бўлишга чақиради. У Тошкент вилоятидаги боғларни афсонавий осмон жаннатидан юқори қўйгани балки Тошкентнинг шифобахш зилол сувларини меҳр билан мадҳ этади. У Тошкент боғларидаги узумларни таърифлар экан, унинг «соҳибий, ҳусайний, бобакӣй, кузакий, шакар ангур...» каби навларини ҳам алоҳида таърифлаб ўтишни унутмайди. У осмондаги жаннат меваларини ҳам эсдан чиқартириб юборадиган Тошкентнинг ширин-шакар қовунлари, лаъл сингари анорлари номини эсга олиш билан иштаҳа очиб, оғиздан сув келтирадиган нашватилари, мушкдек хушбўй олмалари, хуш таъму хуш ранг беҳилари, яхшиликда тенги бўлмаган анжирлари ҳақида ҳам маълумот берадики, бу қасиданинг катта маърифий аҳамиятга эга эканини кўрсатади¹.

Зайниддин Восифий ёзиб қолдирган нодир ҳикматлар, ажойиб воқеалар бизга қадимий маданиятимиз ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан бирга, ҳамиша қалбимизга қувонч, чеҳрамизга табассум бахш этади: жасоратга, гўзалликка, инсонпарварликка, меҳр қўйишга ундайди. Шунингдек, бу ҳикоятлар Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаган баъзи адиб ва давлат арбоблари ҳаётининг айрим жиҳатларини ўрганишга ҳам ёрдам беради.

Бу изчил тадрижий-тарихий давомийлик қуйидаги мугафаккирлар томонидан давом эттирилган: Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнуқӣй, Ҳаким ота (Сулаймон Боқирғонӣй) ҳожи Бектоши Валий, Юнус Эмро, Азим Хожа Эшон, Қул Убайдий, Махтумқули каби ўнлаб шоирларнинг номларини эслаш мумкин. Яссавия мактабининг улкан вакилларида яна бири XVI асрда яшаб ижод этган Султон Аҳмад Маҳмуд Ҳазинӣйдир. Султон

¹ А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 114-бет.

Аҳмад Ҳазиний ҳам улуг сўфий шоир асос солган шеърӣ анъаналарни давом эттирган. Унинг қаламига мансуб «Манбаул-аҳрор фи риёзил-аброр» ва «Жавоҳирул-аброр мин амвожил-биҳор» асарлари — яссавийлик ғоялари билан сугорилган тарихий, маърифий, адабий ва шу билан бирга манқабавий характердаги ноёб манбалардир¹.

Иброҳим Ҳаққул Яссавий ҳикматлари ва унинг тасаввуфий қарашларини тадқиқ қилишда, шубҳасиз, Аҳмад Маҳмуд Ҳазинийнинг асарлари таянч вазифасини ўташи мумкинлигини шарҳлаб, қуйидаги илмий фаразни илгари суради: Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ёш олим Яссавий ҳикматларини таҳлил қилар экан, «Жавоҳирул-аброр»га суяниб анча яхши натижаларга эришган ва рисоладаги Яссавий ҳикматларининг маъно-моҳияти, тимсоллар силсиласи, ориф, ошиқ, дарвеш, фақир ҳақидаги фикр-мулоҳазалари илмий янгилик ўлароқ қабул қилиниши шак-шубҳасиз².

Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний рисоласининг «Кириш» қисмида қайд этилишича, Хожа Аҳмад Яссавийнинг инсонпарварлик ғоялари унинг ўзидан кейин етишиб чиққан издошлари ва бир қатор Яссавий мактабидан таъсирланган атоқли мутафаккир шоирлар томонидан изчил равишда давом эттирилган. Бу тўғрида Абдурауф Фитрат «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» илмий мақоласида таъкидлашича, Ўрта Осиё турк адабиётининг исломдан сўнгги мактаблари орасида Яссавий мактаби жуда нуфузли, катта ўрин тутганлигини, унинг издошлари Ҳаким Сулаймон ота, ундан сўнг шу мактабнинг шеърӣятда қалам тебратган вакиллари Шамс, Иқоний, Қул Убайдий, Қул Аҳмад, Машраб, Худодод, Фақирӣ, булардан бошқа Ҳуббий, Қосим, Тафӣй, Фикрий, Насиҳӣй, Ғаззолий, Гадоӣй, Қул Шарифӣй, Шухудӣй, Беҳбудӣй, Бобо Мочин, Тож ва бошқа шоирлар шу мактабнинг фаол аъзолари бўлиб, ҳикматлар ва яссавийона ғазаллар битган³.

Нодирхон Ҳасан фикрича, яссавия ва нақшбандия тариқатларининг тарихини, тараққиёт йўллариини холис ўрганиш маъносида ҳам «Манбаул-абҳор» қимматли асардир.

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 6-бет.

² Ўша асар, ўша жой, 4-бет.

³ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 32-бет.

Унда Юсуф Ҳамадоний, Ҳаким ота, Занги ота, Хожа Али, Садр ота, Қосим шайх, Сулаймон Ғазнавий, Худодод Бухорий, Шайх Ходим Туркистоний, Яъқуб Чархий, Хожа Вазир Кеший, Хожа Мавдуд Чандий, Мавлоно Ҳофиз Тошкандий, Дада Умар Равшаний, Саййид Умар Бешир, Бобур Мирзо, Ҳиндол Мирзо, Жалолиддин Акбар, Шоҳруҳ Мирзо каби мутасаввуф ва давлат арбоблари турли муносабатлар билан тилга олинган.

Муаллиф «Жавоҳирул-аброр»нинг насрий қисмларида тасаввуф арбоблари — шайх, муршид, сўфий, ориф, валийларнинг фикр-мулоҳазаларидан ҳам самарали фойдаланган. Бошқа тасаввуфий асарларнинг муаллифлари сингари Ҳазиний ҳам ўз асарида туркий, форсий ва арабий шеърларга кенг ўрин берган. Шоир асарида мумтоз адабиётнинг ғазал, рубоий, қитъа, фард, ҳикмат каби лирик жанрларида қалам тебратиб, ўзининг шоирлик маҳоратини намоён этган. Асарда жами икки минг мисрага яқин шеър мавжуд. Шундан йигирма сатрга яқини Аҳмад Яссавий ва Жалолиддин Румийга тегишлидир¹.

Нодирхон Ҳасан фикрича, Яссавий ва яссавийлик ҳақида усмонли турклар ҳудудида ёзилган ягона манба бўлган мазкур асар нафақат усмонли тарихи, балки Ўрта Осиё тарихини ўрганишда ҳам муҳим қимматга эга².

Ҳазинийнинг иккинчи асари «Жавоҳирул-аброр мин амвожил-биҳор» асари мазмун-моҳияти ҳақида қуйида мухтасар фикр билдирилган. Ориф Усмон бу хусусда шундай маълумот берган: Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуф оламидаги илк туркий тариқат — яссавийликнинг тарихи, одоб қоидалари ва аркони ҳақида нисбатан маълумот берувчи асар, Ҳазинийнинг «Жавоҳирул-аброр» рисоласидир. «Жавоҳирул-аброр мин амвожил-биҳор» (Яхшиларнинг денгиз мавжларидаги гавҳарлари) Истанбул университети кутубхонаси, туркий қўлёзмалар бўлимида № 3893 рақами билан сақланмоқда³.

Фуод Кўпрулу 1919 йилда ёзган «Турк адабиётида илк мутасаввуфлар» номли тадқиқотида ундан кенг фойдаланган. У бу асарнинг тарихийлиги, қиймати ҳақида шу фикрларни ёзган: «Яссавийлик анъанасига асосланган ҳолда ёзилган бу

¹ Ҳазиний. Жавоҳирул-аброр. 1526-бет

² Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 13-15-бетлар.

³ Ориф Усмон. Ҳазиний жавоҳироти. Тошкент оқшоми, 1998, 14 октябръ.

бебаҳо асардаги авлиё маноқибномаларида Яссавийнинг халифалари бошқача тасвирланган»¹.

Нодирхон Ҳасан асар мазмуни, ундаги ҳадис ва муҳаддислар, асарнинг ҳажми, ундаги мазмуний баён пири муршидлик вазифалари, асарнинг тили, унда лирик шеърӣ жанрлар, Ҳазинийнинг шоирлик маҳорати ҳақида қуйидаги фикрларни баён этган: «Жавоҳирул-аброр» шеърлар, насрий баёнлар, Қуръони Карим оятлари, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари, улуғ мутасаввуфларнинг қимматли сўзлари, сўфӣй шоирларнинг панду насиҳатлари, мақоллар, турли маноқиб ва ривоятлардан тарқиб топган бўлиб, умумӣй ҳажми 164 бетни ташкил этади. Асар асосан насрда ёзилган бўлиб, шу билан бир қаторда ундан кўплаб шеърӣй сатрлар ҳам ўрин олган.

XVI асрда етишиб чиққан ва асарлари ўзбек халқи орасида кенг тарқалиб, зарбулмасалга айланиб кетган Мушфиқӣй сингари шоирлар ҳам бор эдики, «улар гарчи бошқа халқлардан чиққан ва ўша халқлар тилида ёзган бўлсалар-да, лекин ўзларининг оригинал асарлари билан ўзбек шоирлари каби... Ўзбек адабиётининг ривожланишига зўр ҳисса қўшган, шу адабиётнинг ривожланишини таъмин этган эдилар...»².

Мушфиқӣй ҳақида илмӣй тадқиқот ўтказиб, унинг ижодидаги маълум йўналишларни чуқур таҳлил этган адабиётшунос олим А.Иброҳимов қуйидаги фикрларни келтирган: «Маликуш шуаро»лик мартабасига эга бўлган Абдурахмон Мушфиқӣй сингари шоирлар жуда оғир ҳаёт кечирганларки, бу уларнинг асарларида очиқ ва равшан акс эттирилган. Масалан, Мушфиқӣй ўзининг қирчанғи ва қари отига бериш учун арпагина эмас, ҳатто сомон ҳам тополмайди, бинобарин, вазирдан ёрдам сўраб, ажойиб киноя, истиоралар билан қуйидаги сатрларни ёзишга мажбур бўлган эди:

*Эй вазир, отим шу қадар озиб кетдики,
Унда арпа фироқидан бошқа нишон тополмайман,
Эҳтимол, мунажжсим бўлмоқчидир, чунки тундан кунгача,
Гоҳ «жавзо»га назар ташлайди, гоҳ «сомон йўли»га³.*

¹ Ф.Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввуфлар. Анқара. 1991, 35-бет.

² А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 67-бет.

³ Ўша асар, ўша жой. 70-бет.

Мушфиқий отга бериш учунгина эмас, ҳатто ўзининг ейиши учун ҳам арпа, буғдой тополмайди.

Тасаввуф алломалари ва кўҳна Шарқ дарғалари ҳақида чуқур илмий-оммабоп китоблар ёзиб, мутафаккирларнинг фалсафий, ижтимоий-бадий қарашларини таҳлил этаётган мумтоз адабиёт билимдони Ҳамиджон Ҳомидий шундай таъкидлайди: Мушфиқийдан бизга қадар катта ҳажмда бадий мерос қолган. Уларни ўрганиш, тасниф этиш ва нашр қилдиришда тожик олимларидан З.Аҳроров, С.Айний ва У.Каримовларнинг хизмати катта. Унинг тўртта девони мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси 1558 йили тузилган, фақат ҳажвиялардан иборат, қолганлари қасида ва ғазалларни ўз ичига олган. Бундан ташқари Мушфиқий «Соқийнома», «Гулзори Ирам», «Жаҳоннамо» сингари маснавий-достонлар ҳам ёзган. Девонларида қасида, ғазал, рубоий, қитъа, мухаммас, маснавий, таркиббанд, таржеъбанд, мустазод сингари лирик тур жанрларидаги асарлар жамланган. Шоир ўз ҳажвияларида кишилар ўртасида учрайдиган нуқсонлар, гайриинсоний хатти-ҳаракатлар устидан кулади, адолат-сизликдан нолийди.

Мушфиқийнинг «қасидалар девони» шеърлардан иборат.

Мушфиқийнинг «Соқийнома» ҳамда «Жаҳоннамо»си нисбатан ихчам достонлар бўлиб, уларда шоир сўфиёна майллар, ахлоқ-одоб масалалари, комиллик шартлари хусусида бир мутафаккир сифатида мулоҳаза юритиб, китобхонни поктийнат, маърифатли бўлишга даъват этган. Саргузашт достон «Гулзори Ирам»да эса муаллиф икки ёш ўртасидаги фидоий ишқни, Ҳусн, Дил, Ишқ, Ақл, Хаёл, Ғамза, Меҳр, Вафо, Номус сингари рамзий образлар орқали тасвирлаган. Айрим адабиётшунослар Мушфиқий бу достонни ёзишда Фаттоҳий Нишопурийнинг «Ҳусни Дил» достонидан илҳом олганлигини қайд этишган. Лекин Фаттоҳий достони халқ китоблари сингари назму наср аралаш усулида ёзилган. Мушфиқий асари эса анъанавий маснавий жанрида битилган. Бунда жанрлар қоришмаси сезилмайди. Бу мавзунинг кейинги асарлардаги туркий ва форсий тилларда анъанага айланишида Мушфиқий асарининг ҳам ўрни бор.¹

¹ Ҳамиджон Ҳомидий. Кўҳна шарқ дарғалари. 305-306-бетлар

Мушфиқий бой ижодий қалб эгаси бўлган. Шоирнинг сатира, газал ва қасидалари «Девони мутоибот», «101 тугун» («Саду як бувад») кабиларда тўпланган.

Мушфиқий сатирик шеърларида баъзи юқори табақа вакилларининг худбинлик, риёкорлик, хасисликларини аёвсиз фош қилади, ижтимоий тенгсизликни қоралайди. Мушфиқий асарлари халқ орасида катта эътибор топди ва кенг тарқалди, унинг ўзи ҳам Мулла Мушфиқий номи билан тожик халқ латифалари қаҳрамонига айланган.

Шуниси ҳам борки, юқори аристократия намояндаларидан бўлмиш Шайбоний, Азизий ва Афсарийлар билан замондош Ҳофиз Убаҳий, Ҳофиз Таниш Нахлий, маликушшуаро унвонига эга бўлган Абдурахмон Мушфиқийлар ижодининг моҳияти бир хил эмас. Шунинг учун ҳам Ҳофиз Танишнинг «Абдулланом» асарида расмий ҳодисалар баёни билан бирга кўпгина ҳаётий лавҳалар мавжуд, Абдурахмон Мушфиқийда эса ўша замон ҳодисаларига ҳунармандлар кўзи билан қараш сезилади.

XVI аср Мовароуннаҳр бадиий адабиёти, фалсафаси, ижтимоий фикр тараққиётини ўрганишда улуғ мутафаккирлар томонидан ёзиб қолдирилган тазкиралар, уларнинг хусусиятлари ва унга шарқшунос олимлар билдирган муносабат ҳақида тўхталмаслик мумкин эмас. Негаки, тазкиралар бизга ўша давр сиёсий ҳаёти, шоир ва адиблар фаолияти, ижоди ҳақида қимматли маълумотларни беради: «ўтмишда Ўрта Осиё халқларининг сиёсий ва маданий ҳаёти бир-бирига чамбарчас боғлиқ эди. ...ўтроқ халқларнинг ижтимоий-тараққиёт даражаси озми-кўпми бир хил бўлиб, қўшни мамлакатлар билан қилинадиган маданий алоқалар, асосан бир хил эди. Бу ҳол Ўрта Осиё ижтимоий тараққиётининг барча босқичларида санъат ва маданиятнинг умумийлик хусусиятларини вужудга келтиради.¹

Б.Валихўжаев ўзбек-тожик тазкирачилиги ҳақида фикр юритиб, XVI асрдан бошлаб «Лубоб ул-албоб», «Мажолис ун-

¹ А.Ю.Якубовский. К 20-летию отдела Востока Государственного Эрмитажа. Труды отдела истории культуры и искусства Востока, Т.3.Ленинград, 1940, ст.24.

нафоис» тазкираси ва Навоий тазкирасидан 75 йил кейин яратилган Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкираси ҳақида ҳам маълумот берган ва Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарини кенг шарҳлаган.

Шарқшунос олим, академик Е.Э.Бертельс фикрича, XV асрдан сўнг тарихий-замонавий тазкирачилик анъанаси асосида вужудга келган тазкираларда номустақиллик ҳодисаси учрайди. Бунинг натижасида бир манбада йўл қўйилган кичик хато ва ноаниқлик кейинги манбаларда ҳам давом этадики, бу ҳолни Абу Абдулло Рӯдакий, Абул Қосим Фирдавсий, Низомий ижодиётини ўрганган олимларимиз ўз ишларида ишончли далиллар билан ифодалаган эдилар.¹

Б.Валихўжаевнинг эътироф этишича, Навоий тазкирасининг анъанаси Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Кавказ ортида ҳам кенг тарқалиб кетган.

Б.Валихўжаевнинг ёзишича, XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII аср бошларида Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари Мовароуннаҳрнинг маданий ва адабий марказлари бўлиб қолган эди. Шунинг учун ҳам Ҳасанхожа Нисорийнинг 250 дан ортиқ шоир ва адабиёт мухлисидан баҳс этадиган «Музаккири аҳбоб» номли тазкираси 1566 йилда Бухорода, Мутрибийнинг XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида мавжуд бўлган 320 дан ортиқ шоир ва адабиёт мухлислари ҳақидаги «Тазкират уш-шуаро»си эса 1605 йилда Самарқандда яратилган эди².

Шоир ва тазкиранавис бўлган Мутрибий устози Нисорий анъанасини давом эттириб, ўз муҳити ҳақида иккита тазкира тузган. Бири 1605 йилда тузилган «Тазкират уш-шуаро» бўлса, иккинчиси 1625 йилларда тузилиб, Ҳиндистон подшоҳи Бобурнинг набираси Жаҳонгирга бағишлаб ёзган «Нусхаи зебои Жаҳонгир» деб аталади. Икки асар ҳам бизгача етиб келган.

Худди шу мавзуда тадқиқот олиб борган ва тарихий манбаларни ўрганган олим Б.Аҳмедов Мутрибийнинг Самарқанд, Бухоро, Лоҳурда ижод қилганлигини, айниқса, адабий давр муҳитини чуқур ўрганиб, манбалар йиққанлигини,

¹ Е.Э.Бертельс. Низами и Фузули. ИВЛ, Москва, 1962, стр. 89-90.

² Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 153-бет.

эсдаликларни тартибга келтириб, Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий аҳволи, маданияти ҳақида маълумотлар тўплаганлигини таъкидлаган: Мутрибийдан уч муҳим асар ёдгор бўлиб қолган. Улардан бири «Тазкират уш-шуаро» бўлиб, унда мовароуннаҳрлик 320 шоир ҳақида қисқача маълумот ва шеърларидан парчалар келтирилган. Иккинчи асари «Нусхаи зебои Жаҳонгирий» («Подшо Жаҳонгирнинг зебо тазкираси») деб аталади. Мутрибий бу асарини ҳали Ҳиндистонга кетмай туриб Самарқандда бошлаган ва 1626 йили Лоҳурда тамомлаган. Асарда Мовароуннаҳр, Хуросон, Балх, Бадахшон ва Ҳиндистонда XVI асрнинг иккинчи ярмида истиқомат қилган 292 шоир ҳақида маълумот келтиради ва асар ўша йилиёқ Жаҳонгир подшоҳ (1605-1627) га тақдим этади. «Хотироти Мутрибий»да айтилишича, тазкира подшоҳ ва унинг яқинларига маъқул бўлади. Нуриддин Жаҳонгир суҳбат охирида Мутрибийга Ҳиндистонда XVI асрнинг иккинчи ярмида, яъни марҳум отаси Жалолиддин Акбаршоҳ даврида ўтган шоирлар ҳақида тўплаган материалларини берган ва ундан мазкур тазкирага ўз номини қўшишни илтимос қилган. Жаҳонгир подшоҳ берган материаллар Мутрибийнинг иккинчи тазкирасида 16 варақ жой олган. «Нусхаи зебои Жаҳонгирий»нинг яхши қўлёзма нусхаси 1665 йилда Шоҳ Жаҳонободда кўчирилган ва шу кунларда «Индия оффис» кутубхонасида сақланмоқда.

Мутрибийнинг учинчи асари «Хотироти Мутрибий» («Мутрибийнинг эсдаликлари») деб аталади ва муаллиф уни 1627 йил 25 февраль куни ёзишга киришган. Асар Мутрибий Лоҳурда турган пайтида подшоҳ Жаҳонгирнинг 24 мажлисида кўтарилган масалалар ҳақида ҳикоя қилади. «Хотирот»да Мовароуннаҳрнинг XVII аср биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ва маданий ҳаёти, Самарқанднинг осори атиқалари ва унинг ўша даврдаги аҳволи ҳақида ўта қимматли далил ва маълумотлар келтирилади.¹

Файласуф олим И.М.Мўминов масъул муҳаррирлигида яратилган «Самарқанд тарихи» китобининг биринчи жилдида Мутрибий ва унга замондош мутафаккирлар ҳақида қуйидаги фикр келтирилган: «Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарида келтирилган маълумотларга кўра, ўша даврда Бухорода

¹ Бурибой Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари, 269-270-бетлар.

350 га яқин шоир яшаган. Улар орасида Камолиддин Биноий, Бадриддин Ҳилолий, Зайниддин Восифий, Абдурахмон Мушфиқий, Ҳасанхожа Нисорий каби истеъдодли шоирлар, тарихчи Ҳофиз Таниш Наҳлий ва бошқалар бор эди».¹

Шуни эътироф этамизки, Мутрибий ҳаёти, унинг ижодиёти, айниқса мутафаккирнинг тазкираси ҳақида Б.Валихўжаев тадқиқот олиб бориб, у Мутрибийнинг шоир эканлигини, шу билан бирга шоирларнинг шеърларини куйга солиб, эшитгувчиларга тақдим этишини ва бастакор сифатида шуҳрат қозонганлигини таърифлаган: «Мутрибий ҳам адабиётшунос, ҳам шоир, ҳам мусиқа санъатининг истеъдодли арбоби — бастакор сифатида фаолиятини Давоий Бухорий, Алфий Шомий, Ашкий Самарқандий, Отоий Самарқандий, Базлий Самарқандий, Чошний Самарқандий, Абдурахмон Васлий Самарқандий, Зилолий Самарқандий, Мушфиқий, Ҳасанхожа Нисорий каби шоирлар муҳитида давом эттирган. Мутрибий ўзининг илмли ва истеъдодли бўлиб етишувида устоди Ҳасанхожа Нисорий номини ниҳоятда ҳурмат билан тилга олади, шеърят ва аруз қонун-қоидаларини унга ўргатган Нисорий номини «Тазкират уш-шуаро»нинг бир неча ўрнида эслатиб ўтади».²

Мутрибий мамнуният билан шеърят ва аруз илмида нималар ўрганган бўлса, ҳаммаси устози Нисорий туфайли эканлигини эътироф этган.

Тадқиқотчи олим Исмоил Бекжон кўп йиллардан буён тазкиранавис Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққири аҳбоб» тазкирасининг таржимаси ва уни нашрга тайёрлаш ишлари билан шуғулланиб келмоқда.

Унинг ёзишича, Мутрибий 1587-1594 йиллари Бухорода Нисорийдан аруз соҳасини ўрганган. Мутрибий ушбу тазкирасида Маъсумий Бухорий деган шоир ҳақида маълумот бераркан, жумладан шундай ёзади: «Маъсумий бир куни махдумий Ҳасанхожа Нисорий ҳузурига келиб, мен ва шеърларим хусусида ҳам тазкирангизда бирон нарса ёзиб қўйсангиз, дея қаттиқ ўтинди. Махдум унинг илтимосини қабул қилиб, китоб

¹ И.М.Муминов масъул муҳаррирлиги остида. Самарқанд тарихи. "Фан". Тошкент, 1971, 293-бет.

² Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 155-бет.

хошиясига манави шаклда ёзиб қўйдилар... «ва шу жумлалардан сўнг Мутрибий Маъсумий таржимаи ҳолига оид фикрлар, унинг шеърларидан намуналарни ҳавола этади. (Мутрибий айнан шу гапларни 1625-1628 йиллар орасида ёзган «Нусхайи зебои Жаҳонгир» тазкирасида ҳам келтирган). Шунингдек, Мутрибий «Тазкират уш-шуаро»ни яратишда манба сифатида устози тазкирасидан фойдаланаркан, асарнинг айнан шу нусхасига мурожаат этган»¹.

Мутрибий XVI асрнинг машҳур шоири ва адабиётшуноси Ҳасанхожа Нисорийнинг муносиб ва истеъдодли шогирди сифатида замонасида анча шуҳрат қозона олди. Шунинг учун ҳам замондошлари ва кейинги давр адабиётшунослари Мутрибий ҳақида юксак фикрларни баён этган эдилар. Масалан, «Тарихи қасира» муаллифи «Мавлоно Мутрибий Самарқанд вилоятининг муътабар шоирларидан ва муқаррар зурафоларидан бири эди», деб ҳақли равишда ёзди².

Мутрибийнинг тазкираси муаллифнинг замондошлари бўлган ва асосан XVI асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган 320 дан ортиқ шоир ҳақида маълумот берувчи асардир. Шуниси диққатга сазоворки, асарда Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Озарбойжон, Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан бўлган адабиёт мухлислари ҳақида сўз юритилса ҳам, тазкирада мовароуннаҳрлик, жумладан, Фарғона водийси, Тошкент, Самарқанд ва Бухородан бўлган шоирларга кенг ўрин берилган ва уларга ажратилган жой асарнинг асосий қисмини ташкил этади. Масалан, Шом, Ироқ, Машҳад, Язд, Гелон, Деҳли, Ҳамадон, Хуросон, Балх, Кобул каби шаҳарлардан бўлган шоирлар сони тазкирада 50 га яқин бўлса, қолган 270 дан ортиқ шоир Мовароуннаҳрнинг Ахсикент, Ўратепа, Тошкент, Сайрам, Ҳисор, Қарши, Андижон, Чоржўй, Шаҳрисабз, Марғилон, Оҳангарон, Кармана, Миёнкол ва асосан Бухоро ҳамда Самарқанд шаҳарларидандир. Шунинг учун Мутрибийнинг тазкираси XVI асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек ва тожик адабиёти тарихини ўрганишда, шу даврдаги маданий ҳаётни кенг ёритишда муҳим манбалардан биридир³.

¹ Исмоил Бекжон. Таърихларда тарих сирлари. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 2006, 4 август.

² Ўша асар, ўша жой, 155-бет.

³ Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 155-156-бетлар.

Шуни қайд этмоқ ўринлики, Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» асаридаги шоирлар сони турли адабиёт ва манбаларда миқдор жиҳатдан турлича берилган. Бу ҳол тазкира қиммати, аҳамияти ва хусусиятларини ўрганишга путур етказмайди. Асосийси у XVI аср тазкиранавислигининг муҳим манбаси сифатида қадрланади.

В.Абдуллаев тазкирада номлари тилга олинган мамлакатлар, у ердаги шоирлар ва уларнинг юртлари ҳақида, тазкиранинг энг муҳим жиҳатлари тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтирган: «Тазкирада деярли 300 нафар қаламкашнинг номи келтирилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги Бадахшон, Пешавор, Ҳиндистон, Афғонистон шаҳарларида яшовчи мовароуннаҳрликлар, жумладан, Мавлоно Саҳлий Бухорий, Мавлоно Гурборий Бухорий, Мавлоно Фазлий Бухорий, Мавлоно Қосим Миёнколий, Мавлоно Ниёзий Самарқандий ва ҳоказо самарқандлик, бухоролик қаламкашлардир. Бу тазкирада аниқланишича, 1598 йилда ёзилган «Абдулланома»нинг муаллифи Нахлий тахаллусли Ҳофиз Таниш билан бир даврда яшаб, ундан сўнг мазкур китобни давом эттириб, қитъалар билан тўлдирган ва ўз девони бўлган бошқа Нахлий тахаллусли шоир ҳам ўтган. Шу мисолнинг ўзидан равшанки, Мутрибийнинг янги тазкираси адабиёт тарихини ўрганиш ва кўп муаммоларни ечишда муҳим манба бўлиб хизмат этади»¹.

Б.Валихўжаев ҳам юқорида қайд этилган жиҳатларни таҳлил этиб, тазкиранинг ўзига хос хусусиятларини, тазкиранинг бадий, илмий, фалсафий қимматини, Мутрибийнинг ўз замонасида яшаган мутафаккирларга муносабатини, ижодкорларни иккига бўлиб, улар ижодининг фаол ёки заиф нуқталарини кўрсатган ва асосийси, у Навоий анъанасининг давомчиси эканлигини эътироф этгани ҳолда ёзади: «Мутрибийнинг асари ўз тузилиши билан Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»и хилидаги замондошларга бағишланган тазкиралардан бўлиб, у Алишер Навоий бошлаган анъанага янги-янги хусусиятлар киритди, уни бойитиб ривожлантирди.

¹ В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 41-бет.

Шоирлар ижодига баҳо бериш меъёри, бу масалани ёритишга интилишдан олдин шу нарсани эслатиш керакки, Мутрибий ўз даврининг адабиёт ва шеърият олдига қўйган талабларини атрофлича ўрганган ва тушунган кишидир. Шу туфайли у бадиий ижоддаги янгилик ва ҳаётийликни ҳам, шаклпарастлик ва қуруқ санъатбозлик ҳодисаларини ҳам ажрата олувчи адабиётшунос сифатида гавдаланади. Мутрибий янги ва ҳаётий асарлар ижод этган шоирлар ижодига (масалан, Мушфиқий, Маҳрумий, Бухорий, Бедилий Самарқандий, Ҳушёр, Нисорий, Фузулий) қизиқиш ва ҳурмат билан қараса, шаклпарастлик, тақлидчилик ва шеър ўғирлаш билан шуғулланувчи шоирнамолар ижодини (масалан, Афзалий Самарқандий, Ҳужумий Ҳисорий, Баҳрий, Алфий Шомий, Бўрий Балхий) ёқтирмаган.

Мутрибий шоирлар ижодига баҳо беришда Алишер Навоий ва Ҳасанхожа Нисорий тазкираларидаги меъёрга таянган, уларни давом эттирган».¹

В.Абдуллаев ва Б.Валихўжаевнинг шоҳидлик беришича, бу тазкиранинг хусусиятлари тожикистонлик олим А.Мирзоев томонидан Техронда нашр этилган мақолаларда батафсил ёритилиб, жаҳон олимларига маълум қилинган. Бу иш яна бир асарнинг Карачи (Покистон)да нашр этирилиши билан амалга оширилди. 1976 йилнинг сентябрида Тожикистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти ҳамда Карачи университетининг Ўрта ва Фарбий Осиё илмини текшириш кафедраси ҳамкорлигида Жаҳонгирнинг Мутрибийга тақдим этган «Тазкират уш-шуаро»си нашр этирилди. Бу асарни нашрга тайёрлаган марҳум академик А.Мирзоев унга кириш сўз ёзган. Покистон олими Ҳисомиддин Рошидий эса уни сўнгги сўз ва изоҳлар билан таъмин этган².

Мутрибийнинг тазкиралари («Тазкираи Мутрибий», «Нусхайи зебои Жаҳонгирий») ва «Эсдаликлар»и Ўзбекистон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг XVI аср иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмидаги фан ва маданияти, Бухоро

¹ Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 159-бет.

² В.Абдуллаев, Б.Валихўжаев. Ўзбек тили ва адабиёти. 1978, 4-сон, 28-бет.

хонлигининг зикр этилган мамлакатлар билан алоқалари тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиши мумкин.

Мутрибий хотиротларида Самарқанддаги тарихий обидаларнинг (Гўри Амир, Шоҳизинда, Улуғбек расадхонаси ва б.қ.) XVII аср бошларидаги аҳволи, Сиёб ариғи устига қурилган қоғоз корхоналарининг аҳволи ҳақида ҳам қимматли маълумотлар мавжуд¹.

Адабиётшунос С.Ғаниева Мутрибий тазкираларида ўз даврининг одил подшолари ҳақида маълумот берганлигини таъкидлаган. У ёзади: «Мутрибий Самарқандий «Нусхайи зебои Жаҳонгирий» тазкирасида Муҳаммад Ҳаким Мирзога алоҳида фикр бағишлайди ва Самарқанду Бухородан унинг саройига келган шоирлар ҳақида маълумот беради. Мутрибийнинг ёзишича, Муҳаммад Ҳаким Мирзо одил ҳукмдор бўлган, унинг даврида Кобул илм маскани сифатида шуҳрат топган, бу ерда кўплаб олим, Ҳаким ва шоирлар йиғилган бўлиб, ғоят илмдўст Муҳаммад Ҳаким уларни иззат-икром қилган. Ўзи аруз ва қофия илмини пухта билган, шеър ҳам битган. Муҳаммад Ҳаким, айниқса, мусиқа назарияси ва амалиётида моҳир бўлган, ҳамма созларни яхши чалган, оҳанг таркибида созлар ўрни ва уйғунлигига риоя қилиб яратган асарлари ихтиро даражасида бўлган»².

Фалсафа тарихида XVI асрда яшаган мутафаккирлар қолдирган мерос деярли ўрганилмаган. Ўрганилган жиҳатлари ҳам замон нуқтаи назаридан бир томонлама, юзаки таҳлил этилган.

Давлат мустақиллигига эришганимиздан сўнг уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганишга йўл очилди ва улар қолдирган меросдан фойдаланиш, баҳраманд бўлиш ҳисси уйғонди.

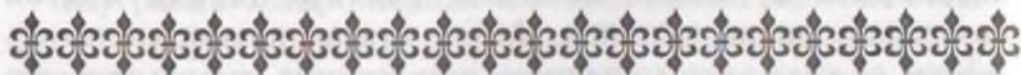
Бугунги кунда XVI асрда ижод этган адиб ва шоирларнинг ижтимоий-ахлоқий, таълимий-тасаввуфий меросини халқимиз ташналик билан ўрганмоқда.

Шайбонийхон, Убайдуллохон, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Абдулваҳҳобхожа, Махдуми Аъзам, Худодод Вали, Бино-

¹ Бўрибой Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. 271-бет.

² С. Ғаниева. Муҳаммад Ҳаким Мирзо. Ўзбек тили ва адабиёти. 2001 йил, 6-сон, 20-бет.

ий, Восифий, Ҳазиний, Мушфикий, Мутрибий каби мутафаккир адиб, шоирларнинг ҳали ўрганилмаган, ёритилмаган асарларига мурожаат қилиниб фалсафа тарихи нуқтаи назаридан тадқиқ қилинди. Замон нуқтаи назаридан тақиқланган ва чала эълон қилинган асарларнинг мазмун-моҳияти ёритилди ва таҳлил этилди. Бугунги кун нуқтаи назаридан ҳолисона баҳо берилиб, адиб ва шоир мутафаккирлар меросининг асл мазмуни халқимиз турли тоифа ва қатламлари онги ва тафаккурига етказилди.

АЛЛОМАЛАР ДУНЁҚАРАШИГА САЛАФЛАР ТАЪСИРИ

Баркамол инсонни тарбиялашда, уларни замон талабига мос шахс этиб шакллантиришда бой маънавий-ахлоқий меросимизни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Марказий Осиёда яшаб ижод этган буюк сиймолар бўлмиш Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Имом Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад ал-Фарғоний, Паҳлавон Маҳмуд, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор, Алишер Навоий, Машраб, Заҳириддин Бобур ва бошқаларнинг маънавий-ахлоқий фикр тараққиётига қўшган ҳиссалари беқиёсдир. Салафлар ўзларининг маънавий-ахлоқий қарашларида покланиш, меҳр-шафқат, тўғрилиқ, софдиллик, ватанпарварлик, дўстлик, инсоф ва диёнат, эзгулик ва адолат, имонли, эътиқодли бўлиш, касб-ҳунар ва билимни эгаллаш ҳақида ўз даври учун қимматли фикрларни илгари сурдилар. Фикримизча, мутафаккирларнинг гўзал хаёлотларни эгаллаш, хулқ-одоб қоидалари ва таълим-тарбия тўғрисидаги доно фикрлари, пурҳикмат сўзлари ёш авлодни тарбиялашда муҳим ўрин эгаллайди.¹

Ўзбек халқининг қадимдан бой илмий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий, диний-тасаввуфий анъаналарга эга қомусий олимлари ўзларининг бебаҳо илмий асарлари билан жаҳон фани хазинасини бойитган бўлсалар, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Хожа Аҳрор Вали, Махдуми Абзам Косонийлар ўз таълимотлари ва асарлари билан инсонлар яратган маънавий бойликка салмоқли ҳисса қўшдилар.

Ўрта аср Шарқ фалсафасида мутафаккир улуғ салафлар ишининг тадрижий-тарихий давомчилари, таълимотлари, ғоя

¹ Ҳ.Алиқулов ва бошқалар. Маънавий-ахлоқий қадриятлар мутафаккирлар талқинида. Андижон, 2003, 3-бет.

ва қарашлари, таълимий фикрлари ва рисолалари билан XVI аср ҳаётини акс эттирган Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Шайбонийхон, Абулғози Убайдуллохон — Убайдий, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Абдулваҳҳобхожа, Махдуми Аъзам, Худодод Вали, Камолиддин Биноий, Зайниддин Восифий, Аҳмад Ҳазиний, Абдурахмон Мушфиқий, Муҳаммад Нойи Мутрибий каби давлат ва жамоат арбоблари, шоиру адиблари ижод қилдилар, уларнинг асарлари ўзининг қиммати, бадиий-фалсафийлиги билан бизнинг давримизгача етиб келди.

Аҳамияти, моҳияти, бадиий-илмийлиги, ўз даври ва бугунги кун учун муҳим ва долзарблигига кўра юқорида номлари зикр этилган салаф мутафаккирларнинг ижтимоий-маънавий мероси Мовароуннаҳр фалсафий-ахлоқий фикр тараққиётида ўзига хос ўрин тутди. Уларнинг асарларида халқчиллик, инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик каби даврнинг илғор ғоя ва фикрлари фалсафий ҳамда ахлоқий-таълимий руҳда берилган. Шунинг учун мутафаккирлар меросини фалсафа тарихи, ахлоқ тараққиёти, тарихийлик нуқтаи назаридан ҳолисона ўрганиш ўтмишдаги ижтимоий-фалсафий фикр тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар олдида турган муҳим ва долзарб вазифадир.

Энди XVI асрда яшаб, ижод этган мутафаккир адибларнинг аждодлари — салафларининг улар ижодига таъсири масаласини ўрганамиз.

Шарқда Арасту ва унинг ғоялари кенг тарқалган. «Шарқ мамлакатларида бу файласуф жуда машҳур эди, мусулмон фалсафасида унинг таъсири асрлар мобайнида сезилиб туради»,¹ — деб ёзади шарқшунос олим Е.Э.Бертельс.

Мовароуннаҳр ва Эронда Арасту ва бошқа юнон мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий ғоялари араб манбалари, таржималари ва Шарқ олимлари ёзиб қолдирган маълумотлар орқали ўрганилган бўлиб, уларнинг ақлий ва ахлоқий тарбия, касб-ҳунар эгаллаш, инсонпарварлик, таълим-тарбия, давлат ва уни бошқариш йўллари, одил подшоҳ ҳақидаги фикрлари кенг тарқалган.

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Наваи и Джами. М., Наука, 1965, 283 б.

Шарқ мутафаккирларининг дунёқараши ва таъсири остида XVI асрга келиб, ахлоқшуносликка оид асарлар юзага келди. Бундай асарлар жумласига Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб-ул-қулуб», Жалолиддин Давонийнинг «Ахлоқи Жалолий», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ», Подшоҳожанинг «Мифтоҳул адл» ва «Гулзор» каби фалсафий-ахлоқий асарлари киради. Айниқса, Жомий ва Навоий ўзларининг ижтимоий-ахлоқий қарашларида Арасту ғояларидан, унинг ахлоқий камолот тўғрисидаги тушунчаларидан кенг куламда фойдаландилар. Арасту буюк саркарда Искандар Зулқарнайннинг устози, сифатида Жомий ва Алишер Навоий қарашларида машҳур олим, доно маслаҳатчи, ҳаққоният ва адолат куйчиси, маънавий мукаммалликка ва бахт-саодатга эришиш йўлларини кўрсатувчи, урушларнинг жамиятга бахтсизлик келтиришини, зўравонлик, фисқ-фасод, зулм-истибдодни қораловчи, халқ фаровонлиги йўлида доимо қайғурувчи инсон, маърифатпарвар ва одил, халқчил сиймо сифатида гавдаланади.

XVI асрнинг бошида Ҳусайн Бойқаро давлатининг қарор топиши билан у ҳукмронлик қилган заминда шайбоний, сафавий, қисман бобурийлар ҳукуматлари барпо этилиб, улар ижтимоий-сиёсий шароитига мос ривожланаётган учта маданий ҳаёт вужудга келди ва илгариги маданий алоқалар анча узилиб қолди. Сафавийлар Эронда, бобурийлар Ҳиндистонда вужудга келган ўзига хос маданий муҳитда фаол иштирок эта бошладилар.

Мовароуннаҳрда шайбонийлар ҳомийлигидаги маданий ҳаёт ривожланиш тарихини бошидан кечирди. Ҳерман Вамбери, А.А.Семёнов, А.Ю.Якубовский, Б.Аҳмедов сингари машҳур тарихчи олимлар ёзганидек, темурийлар ўрнига келган шайбонийлар маданиятни йўқ қилиб ташламадилар, балки, унга ҳомийлик ҳам қилдилар. Шайбонийхон, Темур султон, Кўчкинчихон, Убайдуллохон, Абдулазизхон, Абдуллахон Иккинчи даврларида илм-фан, маданият, хусусан, адабиёт ривожланиш жараёнида давом этди. Адабиёт майдонида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Абдулваҳҳобхожа, Шайбонийхон, Афсарий,

Восифий, Мажлисий, Убайдий, Бақойй, Ошиқ Азизий ва кейинчалик Нисорий, Мушфиқий, Нахлий, Хон (Абдуллахон иккинчи), Мутрибий каби йирик сўз санъаткорлари ижодий фаолиятлари билан ном қозондилар. Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Туркия ва ҳатто Эрондаги сўз санъаткорлари билан ҳам ижодий алоқалар ўрнатилди.¹

Ватандан чиқиб кетган шоир Бобур Ҳиндистондан Навоийга мактуб йўллаган. Навоий ҳам Бобурга нома юборган.

Бобур Ҳиндистондалиги вақтида олим ва шоирларни ўз атрофига тўплади. Бу ҳолни эшитганлар, жумладан Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги олиму шоирлар ҳам унинг ёнига бордилар. Бобурнинг адабиёт, санъат ва илму-фан аҳлига кўрсатган эътибори туфайли Аграда машҳур тарихчи Хондамир, файласуфлардан Фақирий тахаллусли Мавлоно Шихоб Муаммойй, Видойй, Мулло Бақойй, Абдулвоҳид Фориғий, Шайх Зайн кабилар ўзбек ва тожик тилларида турли жанрдаги асарлар битган эдилар.²

Бобур ўзининг лирик меросини икки девонга тўплаган, биринчисига 1519 йилда Кобулда тартиб берилган, иккинчиси Ҳиндистонда 1528-1529 йилларда тузилган бўлиб, уни олима С.Азимжонова Бобурнинг ҳинд девони тарзида номлади ва нашр эттирди.

«Бобурнома»га илова ёзган котиб шундай сўзларни битган: «Назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эди. Алалхусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб айтибдур».

Заҳириддин Бобур гарчи Ҳиндистонда тож-тахт учун кураш олиб бориб, давлат тузса-да, Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва бошқа мамлакатлар, халқларнинг шеъриятидан хабардор, айниқса, улуғ мутафаккир салафлар Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Хожа Убайдулло Аҳрор асарларига пайровлар ёзган, улардан илҳом олган. Хусусан, у Алишер Навоий ижодини қунт билан ўрганди, унинг «Ҳазойинул маоний»сини мутолаа қилиб, аруз баҳри тартиби билан сайланма девонини тузди.

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. 3-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи. 51-бет.

«Одина куни ойнинг йигирма учиди Алишербекнинг тўрт девонидин бухур авзони тартиби била ғазаллар ва абъётким, интиҳоб қиладур эди, итмомиға етти».

Бобурнинг лирик поэзияси, ғазаллари ўша замондаёқ катта эътиборга сазовор бўлган эди. Шунинг назарда тутибми, ўзининг бир ғазалида Шарқнинг машҳур шоирлари Ҳофиз Шерозийнинг:

*Ироқи Форс гирифти ба шеъри хуш Ҳофиз,
Биёки навбати Бағдоду вақти Табрес аст, —*

мисраларидаги, шунингдек, Абдурахмон Жомийнинг:

*Агар ба Форс равад корвони ашъордм,
Равони Саъдию Ҳофиз кунанд истиқбол, —* байтида баён қилинган фахрияни давом эттириб, шундай ёзган эди:

*Ироқу Форсгар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутгуси Салмон.*

Дарҳақиқат, Бобурнинг ўйноқи ва сермазмун лирик асарлари Кобул ва Ҳинд ерларидан парвоз қилиб, Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкаларига етиб келди, ўқувчилари ва мухлисларини шод қилди, ўзига эргашувчи пайровларни майдонга келтирди.¹

Рубоий жанри бой тарихга эга бўлиб, у ўзбек адабиётида Алишер Навоий ижодиёти туфайли катта мавқега эга бўлди. Рубоий жанрида Навоий анъаналарини давом эттирган Бобур бўлди. Навоийнинг «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» рубоийсига татаббу сифатида Бобур шундай ёзади:

*Ёд этмас эмиш кишини меҳнатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгилни ғурбатта киши.
Кўнглум бу ғарибликта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта киши.*

Шунингдек, Бобур Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи Волидия» асарини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 61-бет.

Бобур ўзининг лирик асарлари билан машҳурдир. У газал, рубоий, маснавий ва бошқа шеърларида салафлари Умар Хайём, Ҳофиз, Навоийларнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. У гуманист шоир бўлиб, инсон, унинг эрки, бахтини куйлади, ишқ-муҳаббат, вафодорлик, меҳру-шафқат ҳақида сўз юритади. Бобур маърифатни халқ орасида ёйишга, илмни жамият равнақи йўлида хизмат қилдиришга интилди.¹

Муҳаммад Шайбоний Шоҳ Будоғнинг ўғли, Абулхайрхоннинг набираси бўлиб, отаси ёшлигида вафот этгач, бобоси Абулхайрхон тарбиясини олган.

Абулхайрхон вафотидан кейин Шайбоний ва унинг иниси Маҳмуд султон ўзбек амирларидан Қарочинбек зиммасига олиниб, бу икки хонзода ўзбек султонларидан Қосим султон ва унинг амир-ул-умароси Темурбекдан ҳарбий таълим ва тарбия оладилар.

Шайбоний Мовароуннаҳрнинг Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларида бўлиб, Абдулла Тархон ҳузурига келиб икки йил Бухоро мадрасаларида таҳсил олиш билан бирга бу ердаги давлат арбоблари, олим, фозил, шоир ва санъаткорлар билан танишади.²

Шайбоний ўз саройи атрофига олим ва шоирларни тўплаб, уларни илмий-иждодий ишга тарғиб этиш билан бирга, ўзи ҳам форс-тожик тилларида шеърлар ёзган.

Мадраса кўрган, Қуръонни яхши ўқий олган Шайбонийхон саройида Камолиддин Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Мулло Шоди, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон кабилар паноҳ топиб, ўз асарларини битганлар. Камолиддин Беҳзод унинг суратини чизган.

Улуғ салаф Хожа Аҳмад Яссавий асос солган яссавийлик мактаби анъаналари ундан кейин етишиб чиққан издошлари ва яссавийликдан таъсирланган Ҳаким ота Сулаймон Боқирғоний, Қутбиддин Ҳайдар, Қул Занги ото, Мансур ото, Махтумқули, Ҳувайдо ва бошқалар томонидан давом эттирилди. XV аср охири ва XVI аср бошларида бу анъана Мавлоно Шамс Ўзгандий, Камол Шайх Иқоний, Аҳмад, Қул Шарифий, Қул

¹ Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. 211-бет.

² А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 94-бет.

Шароф, Шайх Худодод, Қосим Шайх Азизон, Шайх Жамолиддин, Дарвеш Шайх, Шайх Обид, Мавлоно Хуш Муҳаммад Азизон, Шайх Закариё Яссавий, Мавлоно Солиҳ Муфти сингари издошлари (яссавия давомчилари) ижодида якқол кўзга ташланади. Шайбонийлар ҳукмронлиги даврига келиб яссавийликка эътибор янада кучайди. Айниқса, Муҳаммад Шайбоний, Убайдуллохон (Қул Убайдий) сингари шоҳ ва шоирлар Аҳмад Яссавий ҳикматлари таъсирида ва унга эргашиб шеър ва ҳикматлар битдилар. Абдулмузаффар Рустам Баҳодирхон ибн Жонибек султон, Муъиниддин Жавонмардали султон бин Абусаидхон каби ҳукмдор ижодкорлар эса яссавия шайхлари таълимотига эргашдилар.¹

Муҳаммад Шайбонийхон Хожа Аҳмад Яссавийнинг табаррук номини тиклаш ва улуғлаш мақсадида улуғ пирнинг Туркистондаги мақбарасини таъмирлайди, Яссавий анъаналарини жонлантиради. Шайбонийхоннинг султон ул-орифинга кўрсатган бундай эҳтиромини унинг бадийй фаолиятида ҳам кўриш мумкин.

Фитрат «Чигатой адабиёти мактаби» вакиллари ҳақида фикр юритиб, ўзбек шоирлари ичида Шайбонийхон Яссавий шеърини анъаналарининг давомчиси эканлигини таъкидлайди: «Бу даврнинг маълум шоирларини кўздан кечирмак истаганимизда бошлаб олдимизда тикланган шоир Шайбонийхоннинг ўзидир. Шайбонийхоннинг бутун шеърлар мажмуаси қўлимизга тушмади, лекин «Шайбонийнома»дан бошқа тазкира ва мажмуалардан тўплаганимиз намуналар унинг санъатга тубан бир шоир эканини кўрсатмакда».²

XVI аср ўзбек адабиётида Яссавий анъаналарини таҳлил этган адабиётшунос Нодирхон Ҳасан фикрича, умрининг асосий қисми жанг майдонларида ўтган, илм ва адабиёт билан шуғулланган Шайбоний 1508 йилда ёзилган «Баҳр ул-худо» («Ҳидоят йўли денгизи») номли қасиданинг муаллифи ҳамдир, бу асарнинг ягона қўлёзма нусхаси Лондонда, девони эса Истанбулдаги Тўпқопи саройида сақланишини билдирган: «Шайбонийхон шеърининг

¹ Нодирхон Ҳасан. XVI аср ўзбек адабиётида яссавия анъаналари. Ўзбек тили ва адабиёти. 2004, 2-сон, 27-бет.

² Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. 56-бет.

завқини яхши билар, ўзи ҳам шавқ билан шеърлар айтар эди. Бу шеърларда шоҳ ва шоирнинг тақводорлиги, олиму авлиёларга ҳурмат билан қараганлиги, хилватнишинлиги намоён бўлади, мазкур хусусиятлар Шайбоний шахсиятини Аҳмад Яссавий шахсияти билан чамбарчас боғлайди».¹

Шайбоний «Девон»ини варақлаганда унинг Аҳмад Яссавий ҳикматларидан таъсирланган ижодкор эканлигига гувоҳ бўламиз.

Нодирхон Ҳасан Аҳмад Яссавийнинг қайси жиҳатлари Шайбонийни ўзига жалб қилди, деган фикрни илгари суриб, уни илмий жиҳатдан ҳолисона таҳлил этган: Биринчидан Хожа Аҳмад Яссавий илк туркий тариқат бўлмиш яссавийликнинг асосчиси, муршиди комил бўлса, туркий тасаввуф адабиётининг асосчиси, ҳикматнавислик анъанасининг бошловчиси эди. Учинчидан, Яссавий ҳикматлари тилининг халқона бўлганлиги ҳам шоҳ ва шоирнинг диққат-эътиборини тортган.

Шайбонийнинг Яссавийга издошлигини кўрсатувчи яна бир жиҳат унинг Туркистон, Саброн, Сигноқ, Ўтрор каби шаҳарлар тарифида Хожа Аҳмад Яссавийни алоҳида мадҳ этишидир. Бундай шеърларда унинг Пири Туркистонга бўлган самимий муҳаббати чуқур ифодаланган:

*Авлиёлар сарвари ул шоҳи Туркистон эмиш,
Ер юзини нурли тутқон моҳи Туркистон эмиш...
Ойтойин онинг суйининг васфидин бир шаммас,
Оби замзамким деюрлар, чоҳи Туркистон эмиш...
Ойтойин мен, эй йигитлар, ушбу сирни тинглангиз,
Сарвар ўлурга лойиқ ер жоҳи Туркистон эмиш...*

Шоир: «Қилма умрунг эмди зое роҳи Туркистон эмиш», — дея умрни беҳуда ўтказмаслик ва салафи — Пири Туркистоннинг йўлига киришга чақиради. Чунки унинг фикрича, Яссавий таълим-тарбияси ҳар қандай кишини сарвар қилиб етиштиради. Зеро, Яссавий барокатидан Туркистоннинг суви оби замзамга ўхшайди.²

Яна бир бошқа шеърида Туркистонга Яссавий зиёратига даъват этилади. Турк олими профессор Заки Валидий Тўғон:

*Қайси ганж бўлғой онингтек авлиёлар ондадир,
Бири Сигноқ, бири қилич, бири Туркистон сори,*

^{1,2} Нодирхон Ҳасан. Ўзбек тили ва адабиёти. 2004, 2 сон, 28-28-бетлар.

байтидаги Сигноқдан мурод — бу шаҳардан етишиб чиққан аллома Ҳисомиддин Сигноқий, қиличдан мақсад — Фарғонадаги қорахонийлар машойихидан қилич Бурҳонга ишора, Туркистон деганда эса Ҳожа Аҳмад Яссавий назарда тутилганлигини ёзади.

Шайбонийхон шеърияти мутахассислар фикрича, Туркистон тарихи ва географиясининг шеърӣ баёни ҳамдир.

Шайбонийхоннинг Яссавийга эътибор қилишининг сабабларидан бири, фикримизча, «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг тил ва ифода жиҳатидан ниҳоятда халқоналиги эди. Яссавий шеърларининг тили кенг халқ оммасига тез етиб борар ва уларнинг қалбларини завқлантиришга хизмат қиларди.

Саккокий, Гадоий, Навоий каби туркий шеърӣят асосчилари анъаналарини ўзига хос йўсинда давом эттирган Шайбонийхон шеърларида ўз она юртига бўлган чексиз муҳаббати яққол сезилиб туради. Бухоро, Самарқанд, Урганч, Ясси, (Туркистон) Саброн каби шаҳар ва кентларнинг номлари унинг шеърларида тез-тез учрайди. Шоир Самарқанд тоғини жаннатдаги тоғларга ўхшатади, Бухорои шарифни каъба янглиғ мадҳ этади, Мовароуннаҳрни Худонинг инъоми деб билади:¹

*Тангри берди бизга эмди Мовароуннаҳрни,
Ким, кўра олмас кишининг кўнгли тор ўлди яна.*

Адабиётшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов Убайдуллохон ҳақида илмӣй тадқиқот олиб бориб, унинг тож-тахт бошқариш билан бирга етук шоир эканлигини, диний-дунёвий илмлардан чуқур хабардор, тарихда яхши ном қолдирган подшоҳ эканлигини таъкидлайди: «Ўзбек адабиёти тарихида уч тилда қалам тебратган, шеър ёзган, девон тузган шоир кам. Бухоро ҳокими Маҳмуд султоннинг ўғли Убайдуллохон шундай шоирлардан эди. У болаликдан адабиётга берилган, дунёвий илмлар билан бир қаторда диний билимларни ҳам мукаммал эгаллаган.

Уни худо мардлик ва жасурлик фазилатларидан қисмаган, вақти келганда у ўз юртининг мустақиллиги учун кўлида қилич билан душманга қарши отланган ва ғалабаларга эришган, умрини 1533-1539 йилларда Бухоро тахтида подшоҳлик қилиш билан якунлаган, мамлакат ободонлиги йўлидаги ишлари билан ўзидан яхши ном қолдирган».²

¹ Нодирхон Ҳасан. Ўзбек тили ва адабиёти. 2004, 2-сон, 31-бет.

² Абдуқодир Ҳайитметов. Адабий меросимиз уфқлари. Тошкент, "Ўқитувчи", 1997, 24-бет.

Бобур, Махдуми Аъзам, Мажлисий, Муҳаммад Солиҳ ва Убайдуллохон нақшбандия тариқатини қабул қилдилар, ижодларида унинг сулукини давом эттирдилар. Убайдий нақшбандия таълимотига эътиқод қўйиш билан бирга уни Пири комил — ўз салафи деб таниди.

Ҳофиз Таниш «Абдулланом»да Убайдий шайбонийлар сулоласининг энг етук давомчиларидан эканлигини таъкидлаган: «Убайдий шайбонийлар династиясининг ҳукмдорларидан бўлмиш Убайдуллохон ибн Маҳмуд султондир. У ўзининг шоҳлик фаолияти давомида тожу тахт ва шайбонийлар хонадонининг ҳукмронлигини мустаҳкамлашга интилиб, доимо динга ривож бериб, (мамлакатда) пайғамбарнинг олий суннاتини жорий қилади».¹

Фитрат «XVI асрдан сўнгга ўзбек адабиётига умумий бир қараш» илмий мақоласида Убайдуллохоннинг форс, арабий ва ўзбек тилини яхши билганлигини, яссавия мактабининг издошларидан эканлигини ва Навоий шеъриятини чуқур тушуниб, унга эргашиб ғазаллар ёзганлигини таъкидлаган: «Унинг шеърлар мажмуаси(да) форсий, арабий ғазаллардан бошқа Навоийларнинг сарой адабиётлари шаклида ҳам яссавийлик мактабига махсус шаклда парчалар бор. Убайдуллохоннинг форсийча ва ўзбекча чиройлик парчалари кўб. Бу кунги материалларга кўра, уни бу даврнинг энг яхши шоири деб қабул қилишга тўғри келади».²

Убайдуллохоннинг ёшлиги кўпроқ Бухорода ўтган, илмга, шеърятга, айниқса, нақшбандия тариқатига қаттиқ қизиқади. Унга ўз даврининг етук олимлари дарс берганлар. Хусусан, Ҳасанхожа Нисорий, Мир араб лақабли Амир Абдулла Яманий Убайдийга нақшбандия тариқати бўйича пирлик қилганини, Хожа мавлоно Исфаҳоний ҳадисдан таълим берганлигини қайд этган. Амир Абдулла Яманий Хожа Аҳрор муридларидан бўлган.

1513 йили Мовароуннаҳрни қайта қўлга киритган шайбоний султони Убайдуллохон даврида мамлакатда илм, маданият, санъат, халқ хўжалиги равнақ топди. Шайбонийхоннинг жияни бўлган Убайдуллохон ҳукмдор бўлиш билан бирга, ис-

² Ўзбек адабиёти тарихи. 3 жилд. 28-бет.

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-том, 57-бет.

теъдодли шоир, яхши илмий-маданий таълим-тарбия кўрган зиёли, маърифатпарвар ва дарвеш табиат инсон эди. У атрофига олим, шоир ва санъат аҳлини тўплайди, ўзи ҳам бевосита шеър ёзиб, хаттотлик ва мусиқа билан ҳам шуғулланади. Қуръони каримга муҳаббати баландлигидан ўз қўли билан Мусҳафи шарифни кўчириб, Макка ва Мадинага юборган, ҳатто туркийда тафсир ёзган, фикҳ илмида рисола ҳам битган.¹

Убайдуллохон Хожа Аҳмад Яссавий, Махдуми Аъзам Хожаги Косоний, Алишер Навоий, ҳатто Заҳириддин Бобурни ўзига салаф деб билган. Уларнинг шеърларига назира ва татаббулар ёзган.

Услубий жиҳатдан ўхшаш мисралар тузишда Убайдий Навоийга яқинлашишга уринган, унга ҳавас билан мурожаат этган:

*Шеърлар айтиб Убайдий ҳам Навоий шеъридек,
Кўрки шоирлар аро ул доғи шоир бўлғуси.*

Убайдийнинг:

*Навбаҳор айёми бўлди, гулузоре сўзлоли,
Бодаи гулгун ичарга лолазоре кўзлоли*

матлаъли ғазали Навоийнинг «Кўзлоли» радифли ғазалига ўхшатма — назира тарзида ёзилган.

Убайдийнинг қуйидаги ғазали Навоийнинг шу мавзудаги фикрларинигина эмас, балки мутафаккирнинг, тасвирлаш услубини ҳам эслатади:

*Ошиқ ўлғон кишиларнинг назари пок керак,
Они билмакка доғи фаҳм ила идрок керак.
Ишқдин ғунча киби кўнгли тўла қон керак,
Юзи ҳам сориқу гулдек яқоси чок керак.
Ишқ жон бермаку бош ўйнамаку куйламакдур,
Ошиқ ул ишларида чобуку чолок керак.
Ишқ ошуфтаси ошиқ кишининг оҳича,
Сўзлари дардлику кўзлари намнок керак.
Сўз Убайдиға дема, ўзга ҳабибидинким,
Анга аҳбоб аро Хожаси Лавлок керак.*

Бундаги «назари пок, кўнгли қон, юзи сариқ, яқоси чок, сўзлари дарднок, кўзлари намнок» каби ташбеҳ ва истиоралар

¹ Нодирхон Ҳасан. Ўзбек тили ва адабиёти. 2004, 2 сон, 57-бет.

Навоийнинг ошиққа берган тавсифига жуда ўхшаш. Охирги байтда ўз услубига қайтиб: Сен Убайдийга ўзгалар маҳбубидан гапурма, унга аҳбоблар (кўнгил муҳаббат қўйган кишилар) орасида ўз ҳабиби — Олам сарвари (Муҳаммад алайҳиссалом) керак, деб оятга мурожаат этган.¹

Шунингдек, Убайдийнинг «ёр истамаки, олам аро ёр топилмас», «сабр этса киши, муродиға еткусидур» сингари мисралар билан бошланувчи шеърлари Заҳириддин Бобурнинг ғазал ва рубоийларини эслатади:

Убайдийнинг:

*Ошинолиқ қилиб ёмон кишига,
Сен ёмон сўз неча эшиткайсан.
Тура олмай анинг сўзига, яна,
Бош олиб бир сориға кетгайсан,*

қитъаси гўё Бобурга киноя, пичинг тарзида ёзилганга ўхшайди².

Ҳар доим хушёр бўлиб, ўзи билан ҳақ орасида мавжуд бўлган мақоматларни, мулоқотларни ва ҳисобларни андишада сафар қилиб, яъни солиқнинг ўз табиатига, ўтмишига сафар орқали одамийликдан фаришта сифатликка кўчиб, ҳақ висолига етиш, юрганда ҳамиша кўзни қадамдан, ички нигоҳни Аллоҳ мушоҳадасидан узмай, фаолиятидаги ҳар бир ҳаракатни ўзи идрок этиб, мудом халқ ичида фаол бўлган ҳолда, қалбда ҳақ таоло билан танҳо бўлишлик Убайдийнинг хожাগон тариқати удумларини чуқур англаганидан далолат беради.

Хожাগон Махдуми Аъзам Убайдуллохоннинг рубоийларига, ғазалларига тасаввуф нуқтаи назаридан ёндашиб, шарҳлар битган. Халқ орасида улар ўртасидаги ибратли пири муридлик алоқаларини улуғловчи ҳикматлар бор. Жумладан:

*Махдуми Аъзам қўл берди, хизматларинда турди,
Ҳикмат дўконин қурди, ул Убайдий султонхон.
Зулм ишларин ташлади, адлу-омонни бошлади,
Тангри бўлинг, бошлади, ул Убайдий султонхон.*

Убайдий хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларини анча чуқур мутолаа қилган. Ҳар уч тилда бемалол ижод эта оладиган шоир ва ҳикматгўй бўлиб етишган.

^{1,2} Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи, 99-бет.

Яссавий шахсияти ва ижодиётига қизиқиш қайта жонланиб, унинг ҳикматнавислик анъаналарини давом эттириш тамойили бошланган бир даврда Убайдий ҳикматнависликда катта ижодий ютуқларни қўлга киритади. Яссавий ҳикматлари таъсирида ҳикматлар битади. Хожа Аҳмад Яссавийга самимий ҳурмат ва эҳтиром билан шундай шеър бағишлайди:

*Барча машойих сарвари Хожа Аҳмад Яссавий,
Сонсиз мурид раҳбари Хожа Аҳмад Яссавий.
Хизр отанинг ҳамроҳи, огоҳларнинг огоҳи,
Доим «илоҳи, илоҳи» Хожа Аҳмад Яссавий.
Аллоҳ зикри ҳамдами, барча валийлар аъзми,
Пири илоҳий маҳрами Хожа Аҳмад Яссавий.*

Нодирхон Ҳасан, шайбонийларнинг Яссавий ҳикматнавислиги анъанасини давом эттириши Пир ва муридлик риштасининг маҳкам боғланиши, хусусан, Убайдийнинг Яссавийга эргашиб, халқчил шеърлар ёзганлигида эканлигини таъкидлаган.

Шайбонийларнинг Яссавий ижодиётига алоҳида эътибор бериши ва унинг ҳикматнавислик анъаналарини қайтадан жонлантириши XVI аср ўзбек адабиётида юзага келган эътиборли бир янгилик бўлди. Бу ҳақда Ф.Кўпрули: «Тўртлик шаклида, ҳикмо вазнида ёзилиб, эски халқ адабиёти унсурлари билан диний-сўфиёна талқинлар қоришуvidан юзага келган ва адабиёт тарихида ҳикмат тарзи номини олган ҳикматнавислик анъанаси темурийлар даврида мумтоз чигатой адабиёти ҳукмрон бўлган муҳитларда аҳамиятини тўла йўқотган бўлиб, фақатгина халқ табақасига мансуб дарвеш гуруҳлари орасида яшар эди. Шайбонийхон ва Убайдуллохон томонидан бу йўлда шеърлар ёзилиши юқори табақа орасида ҳикмат тарзининг қайтадан анъанага айланишини келтириб чиқарди», — Янош Экман Убайдийнинг биринчи хизмати чигатой адабиётида ҳикмат жанрини жонлантирганлигидадир, деб ёзади.¹

Яссавий ҳикматлари каби Убайдий ҳикматларининг ҳам маъно-моҳиятини тўла англаш учун Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларидан пухта хабардор бўлган ҳолда, илм

¹ Нодирхон Ҳасан. Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 2-сон, 32-33-бетлар.

талабларни Қуръони каримни ўқиб-ўрганишга ва ихлос билан илоҳий файз эшигини қоқишга даъват қилади:

*Қуръон отлиғ каломини ким ўқуса,
Дев бирла шайтон андин қочар дерлар.
Ихлос ила файз эшигин ҳар ким қоқса,
Муфтиҳ ул-авбоб анга очар дерлар.*

Убайдий бу сўзларни айтишда Яссавийнинг:

*Дурри гуҳар сўзум оламға сочса,
Ўқубон ул каломи ҳақни очса.
Ихлос билан муҳаббатнинг жомин олиб,
Жону дилда ҳақ зикрини айтинг, дўстлар.
Бошим бериб, белим боғлаб, қилсам ихлос,
Шайтон лаин чангалидин бўлсам халос,*

— каби мисраларидан таъсирланганлиги шубҳасиз.

Бу икки улуг адиб ижодидаги бундай ўзаро муштаракликлар Яссавий ҳикматлари унинг издошлари ижоди эмас, балки ўз қаламига мансублигини тасдиқлашга хизмат қилади. Зеро, Яссавий ҳикматларидаги фикр-ғоялар Убайдий каби бир ҳукмдор тарафидан қўллаб-қувватланиб, ривожлантирилиши ҳар томонлама аҳамиятли.

XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек адабиёти тарихида ижодиёти билан ўзига хос мавқени эгалловчи қаламкашлардан бири Муҳаммад Солиҳдир. Муҳаммад Солиҳ ҳақида турли тазкира ва тарихий асарларда фикр баён қилиниб, унинг ижодига ҳар хил муносабатда бўлинган. Жумладан, улуг ўзбек шоири ва адабиётшуноси Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» бешинчи мажлисида Муҳаммад Солиҳни «табъида хеле диққат бирла чошни бор» деб таъкидлайди, бу Навоий эътиборига сазоворлик белгисидир.

XVI асрда яратилган «Бобурнома», «Бадоеъ ул-вақоеъ», «Ҳабибус-сияр», «Тарихи Рашидий», «Тухфаи Сомий», «Музаккири аҳбоб» каби асарларда шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида янги маълумотлар келтирилади. «Бобурнома»да Муҳаммад

Солиҳнинг лирик меросини эслатиш ҳолати билан бир қаторда уни кескин тарзда танқид қилиш ҳолати ҳам учрайди.

Муҳаммад Солиҳнинг адабий фаолиятига Алишер Навоийнинг юқори баҳо берганидан Солиҳ шеър ёзишни анча барвақт бошлагани кўринади. Ўша даврдаги анъанага кўра, у ўзбек ва форс-тожик тилларида шеърлар ёзган. Шунинг учун Бобур бу шеърларни назарда тутиб, «чошнилик газаллари бор, агарчи ҳамворлиги чошнисича йўқтур. Туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур»,¹ деб таъкидлаган эди.

Навоий ва Бобур каби атоқли сўз санъаткорлари томонидан истеъдодли шоир сифатида таърифланган Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асари бизгача тўлиқ етиб келган.

Ўзбек классик адабиётида биринчи тарихий дoston бўлган «Шайбонийнома» айрим анъанавий хусусиятларига қарамай, икки сулола: темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушларнинг даҳшатли манзараларини тасвирлаши, бадий услуби ва тили билан ўтмиш адабиётнинг қимматли бир ёдгорлигидир.

Муҳаммад Солиҳ ёшлигида ўша замоннинг маданий маркази бўлган Ҳиротда машҳур олим, шоир ва мутафаккир мавлоно Абдурахмон Жомийдан сабоқ олади, араб, форс-тожик тилларини ўрганади, тарих, адабиёт, ҳуснихат билан шуғулланади, шеър ёзишни машқ қилади.

Муҳаммад Солиҳдан девон қолган. Унинг адабий маҳорати Алишер Навоийнинг диққатини ўзига тортган, шунинг учун ҳам унинг ижодига юксак ва ижобий баҳо берган:

«Муҳаммад Солиҳ исми муносабати билан Солиҳ тахаллус қилур. Нур Саидбек ўғли дурур. Ўзи мулойим йигитдур. Атворининг отаси атвориға нисбати йўқтир. Анга ҳам ғариб саҳве тушдиким, султон соҳибқирон қуллигинин ғайбат ихтиёр қилди. Баъзи дедиларким, беҳудлик оламида ёмон мусоҳибларани бу ёмон йўлга тутубтурлар. Таъбида хиле диққат ва чошни бор. Хатқа ҳам қобилияти кўпдур. Бу матлаъ анингдирким:

*Паришон бўлмағайман, зулфи ёпса моҳи тобонин,
Қоронғу бўлса тун, не ғам, чу олса субҳ хоёнин.*

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 3 том. 82-бет.

Муҳаммад Солиҳнинг шеърӣй таланти ва адабий маҳорати, ҳатто Бобурнинг диққатини ўзига жалб этган. Шунинг учун ҳам у «Бобурнома»нинг уч ерида Муҳаммад Солиҳни эслайди.¹

Муҳаммад Солиҳнинг адабий маҳорати фақат Навоӣй ва Бобургагина эмас, бошқа жуда кўп адабиётшуносларга ҳам маълум эди. Унинг асарларини севиб ўқир, баёзларга тиркар ва тарихӣй-адабий тазкираларга киритар эдилар. Жумладан, Сом мирзо Муҳаммад Солиҳ ҳақида куйидагиларни ёзади:

«Амир Муҳаммад Солиҳ амир Нур Саиднинг ўғли, Амир Темур Курагон салтанатининг таянчи бўлган амир Шоҳ Маликнинг набираси бўлиб, чигатой умароларидан эди. Ўзи жуда қобил, хушфаҳм, ишқ-муҳаббат ўтида куйган эди».²

Ҳасанхожа Нисорӣй «Музаккири аҳбоб» тазкирасида: «...латиф сўзлари бордир ва таниқли хуш таъьлардан бўлиб, таърифга муҳтож эмас...»³ деган юксак баҳони берган.

Муҳаммад Солиҳ фақат форс-тожик тилидагина эмас, ўзбек тилида ҳам лирик шеърлар ёзган. Масалан, «Шайбонийнома»да Шайбонийнинг отдан йиқилишини эшитиб, уни кўриш учун келган шоир Шайбонийга бағишлаб ўзбекча ғазалининг куйидаги матлафини келтиради:

*Қил фидо жонимни, гар жисми латифинг хастадир,
Сен саломат бўлки, юз минг жон сенга вобастадир⁴.*

Таниқли адабиётшунос олим Н. Маллаев Муҳаммад Солиҳнинг ҳаёти, ижоди, унинг «Шайбонийнома» асари ва ундаги персонажларни «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида батафсил таҳлил этган ва мутафаккир адиб-шоирнинг тарихӣй ўрнини юксак баҳолаган:

«Шайбонийнома» ўзбек классик адабиёти реалистик анъаналарини ривожлантиришда қимматли ҳисса бўлиб қўшилган асарлардан биридир.

«Шайбонийнома» ўзбек адабий тилининг ҳам муҳим бир ёдгорлигидир. Бу асар орқали биз ўзбек адабий тилининг XVI аср бошларидаги тараққиёти билан, ўтроқ ўзбеклар ва кўчманчи

¹ А. Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 171-бет.

² Ўша асар, 173-бет.

³ Ҳасанхожа Нисорӣй. Музаккири аҳбоб. 80-бет.

⁴ А. Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 174-бет.

Ўзбеклар тилининг ўзаро чатишув процесси кучайганлиги билан танишамиз. Шоир ўз достонига кўчманчи ўзбекларнинг тилига хос бўлган муҳим хусусиятларни, жумладан баъзи шевалардаги «ж» лаш хусусиятини киритади. Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йўлини давом эттирган шоирлардан бири бўлиб, у жонли тилдан янада кенгроқ фойдаланди, бу билан адабий тилни жонли тилга яқинлаштиришга маълум ҳисса қўшди.¹

Н. Маллаев Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достони ҳақида фикр юритиб, унинг ўзбек халқ достонларига ўхшашлиги ва унга илова тарзида ёзилганлигини таъкидлаган: ўзбек халқ достонлари орасида «Шайбонийнома» номли бир достон ҳам бор. Бу достонни фольклорист Ҳоди Зарифов машҳур халқ шоири Пўлкандан ёзиб олиб, 1928 йилда нашр эттирди. Достон икки қисмдан: «Шайбонийхон саргузашти» ва «Хуршидой саргузашти»дан иборат. Достоннинг асосини унинг биринчи қисми ташкил этади, иккинчи қисми эса аслида мустақил халқ ижоди бўлган машҳур Хуршидой эртагининг вариантларидан биридир. Хуршидой саргузашти гўё Шайбонийхоннинг ҳукмронлиги даврида рўй берган эмиш, кўп мусибатлардан кейин эркакча либос кийиб, ўз отасининг хизматкори бўлиб ёлланган ва Шайбонийхонни зиёфатга чақирган эмиш. Сўнгра у шу зиёфатда кўпнинг олдида ўз саргузаштларини бир эртақдай ҳикоя қилиб, мунофиқ руҳоний ва сотқин вазирни фош қилганмиш. Мана шуларга кўра, бу эртақ «Шайбонийхон» достонига илова қилинган.²

Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг, айниқса, «Садди Искандарий» достонидаги ҳамду наътларни бир мунча соддароқ тил ва услубда қайта ишлаганга ўхшайди. XVI аср Мовароуннаҳрда, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг адабий фаолияти кечган Хуросонда адабий ижод даражаси анча юқори савияда бўлган. Унинг тематикасида гарчи анъанавий услублар катта ўрин тутган бўлса ҳам, лекин прогрессив ижодкорлар шу традицион мотивлар доирасида ҳам ўз давридаги социал, маданий ҳаётнинг руҳини беришга интилганлар, поэтик

¹ Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 701-бет.

² Ўша асар. 704-бет.

тасвир имкониятларини анча бойитганлар. Уларни шаклбоз дебгина баҳолаш бир ёқламалилик, шу давр адабиётининг ўзига хос хусусиятларини чуқур таҳлил қилмаслик бўлади.¹

Демак, Муҳаммад Солиҳ ўзбек халқ дostonларини ўрганган, ўз ижодида халқ дostonларидан, эртакларидан жуда кўп фикрларни ўзлаштирган.

Бобур, Махдуми Аъзам, Убайдий, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисийлар адаб масаласига алоҳида эътибор бердилар. Улар ўз асарларини ўзбек тилида баён қилдилар ва ўз қарашларида умуминсоний ғоялар билан бир қаторда миллий анъаналар, урф-одатлар, қадриятлар тўғрисида ҳам қимматли фикрлар қолдирдилар.

Мажлисий XV аср охири ва XVI аср биринчи ярмида яшаб ижод этган истеъдодли шоир. Унинг халқ оғзаки адабиёти материаллари асосида яратган «Қиссаи Сайфулмулк» дostonи XVI аср бошларидаги ўзбек адабиётининг қимматли ёдгорликларидан биридир.

Мажлисий ўз дostonида форс-тожик тилидаги «Қиссаи Сайфулмулк» насрий вариантдан манба сифатида фойдаланди ҳамда машҳур ўзбек классик шоири Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» дostonидан илҳомланди ва ўрганди. Шу билан бирга, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» дostonи ўзбек классик адабиётининг янги ва оригинал бир дostonи сифатида вужудга келди. Шоирнинг ўзи ҳам буни таъкидлаб:

*Бағир қонини ҳам ерга томузуб,
Қалам чашмасидин сувлар оқузуб.
Қуруқ ерда гулистон сабз қилдим,
Ки ошиқларға бўстон сабз қилдим,*

— деган эди. «Қиссаи Сайфулмулк» халққа манзур бўлган, унинг севикли асари сифатида «Халқ китоблари» қаторидан ўрин олган дostonлардан биридир. Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулк»ни яратишда «Минг бир кеча»дан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланди ва айни вақтда халқ шоирлари ҳам Мажлисий дostonи асосида «Қиссаи Сайфулмулк»нинг фольклор вариантларини яратиб куйлаб келдилар. «Қиссаи Сайфулмулк»

¹ А.Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 136-бет.

ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат топгани каби, татар, туркман, қozoқ ва бошқа халқлар орасида ҳам шуҳрат қозонган.

Ўзбек халқ оғзаки ижодиётидан ва бошқа ёзма манбалардан унумли, ўринли ва ижодий фойдаланган Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» достонининг асосий мавзуси ишқ-муҳаббатдир. Буни шоирнинг ўзи ҳам таъкидлаб ўтади:

*Бориб анда, битиб ушбу ҳикоят,
Қилур ишқу муҳаббатдан ривоят.*

Мажлисий ҳам Алишер Навоий анъаналари йўлидан боради. Худди Фарҳоддек, Шаҳзода Сайфулмулк ҳам отаси тақдим этган тўнда Бадиулжамол сурагини кўриб унга ошиқ бўлади. Сайфулмулк севгисига етишиш учун ҳамма нарсадан, ҳатто подшоликдан ҳам воз кечишга тайёр:

*Кетиб ақлу қарори сабр ондин,
Кечиб бу тахту бахту жаҳондин.*

Мажлисий фикрича, ошиқ ўз маҳбубасига чин кўнгил кўйса, бундай ошиқларга фироқ ва айрилиқ алангаси, ҳижрон тунининг қайғу аламлари ҳам шаҳду шакардек ширин, айшу ишратдан лаззатлироқ туюлади. Бундай ишққа қалби пок, иймони бутун, ботини тоза, жасур эр кишигина қодир. Маънавий тубан, жоҳил, ёвуз ниятли одамлар эса ишқ дардидан бенасибдирлар.

Достонда илгари сурилган ахлоқий масалалардан яна бири кишининг ўз мақсади йўлида қатъий кураш олиб бориши, бу йўлда ҳар қандай қийинчиликлар ва машаққатларни мардонавор енга олиши, қаҳрамонлик, жасурлик кўрсата олиш қобилиятидир.

Сайфулмулк маъшуқасига эришиш йўлида денгиз фалокати, одамхўр зангилар ва занги қизнинг берган азоб-уқубатлари, оғзидан ўт сочувчи аждар, саҳрода йўлиққан йўлбарс, кўр-қинчли ва даҳшатли девлар билан олишади. Уни ҳеч қандай офат ва фалокат йўлидан қайтара олмайди.

Мажлисий дўстлик ғоясини талқин этишда Сайфулмулк билан Саид ўртасидаги қадрдонлик, биродарлик, садоқат билан бир қаторда, аёллар орасида ҳам, Бадиулжамол ва

Рабиалмулкнинг бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббати, ишончи ва иноқлигини кўрсатиш орқали мустақкам дўстлик бўлиши мумкин деган фикрни олға суради.

Мажлисий достонининг қайта-қайта нашр этилиб, татар халқи орасида кенг тарқалиши ва «Татар адабиёти тарихи»дан ўзига муносиб ўрин эгаллаши, унинг бошқа қардош халқлар тилига таржима қилинишига ҳам сабаб бўлди.

Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» достонини қозоқ тилига таржима қилган шоир Саййид Гаройдир.

Саййид Гарой таржима қилган «Қиссаи Сайфулмулк»дан ташқари яна бир достон борки, у ҳам бўлса «Достони Сайфулмулк»дир. «Қиссаи Сайфулмулк» достонининг халқ оғзаки ижодиёти вариантини бирорта туркман ёки хоразмлик адабиёт мухлиси ёзиб олиб нашрга тайёрлаган бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда, бу икки тахминдан сўнггиси ҳақиқатга яқинроқ кўринади. Бу ҳол «Достони Сайфулмулк»нинг туркман халқи орасида ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлган.

Адабиётшунос олим А.Иброҳимов достонни таҳлил қилар экан, «Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» достони ва достон назмининг сабаби» мавзусида асарнинг ёзилиш тарихини шундай баён қилади:

*... Ки ногоҳ бир куни жонон йўлиқти,
Бу мискин бандага султон йўлиқти.*

*Дедиким: Мажлисий, ҳолинг нечукдир?
Фироқ ўтида аҳволинг нечукдир?*

Мажлисий ундан ҳол сўраган, кўнглини кўтарган султонга таъзим қилади, унга «Гул ва Наврўз» достонини тақдим этади. Бу достон унга маъқул бўлади. Шеърнинг мазмунидан англашиладики, шоир қўлида «Гул ва Наврўз» номли китоб бўлган, китобни ўқиб қалби равшан тортади, чунки китоб туркий тилда ёзилган, бу уни туркийда худди шундай достон ёзишга ундайди. «Гул ва Наврўз»ни кўздан кечирган султон қўйнидан унга бир китоб чиқариб беради. Бу форс тилида наср билан ёзилган «Сайфулмулк» эди.

Мажлисийга меҳрибонлик қилган бу шахс ўзи тақдим қилган асарни ўзбек тилига назм билан таржима қилишни ва унга «Гул ва Наврўз» вазнини ўлчов қилиб олишни ҳам топширади:

*Дедиким: «Мажлисий бекор турма,
Ки ман шоирдурман деб, лоф урма.*

*Агар бордир ҳунар илгингда, кўрсат,
Ки бу дафтарни туркий тилга тузат.*

*Буюрдики, «Гули Наврўз» вазнин,
Анга мезон қилибон, назм қилгин!»*

Достонни таҳлил этган А.Иброҳимов «Қиссаи Сайфулмулк» форс тилидаги насрий қиссанинг айнан ўзбек тилига қилинган таржимасими ёки қайта ишланганими, деган саволни бериб, ўша насрий қисса билан Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» достонини таққослайди. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган 157-рақамли «Шаҳзода Сайфулмулк ва маликаи Бадиулжамол» сарлавҳали, шунингдек, 327-рақамли «Қиссаи Маликаи Рухафзо» сарлавҳали форс-тожик тилида наср билан ёзилган қўлёзмаларни таққослаш шуни кўрсатдики, Мажлисий ўзининг «Қиссаи Сайфулмулк» достонига янги боблар қўшган, бир қанча диний афсонавий воқеа-ҳодисалар тасвирланган бобларни тушириб қолдирган, ҳатто юнон ҳакимининг қизи томонидан Сайфулмулкка айтиб берилган «Заргар йигит ва Малика Жамила» ҳикояси ҳам бутунлай тушириб қолдирилган. Бу эса «Қиссаи Сайфулмулк»нинг Мажлисий томонидан тамомила қайта ишланганлигини кўрсатади.²

Бу ҳақда у шеърятда гулистон, бўстон, гулзор яратиб, обод қаср қурганлигини таъкидлайди.

Демак, бу достон форс-тожик тилида наср билан ёзилган достоннинг айнан шеърый таржимаси эмас, балки тамоман қайта ишланган достондир.

¹ Мажлисий. Қиссаи Сайфулмулк, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959, 59-бет.

² А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 136-бет.

Адабиётшунос олимлар «Қиссаи Сайфулмулк» асарининг бадиий-эстетик қиммати ҳақида фикр- мулоҳазаларини айтишган. «Қиссаи Сайфулмулк» ўзбек классик адабиётининг эпик дostonчилик тарихида ўзига хос муносиб ўрин қолдирди. Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт анъаналарини ўзида мужассам этган бу асар ўзининг пухта бадиий қиммати, тил ва услуб халқчиллиги билан муҳим аҳамиятга эгадир. Адабиётшунос Х.Расулов тўғри таъкидлаганидек, «Мажлисий ўз асарида ўтмишдошларининг энг яхши анъаналарини давом эттириб, асарнинг таъсирчанлигини оширди. Халқ ижодининг баракали таъсири билан композиция, сюжет ривож, конфликтнинг ижобий қаҳрамонлар ғалабаси билан ҳал этилиши, образларнинг аниқ, равшан ифода билан тасвирланиши ёзувчининг бадиий диди, маҳорати юксақлигидан далолат беради.¹

Мажлисий халқ оғзаки ижоди бўлган эртак, қисса, дostonларни севиб ўрганди, улардан ижодий фойдаланди. Шоир янглишмади. Унинг севги китоби бир неча аср мобайнида ўзбек, татар, туркман, қozoқ ва бошқа халқларнинг китобхонларига манзур бўлиб келмоқда. Ўзбек классик адабиёти «Қиссаи Сайфулмулк»дан кейин халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган «Гулу булбул» (Салоҳий), «Ҳафт гулшан» (Нодир), «Баҳром ва Гуландом» (Сайқалий) каби кўплаб янги дostonлар билан, «Халқ китоблари» қаторидан ўрин олган асарлар билан бойиди.

XV аср охиридан XVI асрнинг сўнгги чорагигача яшаб ижод этган Подшохожа бинни Абдулваҳҳобхожа кичик насрий ҳикоялар муаллифи сифатида ўзбек адабиёти тарихида ўзига муносиб ўрин эгаллайди.

Ўрта аср Шарқ бадиий адабиётида Низомий Ганжавий, Шайх Саъдий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуг сўз усталари ижодиётида ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмаган ҳикоя ва масаллар жуда кўп учрайди. Бундай ҳикоя ва масаллар

¹ Расулов Х. "Сайфулмулк" дostonида романтик ифода ва реалистик тасвир. "Адабий мерос", 2 (30), Тошкент, 1984, 81-бет.

ўтмиш адабиётида катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, улар халқ онгига осонгина етиб борар ва ижодкорнинг илғор ғоя ва фикрларини ахлоқий-таълимий руҳда тушунарли ифодалашга имкон берар эди.¹

Хожа ҳам устоз салафлар изидан бориб, улар олға сурган юксак ғоя ва мазмундан фойдаланган ҳолда ўз она тилида «Гулзор» ҳамда «Мифтоҳул-адл» асарларини яратди.

Бу асарлар фақатгина ўз даври адабиётидагина эмас, балки, умуман ўзбек адабиёти тарихида яратилган бадий прозанинг етук намунаси эканлиги билан диққатга сазовордир.

Хожа ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб, даврнинг ижтимоий-социал масалаларини ёритишга хизмат этадиган муъжаз ҳикоялар яратиб, уларда илғор қарашларни, гуманистик фикрларни ахлоқий-таълимий руҳда юксак бадийят билан ифодалай олди.

Шарқ адабиётида, жумладан, ўтмиш ўзбек адабиётида дидактик асарларга катта эътибор билан қаралган. Бадий ижоднинг эстетик аҳамияти унинг дидактик фикрларни баён қилиш усули ва маҳоратига қараб белгиланган. Шунга кўра Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий асарларида бунга алоҳида эътибор берилган.

Подшохожа ҳам ўзбек адабиёти тарихида ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий руҳда ёзилган кичик насрий ҳикоялар муаллифи сифатида танилган ижодкорлардандир. Унинг «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» асарлари эса XVI аср бадий прозасини таҳлил этишда муҳим манбалардан бири бўла олади.

Хожа ҳам бошқа мутафаккирлар каби аввало халқ ривоят ва афсоналаридан унумли фойдаланди. Масалан, халқ оғзаки ижодиётига мансуб бўлган эртақлар қадимий ёзма адабиёт ёдгорликларида ҳам кўплаб келтирилиб, «ҳикоят» термини билан аталган ва Муҳаммад Авфийнинг «Жамоеул-ҳикоёт ва лавомеур-ривоёт», Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Саъдийнинг «Гулистон», Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий»,

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 3-жилд, 117-бет.

Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг қатор асарлари ва ниҳоят, Хожанинг «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» асарларидан кенг ўрин олган.¹

Ҳикоят кичик эпик жанр сифатида ўтмиш ўзбек ва форс-тожик адабиётида кўп учрайди ва ўзининг ихчамлиги, кичик ҳажмда кенг ва чуқур фикр ифодалаш тугайли қатор ёзувчи ва адибларга жуда қўл келган.

Хожанинг жуда кам ўрганилган асари «Мақсад ул-атвор» («Сўфийлар мақсади») достонидир. Хожа ҳақидаги илмий адабиётларда бу асарга муносабат билдирилмаган. Достон Низомий Ганжавийнинг «Маҳзанул-асрор», Амир Хисрав Деҳлавийнинг «Матлаъул-анвор», Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонларига назира тариқасида ёзилган.

Хожа «Мақсад ул-атвор» дидактик асарининг «Фарзанди азизу дилбанд Мир Абдуссалом Хожанинг насиҳати» бобида ўғлига панд-насиҳат қилган. Низомий Ганжавий ўз ўғли Муҳаммадга, Алишер Навоий ўз укаси Дарвешалига насиҳат қилгандай руҳда ёзилган. Хожа бу ўринда салафлари изидан борган.

Хожа достоннинг сўнгида «Ҳикмати ҳаким» унвони билан берган бобида ўтмиш салафлари ижоди ва халқ қиссаларида учрайдиган дунёнинг бевафолиги ҳақидаги пандларда мавжуд усулни қўллаган. Одатда унда ўтмишда ўтган буюк шоҳлар, қаҳрамонлар, пайғамбар ва авлиёлар ҳаёти ибрат қилиб кўрсатилади ва шундай зотларни ҳам ажал омон қўймади, шунинг учун дунёга меҳр қўйиш беҳуда, деган хулосага келинади. Хожа эса бу усулни қўллайдию, шундай хулосаларга келган буюк шоирларнинг ўзини ибрат қилиб кўрсатади. Мавлоно Жалолиддин Румийдан бошлаб, Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Абдулмажид Санойи, Хожа Камол Хўжандий, Абулқосим Фирдавсий, Салмон Соважий, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Мир Шоҳи Сабзаворий, Мавлоно Котибий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби зотларнинг ҳар бири ҳақида

¹ Масъул муҳаррирлар: И.Султонов, А.Ҳайитметов. Ўзбек насри тарихидан. Тошкент, "Фан", 1982, 77-бет.

алоҳида-алоҳида тўхталиб, уларнинг ижодига таъриф беради. Масалан, Румийни «арши ҳақиқати Нужумий», Низомийни «Хамса ибтидочиси», Хисравни «Соҳиби идрок», Ҳофизни «Лисонул гайб», Саъдийни «Шоҳи сухандон», Жомийни «Раҳбари айём», Лутфийни «Донишвор», Навоийни «кўп шеър ила хамса ёзган сухандон» каби сифатлашлар билан улуғлаб, уларга:¹

*Қилмади бу даҳр онларга вафо,
Тутди алар бори тариқи фано, —*

деган хулосага келади. Кейин эса салафлари ва халқ қиссаларидан фарқли равишда, буларнинг ўлими фақат жисмоний ўлим, ажал қўймай олиб кетган бўлса ҳам, улар маънавий жиҳатдан тирикдирлар, дейди, чунки улардан:

*Бир неча сўз қолди бу олам аро,
Ким кўнгул оинасиғадур зиё.
Маснавию шеърү ғазалдур аён,
Ким бориси лутф ила топди баён.
Назминаки, жонлар ародур ҳузур,
Дийдаи ҳақбинға берур файзу нур.
То бу жаҳон бор бу сўз бордур,
Илми ҳақиқатға бу сўз ёрдур.
Кимки бориб, қўйди эса яхши от,
Ўлмади ул кишию топти ҳаёт².*

Шоирнинг бу сўзлари уни етук адабиётшунос, назариётчи сифатида бадиий адабиёт, унинг ҳаётдаги ўрни, моҳиятига берган улуғ баҳоси ҳисобланади.

Хожанинг ҳозиргача ўзбек адабиёти тарихидаги ўрнини белгилаб келаётган асарлари унинг «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» тўпламларидир. Иккаласи ҳам панд-насиҳат асосидаги муъжаз ҳикоятлардан ташкил топган.

Хожа Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Анвори Суҳайли», Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» ва

¹ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 150-бет.

² Ўзбек адабиёти. Хрестоматия. Давлат бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1959, 147-бет.

«Бўстон» сингари асарларига таянган. Уларда ёзма ва оғзаки адабиётда машҳур бўлиб кетган Анушервон, Дақиёнус, Искандар, Сулаймон, Луқмон, Маҳмуд Ғазнавий, Султон Санжар Мозий, Султон Маликшоҳ, Нуҳ ва бошқалар номи билан боғлиқ ҳикоятлар асосий ўринни эгаллайди¹.

«Гулзор» ибратли ҳикоялар тўплами Хожа Жонибекнинг ўғли Кистан Қаро султонга бағишланган. «Гулзор» давлатни бошқариш, халқ билан қандай муносабатда бўлиш, инсоф ва адолат ҳамда ахлоқ ва одоб каби масалаларга бағишланган ҳикоялар тўпламидир.

Абдулваҳҳобхонинг «Султон Малик ва кампир» ҳикояси Алишер Навоийнинг ҳикояти асосида яратилган бўлиб, баъзи томонлари билан Низомийнинг «Кампир ва султон Санжар» ҳақидаги ҳикоясини эслатади. Навоий ҳикоятларидан бири «Ҳайратул-аброр»нинг учинчи бобида, иккинчиси эса, «Садди Искандарий»ида мавжуд. «Искандар ва дарвеш шаҳзода» ҳикояси ҳам Навоийдан фойдаланиш асосида яратилган.

Навоий ўз шахсий манфаатларини ҳар нарсадан юқори қўювчи, халқни талаш билан шуғулланувчи шоҳлардан нафратланади ва уларни қаттиқ танқид остига олади. Абдулваҳҳобхонинг «Искандар ва дарвеш шаҳзода» ҳикоясида Навоий нақлига нисбатан мистик буёқлар бирмунча кучайтирилган бўлса-да, ҳар ҳолда Навоий нақлининг асосий ғояси ва мазмуни сақлаб қолинган.

Абдулваҳҳобхонинг «Одил султон ва устунбоп дарахти бор кампир» ҳақидаги ҳикояси Навоийнинг «Садди Искандарий» достонидаги бошқа бир нақлга асосланган. Бу ҳикоя султоннинг одиллигини кўрсатишга, ўзбошимчалик ва зўравонликни қоралашга бағишланган бўлса, Навоий нақлида софдиллик, виждонлилик ва ҳаққонийлик масалаларига катта аҳамият берилган. Ниҳоят, Доронинг ўлдирилиши («Мифтоҳ ул-адл») ҳақидаги ҳикоя Низомийнинг «Искандарнома» ва Навоийнинг «Садди Искандарий» асарларидаги эпизодларни қайта ижодий ишлаш асосида яратилган. Масалан, Доронинг қотиллари

¹ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 152-бет.

Навоийда юқори мансабли ҳарбий хизматчилар бўлса, Абдулваҳҳобхожа асарида эса, юқори мансабли амалдорлар, беклар сифатида тасвирланади¹.

Подшохожа ижодиётига хос бўлган хусусиятлардан яна бири ўтмиш адабиётининг илғор анъаналарини давом эттирганида кўринади.

Хожанинг «Баҳромгўр, унинг золим вазири ва чўпон ҳикояти»да Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достони эпизоди таъсири яққол кўринади. Аммо, Низомийдан тўрт аср кейин, бошқа тарихий шароитда яшаган Хожа Низомий достонидаги эпизодни қисман замонавийлаштиришга, ўз даврининг янги шароит ва талабларига мослаштиришга уринди. Шу нуқтаи назардан қараганда Хожа ҳикояси «Ҳафт пайкар»² даги эпизоднинг асосий моментлари ва гоёвий мазмунини ўзгартирмаган ҳолда айрим деталарни тушириб қолдирган, айримларини бошқачароқ талқин этган. Чунончи, Низомий асарида Чин хоқони Баҳромга қарши юришга отланган бўлса, Хожа ҳикоясида эса Баҳромнинг ўз бекларидан бири шоҳга қарши бош кўтаради. Бу нарса XVI аср шароити ва талабларига жуда мос келиб, саройдаги фитна ва хоинликларни фош этишда энг яхши тадбир бўлган.³

Хожанинг прозаик асари бўлган «Гулзор»да жуда кўп шеърӣ парчалар учрайди. Хожа Заҳириддин Муҳаммад Бобурга катта ҳурмат билан қараган, ундан ижодий маслаҳатлар олиб турган. Ўзининг ўзбек тилида ёзилган қуйидаги ғазалини Бобурга юборади ва бу ғазал Бобурга жуда ёқади:

*Кундуз авқотим сенинг ҳажрингда нолон кечадур,
Кеча ҳам зулфинг каби ҳолим паришон кечадур.*

*Анбари зулфинг хаёлидин кўзимга эй пари,
Йилу ойу соати кун — бори яксон кечадур.*

*Улки жондин кечадур шамъи висолингни кўруб,
Ваҳ, на хуш вақту, на хуш соат, на осон кечадур.*

¹ В. Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. 130-131-бетлар.

² Низомий Г. Гулдаста. Огаҳӣй таржимаси. Тошкент, 1948, 105-бет.

³ Ўзбек насри тарихидан. 77-бет.

*Равшан ўлғай давлати васлингда ҳижрон оқшоми,
Гар гуноҳимдин билиб, ул моҳи тобон кечадур.*

*Хожа янглиғ нола қил зулфи ғамидин кечалар,
Ким маҳалли нолау фарёду афғон кечадур¹.*

Демак, Хожа салафлар Низомий, Низомулмулк, Жомий, Навоий ва бошқа мутафаккирлар асарларидаги у ёки бу эпизод, ҳикояларни муқояса қилиб ўрганди.

XVI аср шароитида яшаган Подшохожа Низомий, Навоий ва бошқалардан у ёки бу эпизодларни олиб маълум даражада замонавийлаштиргани, давр шароити талабларига мослаштиргани ҳолда улардан ижодий фойдаланди. У ўзидан аввал ўтган салафлар — сўз усталарининг ижодиётидаги илғор анъаналарни — зулм ва адолатсизликни қоралаш, халққа ҳурмат билан қараш, гуманизм ва адолатпарварлик каби ғояларни ўз даври талаблари нуқтаи назаридан ўзгартириб ривожлантирди, тўлдирди².

Мовароуннаҳрлик аллома, йирик диний ва сиёсий арбоб, нақшбандия тариқатининг раҳнамоси ва назариётчиларидан бири Махдуми Аъзамнинг тўлиқ исми — Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедийдир. У Фарғона водийсининг Косон шаҳрида таваллуд топган. Косонийнинг отаси қорахонийлар (1140-1212) сулоласига мансуб султонлардан Бурхониддин қилич (XI аср) авлодларидан бўлиб, онаси эса Косон саййидлари оилаларига мансуб эди.

Махдуми Аъзам Косон мактабларидан бирида, сўнгра Ахсикатда Хожа Муборак мадрасасида илмини оширган. Жалолиддин Румийнинг «Маснавий маънавий» асарини ўқиб, «қалб кўзлари» билан англаган.

Мадрасадан сўнг Аҳмад Косоний Шайх Мир Саййид Алига шогирд тушади. Устоз-шогирд савол-жавобидан мамнун бўлган шайх: «Энди мен сенга эмас, балки сен менга устоз бўлдинг» деган экан. Яна бир неча кундан сўнг шайх Али шогирдига шундай дейди: «Шош вилояти томон йўл олки, ул вилоятда замонимиз қутби Муҳаммад Қози бордур; хожагон (нақшбандия) тариқати корхонасининг бутун ишлари ул жавонмарднинг қўлларидадир». Муҳаммад Қози (ваф.1516) машҳур Хожа Аҳрор

¹ М.Мирзааҳмедова. Хожа. 33-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи. III жилд, 132-бет.

(1404-1490) шогирди ва ўз замонида нақшбандия тариқатининг раҳбари эди. У Хожаги Аҳмадни шогирд қилиб олади ва тез орада ўзига халифа этиб тайинлайди. Манбаларга қараганда, Махдуми Аъзам ўша чоғларда (тах.1491-92 йиллар) устози билан Ҳиротга сафар қилиб, у ерда таниқли аллома ва шоир Абдурахмон Жомий¹ (1414-1492) билан бир неча бор учрашиб суҳбатлашади.

Олти ойлик сафардан сўнг Мовароуннаҳрга қайтгач, Махдуми Аъзам устози билан Тошкентга келади. 1503 йили Бухоро шаҳри ҳокими Муҳаммад султон (1500-1504) таклифи билан Бухорога кўчиб боради. Орадан бироз вақт ўтгач, Махдуми Аъзам Муҳаммад Қози рухсати билан Аҳсикатга қайтади ва бу ерда мустақил ваъзхонлик қилиб, нақшбандия тариқатини тарғиб этишга астойдил киришади.

Муҳаммад Қози вафотидан сўнг Нақшбандия тариқатининг барча мовароуннаҳрлик шайхлари Махдуми Аъзамни «пешвойи тариқат» (тариқат пешвоси) сифатида эътироф этишди. Тез орада Махдуми Аъзамнинг шуҳрати бутун Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги қўшни мамлакатларга ёйилди.

Заҳириддин Бобур ҳам ўрта асрда кенг тарқалган тасаввуф таълимотининг етакчи тарғиботчиларидан эди. Унинг дунё-қарашида ахлоқий покликни тарғиб этувчи тасаввуфий ғоялар ўрин олган. Бобур Махдуми Аъзамни ўзига пир деб қабул қилган: «Барча дарвешларга лутф эшигини очиб, ниёзмандлик юмушини бажо келтиради. Ҳазрат Махдумий мулло — Хожаги Косонийга — сирлари муқаддас бўлсин — бир бўлак олтин қуймасини ниёз тариқасида юбориб, ёнида ўзининг ушбу қитъасини ҳам шоҳид қилганди. Қитъа:

*Дар ҳавоий нафси гумроҳ умр зое кардаем,
Пеши аҳлуллоҳ аз атвори худ шармандаем.
Як назар афкан ба сўнмо, ки аз роҳи вафо,
Хожагайро мандаем, хожагайро бандаем.*

(Мазмуни: Адашган нафсимиз ҳаваси йўлида, умрни зое қилдик, дин аҳли олдида қилмишимиздан уятлимиз. Биз томонга ҳеч бўлмаса бир назар сол, вафодорлик ила хожага боғланганмиз, хожага бандамиз)².

¹ Буюк сиймолар, алломалар. 19-бет.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музаққирӣ аҳбоб. 53-бет.

Махдуми Аъзамнинг авлоди бўлган К.Каттаев «Махдуми Аъзам ва Даҳбед» номли илмий рисоласида нақшбандия силсиласининг назариётчиси бўлган ҳазратнинг дастлаб Жомийнинг назарига тушганлигини, тасаввуф ва фикҳ илмида улуг алломалик даражасига етганлигини баён этган:

«...Махдуми Аъзам йигитлик вақтларида Хожа Аҳрор Вали, Абдурахмон Жомий ва мавлоно Муҳаммад Қози каби алломалар билан суҳбат қурганлар, улардан сабоқ олганлар. Жумладан, Абдурахмон Жомий Самарқандда бетоб бўлиб ётганларида ёш Махдуми Аъзам устози Мавлоно Муҳаммад Қози билан ул зотни кўргани боришганлари тарихда қайд этилган. Ҳазрати Жомий уларнинг қадам ранжида қилганларидан хушнуд бўлиб: «Келингиз, хуш келибсизларким, ушбу замон бир-биримизни ғанимат билайлик ва бу шундай замонким, эртамин не бўлишини яратгандан бошқа ҳеч кимса билмайдир»,—деганлар. Ўша пайтда мавлоно Жомийдек буюк зотларнинг назарига тушган Махдуми Аъзамнинг ёшлари ўттизга ҳам етмаган бўлиб, нақшбандия силсиласининг бўлажак назариётчи раҳбарининг етуклик аломатлари ёшликданоқ намоён бўлган эди. Шунинг учун ҳам, улуг алломаларнинг тарбияларини кўрган Саййид Аҳмадхожа баркамоллик даражасига етиб, «Махдуми Аъзам (ҳазратларнинг улуғи)» унвонини олади. Тасаввуф ва фикҳшунослик илмлари бобида ул зотдан олдин «Аъзам» (яъни, улуг) лақабини фақатгина Имом Аъзам ва Ғавсул-Аъзам каби алломаларгина олишган»¹.

Шундай қилиб, кенг нуфузга эга бўлган хожагон — нақшбандия тариқати фақат Ўрта Осиё ҳудудини назарга олган ҳолда XII асрдан то XVI асрнинг биринчи ярмигача куйидаги машҳур бўлган ўз муршидларига бирин-кетин эга бўлган: Хожа Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний (ваф.1179), Хожа Ориф Ревгарий (ваф. 1259), Хожа Муҳаммад Анжир Фағновий (ваф. 1275), Хожа Али Ромитоний (ваф. 1306), Хожа Муҳаммад Бобо Самосий (ваф. 1340), Сайид Амир Кулол (ваф. 1371), Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (ваф.1389), мавлоно Яъқуб Чархий (ваф. 1447), Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (ваф.1490), мавлоно

¹ Комилхон Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. 14-бет.

Муҳаммад Қози (ваф. 1497), Хожаги Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний (Махдуми Аъзам — 1461-1542 йиллар).¹

Махдуми Аъзамнинг ёзиш услуби содда, чиройли ва тақаллуфсиз бўлиб, ўз асарларини баъзан оддий муридлар савиясини назарда тутган ҳолда ёзган. Унинг асарлари кўпинча Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий каби қатор машҳур ориф шоирларнинг асарларидан кўчирилган шеърлар билан безатилган.

Махдуми Аъзам «Убайдий» таҳаллуси билан машҳур бўлган Убайдулло Баҳодирхон, Жонибекхон султон, Заҳириддин Бобур каби кўпгина шоирлар, султонлар, вазирлар, давлат арбоблари билан яқиндан, самимий ва дўстона муносабатларда бўлган, руҳоний ва ижтимоий фаол инсон бўлган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Хожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини ўзбек тилига назмий таржима этиб, унинг бир нусхасини ўзининг бир неча рубойлари билан биргаликда ул зоти бобаракотга юборади. Махдуми Аъзам Мирзо Бобурнинг ихлос ва ақидатини сезиб, у юборган рисоладан илҳомланиб, «Рисолаи Бобурия» деган асарини ёзади ва камоли эҳтиром ила уни Бобурга тақдим этади.²

Худо, инсон, табиат ўртасидаги муносабатлар муаммоси кўп мутафаккирлар фалсафий таълимотида, алаҳхусус тасаввуф таълимотида алоҳида ўрин эгаллайди. Ўтмишдаги дастлабки сўфийлар Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансур Ҳаллож, Шиблий ва бошқалар худо, унинг инсонга бўлган муносабати тўғрисида ўзларининг ҳур фикрларини илгари сурганлар. Бу жиҳатдан баъзилари жаҳолат қурбони ҳам бўлган. Улардан кейин келган сўфийлар ҳам бу ақидаларни изчил давом эттирдилар ва ривожлантирдилар, жумладан, Махдуми Аъзам ҳам.

Махдуми Аъзам ўз таълимотини буюк сўфийлар Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд кўрсатмаларига таяниб олиб борган, бу тоифанинг таълимоти бўйича яратувчи

¹ Ғойиблар хайлидин ёнган чироқлар. Тошкент, "Ўзбекистон", 1994, 264-265-бетлар.

² Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. 114-бет.

ва яратилганлар, яъни инсон, табиат бевосита ўзаро алоқададир. Худо чексиз, мутлақ, абадий субстанция ҳисобланади. У мисоли бир қуёшки, унинг нуридан тамомий мавжудот, яъни, борлиқ ўзини намоён қилади. Дунёда нима нарса бўлмасин, Худонинг нури таъсирида ўзини кўрсатади, ўзгариб туради.

Махдуми Аъзамнинг айтишича, Худо сабабсиздир, унинг ўзи эса моддий олам вужудга келишининг сабабчисидир:¹

*Ниҳоятсиз ганж эрди тамоман ниҳон,
Йўқ эрди ўзга ҳеч жаҳондин нишон.*

Илёсхон Ғозий фикрича, Махдуми Аъзам адабиёт ва санъатда ҳам улуг ғазалхон мутафаккирларга издошдир. Унинг тариқатидаги самоъ ёки ғазалхонлик, бу ғазалларни мусиқа ҳамовозлигида олиб бориш тариқатнинг муҳим талабларидан бири ҳисобланади. Махдуми Аъзамнинг фикрича, ғазалхонликлар ва мусиқа инсон қалбини юмшатар экан. Кую ғазаллардан киши юрагининг ҳаяжонга келиши ундаги Худо руҳи бу куй ва ғазаллар таъсирида ўз ошиқиға висолини кўрсатиш учун қилган ҳаракатидир. Худонинг зикрида айтилаётган ҳамду санолар имконият борица жаҳри сифатда айтилса, соликларга, уни эшитаётган мухлисларга таъсири кучлироқ бўлади. Махдуми Аъзам тариқатидаги ғазалхонлик ва у ғазалларни куйга солиб, турлитуман оҳанглар яратиш санъат ҳисобланса, адабиётга келганда Махдуми Аъзам бу ғазалхонликларда асосан Саййид Қосим Анвор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз, Жомий девонларидаги ғазалларни куйга солдирар эди.

Тадқиқ қилинаётган даврда ижтимоий-ахлоқий фикрлар тасаввуф адабиётида, Қуръон ва унинг тафсирларида, ҳадисларда ўз инъикосини топди. XVI асрда Имом Бухорий ва ат-Термизийнинг ҳадислари, Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар»и, айниқса, нақшбандийлик таълимоти адиб ва шоирлар орасида машҳур эди. Уларда имон ва эътиқодли бўлиш, покланиш, ҳаромдан ҳазар қилиш, ҳар ким ўзининг ҳалол меҳнати билан

¹ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. Т., "Ўзбекистон", 1996, 96-97-бетлар.

кун кечириши, меҳр-шафқатли, саховатли бўлиш, камтарлик, хокисорлик, виждоний поклик ва бошқа ахлоқий фикрлар илгари сурилди. Бу ахлоқий гоёларни Маҳдуми Аъзам, Убайдий, Хожа ва бошқалар ривожлантириб, халқ орасига ёйдилар.

XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги маънавий ҳаётда амалий ва назарий фаолиятлари билан муносиб ҳисса қўшган сиймолар ҳақида гап кетар экан, ҳазрати Хожа Аҳмад Косоний — Маҳдуми Аъзам Даҳбедий, Мавлоно Муҳаммад Қози, Шайх Ҳусайн Хоразмий, Маҳдуми Хоразмийлар қаторида Шайх Худодод Валининг муборақ номлари ҳам катта ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинади. Бунинг сабаби шундан иборатки, ҳазрати Шайх Худодод Вали ўзларининг амалий фаолиятлари давомида Хожагон тариқатининг ақидаларини Яссавий асос солган яссавия усулида тарғиб қилиб, ўша давр ижтимоий ҳаёти, маънавиятини шакллантириш, инсонларнинг комилликка эришувидаги мезон ва тартибларни ҳам шахсий намуна, ҳам жаҳрияи султония ҳамда бадий асарлари воситасида баён этишда мукамаллик даражасига эришган зотлардан эди.

Адабиётшунос олим Исомиддин Салоҳий «Ботиний ва зоҳирий илмда аср яғонаси эрди» илмий мақоласида шундай фикрни айтади: Биздаги манбаларда ул ҳазратнинг Хожа Аҳмад Яссавий томонидан асос солиниб, Сулаймон Боқирғоний ва Алишер Навоий томонидан ривожлантирилган ўзбек тили ва адабиёти тарихига муносиб ҳиссаларини қўшганлиги, у киши томонидан мерос бўлиб қолган кўплаб ҳикматлар, ғазаллар ва фардлар ёзганликларида ёрқин намоён бўлади.

Ноёб қўлёзма асарларда ҳазратнинг пири комил устозлари шайх Жамолиддин ва машҳур авлодлари яшаб ўтган Мовароуннахр, Хуросон ҳудудларида ҳукмронлик қилган бир қанча ҳукмдорлар Шайбонийхон, Бобур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Убайдуллохон ва бошқа ҳукмдорлар фаолиятлари билан боғлиқ бутун бир тарихий воқеалар, зиёлилар, оддий халқ ҳаёти, диний ва дунёвий илму фанлар ривож, сиёсий-ижтимоий ҳаётга фалсафий қарашлар ҳолисона акс эттирилган.¹

¹ Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. Самарқанд, 2000, Ўзбекистон Фанлар Академияси Самарқанд бўлими, 54-55-бетлар.

Техника фанлари доктори, профессор С.Р.Раззоқовнинг фикрича, боболари ҳазрати азизон султонул авлиё Хожа Аҳмад Яссавий тариқатининг пешвоси — пири комилларидан саналган, орифлар қутби, Тажрид ва тафридда замонининг яғонаси ҳисобланган ҳазрати азизон илмни ва тариқатни салафи шайх Жамолиддиндан ўрганганлар.

К.Каттаевнинг ёзишича, шайх Жамолиддин ўз замонасида халқ, ҳукмдорлар ҳурматиға сазовор бўлган. Манбаларда келтирилишича, Хуросон ҳукмдори султон Ҳусайн Бойқаро шайх Жамолиддиннинг уйига меҳмон бўлиб келади. Шунда шайх Жамолиддин сўфийлар фаражига (яктагига) ўралган бир неча пора нонни подшоҳ олдиға кўяди. Султон Ҳусайн бу нон бўлақларини табаррук деб билиб, улардан олади ва дарвешларнинг даражаларини жуда юқори кўтариб айтади: «Сизларнинг ҳимматларингиз бизникидан кўпроқдир; зеро бизнинг мақсадимиз Хуросонға эғалик қилиш бўлса, Сизларнинг мақсадингиз ҳақ висолиға етишмоқдир».¹

Тасаввуф фалсафаси тарафдорлари Аҳмад Яссавийдан ўрнак олиб, бойликка эға бўлишни қоралаб, ҳақиқий бойлик — маънавий бойлик деб ҳисоблаганлар. Улар реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланишға ундайдилар ва меҳнат қилиб, билим олишға чақирадилар. Шу билан бирға Шарқнинг илғор мутафаккирлари, шоирлари тасаввуфнинг ўзига хос образлари орқали ўз ғояларини тарғиб қиладилар. Сулаймон Боқирғоний, Иқоний, Машраб, Қул Шароф, Фақирий, Хуббий, Қул Шарифий, Қосим, Насиҳий, Шухудий, Гадоий, Беҳбудий, Тож, Бобо Худодод каби шайх ва ижодкорларнинг ижоди Яссавий таълимоти билан боғлиқ.²

Нақл қилишларича, Ҳиротда уюштирилган бир мажлисда вилоятнинг улуғ машойихлари, давр авлиёи қарамлари ҳазрати азизон шайх Жамолиддин хизматида ҳозир эдилар. Анжуманда мовароуннаҳрлик Худодод ҳақида гап

¹ Комилхон Каттаев. Шайх Худодод Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 22-23-бетлар.

² Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. Яссавий ким эди? Тошкент, Мерос, 1994, 35-бет.

боради, шунда аҳли мажлис ҳузурида эғнида наमत тўн, бошида наमत кулоҳ, белларида тут пўстлогидан камар шайх Худодод шайх Жамолиддин ёнларида тақсир-тақсир деб намоён бўладилар. Йиғиндагилар гап Худодод ҳақида кетаётганлигига гувоҳ бўлиб, фано аломатининг зоҳиран намоён бўлишини кўрдилар.

Ҳазрати азизон: «Бале, ушбу кишидур» — дедилар. У киши яна: «Биз шу кишини таърифлаган эдик, ўзларини қоим мақом қилдик ва рухсати кулли бердик. Ва ушбу силсилаи шарифни мухтор (ишончлиси) қилдик». Шайх Сўфи, Бобои Тиркашдўз ва мавлоно Қиёмни Ҳирот улуғларининг ҳозирлигида ҳазрати Худододга мурид қилиб айтдиларки, «Биз 17 пирдан рухсат топганмиз, барчаларини Сизнинг ниёзингиз қилдик. Бундан кейин биздан Сизга нима етадиган бўлса, ёронларингиздан дариф тутманг».

Улуғ салаф ҳазрати Жамолиддин Худододни Мовароуннаҳрга силсилага раҳбарлик қилиш учун жўнатишга буюрадилар: ... Биз бу ерда қоламиз. Мовароуннаҳр бу шариф силсиласидан холи қолмаслиги ва сиз Аллоҳнинг бандаларини ҳақ йўлга даъват этиш учун дарҳол йўлга тушинг. Яна дедиларки, хатти иршоди бизнинг тариқатимизда йўқтир. Бироқ, йўлингиз узоқ. Сиз фақир киши бўлганингиз учун Сизга хатти иршод ёзиб берурмиз. Мана бу ёронлар Сизнинг одил шоҳидларингиздир. Мактубнинг охирида у кишининг таърифида ҳазрат Жомийнинг бир муқобил газалини илова қилдилар:

*Хуққаи лаъли ту аз чавҳари чон сохтанд,
Коми пурҳаста дилон ҳукканиҳаон сохтанд.*

Мазмуни: Лаъли лабингдаги қабарик учуқни Тангри жон жавҳаридин яратганки, у хастадил ошиқларнинг ниятларини ҳам яширувчи нарсадур.

Худододни йўлга кузатиб қўйдилар.¹

Шу тариқа яссавия тариқати ривожига улкан ҳисса қўшган ва унинг йўлбошчиларидан саналган, умрининг кўпини Мовароуннаҳрда яшаб ўтган Пири бобокалон ҳазрати азизон

¹ Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали — яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. 102-103-бетлар.

шайх Жамолиддин ушбу силсилага Хуросонда раҳбарлик қилган бўлсалар, ҳазратнинг Пири комилликка етишган шогирдлари ҳазрати азизон шайх Худодод Мовароуннаҳрда раҳбарлик қилганлар.¹

К. Каттаев «Шайх Худододнинг шеърятдаги фаолияти» ҳақида фикр юритиб, мутафаккир шеърятда ҳикматлар юқори ўрин тутишини, салафи Яссавийга эргашиб ахлоқий-дидактик, тарихий-таърифий асарлар битганлигини таъкидлаган:

Шайх Худодод Вали ижодиётига назар қилар эканмиз, уларда ҳикматлар ижодининг асосини ташкил этишини ва бунда шайхнинг руҳониятли пирлари — Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Сулаймон Боқирғонийларнинг таъсири катта бўлганлигини кўрамиз. Шайх Худодод Вали ўз ижодида халқни сабру-қаноатга, ибодатга, меҳру-муҳаббатга, дўстликка, осойишталикка чақирган бўлса, ҳукмдорларни эса адолатга, шафқатга, тинчликка даъват этганлар. У зоти бобаракот ўзларининг тарихий-маърифий фаолиятларини ижодий фаолиятлари билан уйғунлаштириб, булардан жамият манфаати учун унумли фойдаланганлар. Ҳазрати шайх «Маноқиб»ларида ёзади:

*Дустлиғдин халқ қилдинг ҳам тоқи лутфинг билан,
Барча оламдин иноят ҳам тоқи Сендин менго.*

*Эй Худодод, ишқида қилғил таманно васлидин,
Васлини жумла халойиққа тила, андин менго.²*

XVI аср ижтимоий-ахлоқий фикр ривожига салмоқли ҳисса қўшган олим ва шоирлардан бири Биноийдир. Унинг тўлиқ номи Камолиддин Али ибн Муҳаммад Сабз бўлиб, 1453 йили Ҳиротда туғилган ва 1512 йили Қаршида Эрон сафавийлари томонидан ўлдирилади. У ўз даврининг мусиқашуноси, шоири, тарихчиси ва ахлоқ илмининг билимдонидир. Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида Биноийнинг «бағоят қобилияти» борлигини, «хатга ишқ пайдо» қилганини, сўнгра «илми мусиқийга майл» кўрганлигини ёзади.³ У «Шайбонийнома»,

¹ Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали - Яссавия тариқатининг машҳур намо-яндаси. 104-бет.

² Комилхон Каттаев. Шайх Худодод Вали тарихи. 12-13-бетлар.

³ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. Т., 1966. 74-бет.

«Шаҳаншоҳнома» тарихий рисолаларида XVI асрнинг бошларидаги Мовароуннаҳр, Дашти Қипчоқдаги сиёсий воқеалар, босқинчилик урушлари ҳамда Эрон подшоҳи Исмоил Сафавийнинг Мовароуннаҳрга қилган юришлари, ўзаро жанжал ва зўравонликлари батафсил тасвирланган.

Бинойий Ироқ, Табриз, Туркистон, Самарқандда истиқомат қилган. Табризда шоирлардан Мазҳарий, Руҳий, Огаҳий, Хуррабий, қози Исолар билан учрашади.

Бинойий дунёқарашининг шаклланишида, бадиий ва илмий ижодининг камолга етишида унинг Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурлар билан мулоқоти муҳим ўринни эгаллайди.

Бинойийнинг «Беҳруз ва Баҳром» поэмаси тадқиқотчиси академик А.Мирзоев шундай фикрни илгари сурган: «Маснавий Камолиддин Бинойийнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларини баён қилишдан иборат. Шоир асарнинг биринчи бобида то Беҳруз ва Баҳром тўғрисидаги қиссанинг бошлангунигача унинг назарида муҳим ҳисобланган 4 та масала ҳақида сўз юритади. Бу масалалар: замонасини танқид қилиш, жамият истибдоди ва жабр-зулмидан норозилик, инсон шахсининг шаклланиши, шунингдек, ахлоқий сифатларнинг камолга етишувида атроф-муҳитнинг ўрни, илм эгаллаш муаммоси ва уни касб қилиш шартлари, унинг амалиёт билан боғлиқлиги.

Бинойий асарининг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда мусулмон Шарқда кенг тарқалган ахлоқ ва хулқ-одоб ҳақидаги фикрлар, мавжуд панд-насиҳатлар, ҳикматли сўзлар, доно ва ибратомуз сўзлардан кенг фойдаланилган. Бинойий унда ўтмишда мадраса ва мактаблар учун тайёрланган ахлоқ илмига оид дарслик ва қўлланмалар, салафларнинг ахлоқ, хулқ-одоб ва таълим-тарбия бўйича асарларидан унумли фойдаланган. Хусусан, Афлотун, ибн Сино, Жалолиддин Румий, Насритдин Тусий, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Жалолиддин Довонийнинг ахлоқий меросини чуқур ўрганиб, улардан иқтибослар олган, улар асосида ўзи ҳам қимматли фикрларни билдирган ва хулосалар қилган.

Алишер Навоий билан мавлоно Биноий ўртасидаги муносабат шу даражада самимий, шу даражада мустаҳкам, шу даражада дўстона ва бир-бирларига эътиқодлари баланд эдики, ҳатто улар бир-бирларига ҳазил-мутойиба қилиб, ўз зарофатларини намойиш қилар эдилар. Алишер унинг зарофатларидан чексиз даражада завқланар ва уни қимматбаҳо нарсалар билан мукофотлар эди. Алишер Навоий ҳузурида ўтказиладиган бундай ҳузурли мажлисларда ҳозир бўлган ўша замон олим, шоир ва фозилларининг аксарияти бу самимий ва дўстона ҳазил-мутойибалардан беҳад завқланар, шундай мажлисда иштирок этганлари билан фахрланар, шу хилдаги ўтиришларнинг тез-тез бўлишини орзиқиб кутар эдилар. Бу ўтиришлардаги самимий ва дўстона зарофатлар эса эртасигаёқ бутун шаҳарга тарқалиб, ҳаммани ҳайратда қолдирар эди. Баъзи кўролмовчилар иккови ўртасига нифоқ солишга ҳаракат қилган. Бунинг натижасида адабиётшунослар ҳақли равишда эътироф билдиришга сабаб бўлди. А.Ҳайитметов «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари» мавзусидаги ишида Навоий билан Биноий ўртасидаги дўстлик муносабатларига алоҳида эътибор берди. Тожикистон Фанлар академиясининг академиги А.М.Мирзоев монографиясининг «Биноий ва Навоий» бобида улар ўртасидаги муносабатларнинг самимий ва дўстона муносабатлар эканини Навоий ва Биноий асарларидан келтирилган жуда кўп мисоллар билан исботлаб берди.¹

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ» асарида қайд қилинишича: Амир Алишернинг мавлоно Биноийга эътиқодлари кучли эди. Ўз туркий тилидаги «Тазкиратуш-шуаро»ларида у кишига эътироз билдирган бўлсалар ҳам, закий фаҳм фозилларга маълумки, бу жуда катта таърифдир. Мир шундай ёзадилар: (Мазмуни: Мавлоно Биноий аҳолининг ўрта табақасидандир. Туғилган жойи Ҳиротдир. Катта қобилиятга эга. Аввал ўқишга қаттиқ берилди. Унда етуклик иқтидори кўп эди. Аммо санъатга иштиёқ ҳосил қилди. Оз фурсатда кўп нарсани кўчира оларди. Мусиқий фанга ҳам майл кўрсатди. Уни ўрганиб кўп асарлар ёзди; адвор — мусиқа назарияси ва нота ҳақида рисола ёзди. Ғалати ёзилгани ва қусурлари

¹ А. Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 86-бет.

бўлганидан эл кўнглига мақбул бўлмади. Шу сабаб бўлди-ю, бечораҳол бўлиб юрди, қийналди. Пири — устои йўқ эди. Ўз бошича иш тутгани учун иши юришмади. Эл таъна-маломатидан Ҳиротда туrolмай, Ироққа кетди. У томонлардан ҳам шу каби гаплар эшитилди. Аммо ҳали ёш йигит ва қобилиятли бўлгани ва кўп ғурбат ва шикасталик тортгани учун иззат-нафси шикаст топганидан ўз ўрнини ҳаётда топишидан умид бор эди. Бу матлаъ уникидир:

*Ба сири моҳ онки, сияҳ кард чашми ёри моро,
Ба сони сурмаи сияҳ кард рўзгори моро.*

Мазмуни: Ойнинг бошлари (ҳилол) ёрим қошларини қорайтирди; қора сурмадек рўзгоримни қорайтирди). Биноий ёзади: «Амир Алишер таъби нозиклиги ва мижози қайтганлиги туфайли Хуросон мамлакатида яшаш имконияти бўлмай қолди. Думоғим тахтгоҳида Ироқ мулки сайри ҳавосига жазм қилдим...».¹

Ўзининг шеър ва қасидаларида, шунингдек, «Беҳрузу Баҳром»ида Алишер Навоий номини зўр ихлос ва буюк эҳтиром билан тилга олиб, унинг ижтимоий-сиёсий, илмий ва адабий фаолиятини олқишлаган мавлоно Биноийни Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да мақтаб, унинг таланти ва қобилиятига юксак баҳо берган, ҳатто ўзбек шеърятининг билимдони сифатида ўз шеърларини унга кўрсатган, унинг фикрини билишга қизиққан.

Восифийнинг бой адабий мероси хазинасида унинг машҳур «Бадоеъул вақоеъ» асари алоҳида ўрин тутди.

Бунинг асосий сабаби шундаки, асарда Восифий XV аср охири ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда содир бўлган тарихий, ижтимоий-сиёсий ва маданий воқеаларнинг бевосита шоҳиди сифатида қалам тебратди. Восифий Ҳиротдан Мовароуннаҳрга келар экан, ҳаёт тақозоси билан гоҳ Шайбоний ҳокимларининг саройида, гоҳ ундан четда яшади. Шунга қарамай, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийлар раҳбарлик қилган Ҳирот адабий-маданий муҳитининг тарбиясини кўрган бу кенг маълумотли ва лаёқатли шахс ўз халқига хизмат қилишнинг турли йўллари ахтарди. Шайбонийлар саройига

¹ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. 107-бет.

яқинлашиш йўлидан фойдаланишга қарор берган муаллиф баъзан уларнинг таъбига мувофиқ келишга ҳам борди. Худди ана шу йўналишда унинг дунёқарашидаги баъзи ҳолатлари ҳам намоён бўлди.¹

«Бобурнома»дан сўнг яратилган, ўзининг илмий-адабий қиймати билан эътиборга сазовор бўлган асарлардан бири «Бадоеъул вақоеъ»дир. Асарнинг муаллифи Зайниддин Маҳмуд Восифий бўлиб, у авваллари Ҳирот, кейинчалик эса Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган истеъдодли қаламкашдир.

Академик Б.Валихўжаев Бобур ва Восифийнинг мемуар асарлари ҳақида шундай фикрни илгари суради:

«Бадоеъул вақоеъ» ўзининг айрим хусусиятлари билан «Бобурнома» тилидаги асардир. Маълумки, мазкур даврда тарихий асарлар билан бир қаторда мемуар-эсдалик ёзиш ҳам давом этди.

Шуниси ҳам борки, кўпгина тарихий асарларда, муаллифларнинг тасвирланаётган ҳодиса-воқеанинг шоҳиди бўлиши ҳам кўзга ташланади. Аммо бу шоҳидлик кузатувчилик даражасидан четга чиқмай, воқеалар тасвири муаллифнинг саргузашти билан бевосита боғланмайди. Ана шу жиҳатдан мемуар-эсдалик типдаги энг яхши асарларнинг хусусияти шундаки, уларда тасвирланаётган тарихий воқеаларнинг фаол қатнашувчиси сифатида муаллифлар намоён бўлади. Натижада бундай асарлар тарихий мемуар-эсдалик доирасида қолмай, бадиийлик хусусиятларига ҳам эга бўлади. Шунинг учун уларни бадиий мемуар-эсдалик асарлар сифатида номлаш мақсадга мувофиқдир. Бундай асарлар тарихийлик ва бадиийлик хусусиятларига эга бўлганлиги жиҳатидан ҳар икки соҳа бўйича ҳам қимматлидир, яъни тарихийлиги билан тарих учун, бадиийлиги билан эса адабиёт учун.²

Б.Валихўжаев «Бадоеъул вақоеъ» ва «Бобурнома»даги тасвир услуби ва муаллифлар муносабати масаласига ижодий ёндашиб ёзади: Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ»си бадиий эсдаликлар жанрига мансуб бўлиши билан Заҳириддин Бобурнинг «Бобурнома»си билан бир типдаги асар бўлса-да, аммо тасвир услуби ва муаллифларининг тасвирланаётган

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. III том, 16-бет.

² Б.Валихўжаев. "Бобурнома" - улкан наср намунаси. Ўзбек насри тарихидан. 61-бет.

воқеаларга муносабати жиҳатидан, эсдаликдаги бадийликнинг нисбати нуқтаи назаридан ундан фарқ қилади.

Восифий асарида реалистик тасвир услуби билан романтик тасвир услубининг чатишиб кетиши мушоҳада қилинади. Шу туфайли Восифийнинг асарида XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихий воқеаларнинг тасвири унга нисбатан узоқ ёки яқин ўтмиш воқеаларига бағишланган ҳикоялар билан боғланиб кетади. Бу ҳикоялар эса саргузаштчилик, тарихийлик ёки фантастик руҳ билан сўғорилган бўлиб, бадий тасвир жиҳатидан моҳирона ёзилган. Восифий асарларидаги яна бир хусусият шундан иборатки, ундаги воқеалар тасвирида муаллифнинг уларга бўлган ижобий ва салбий муносабати ҳам сезилиб туради.¹

Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ»сида турли ғоявий ва ижтимоий позицияда туриб, XVI асрнинг бошида ижод этган Афсарий Карминагий, Ҳофиз Меросий, Наим Нишопурий, Мирҳож Унсий, мавлоно Малолий, мавлоно Нодирий, Шухудий, Нурий Нишопурий, Абдулалӣ Балхий, Муҳаммад Солиҳ, Камолиддин Биноийлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

«Бадоеъул вақоеъ» асарида Зайниддин Восифий ўзининг шахсияти, характери, чидамлилиги, бардоши, ақлу-фаросати, кучи, сузиш маҳорати, ваъзхонлиги, хушовозлиги, шеърхонлиги, қасидагўйлиги, хотирасининг сезандалиги, ҳофизлиги, зукколиги, ҳозиржавоблиги, хаттотлиги ва бошқа фазилат, хислат хусусиятлари ҳақида маълумот берган: У Хуросондаги бир зиёратгоҳга келганлар учун мактуб ёзган эди. Унинг иншоси ажойиб эди. Ҳозир унинг луғзини эшитиб, соҳиби камол киши эканлигининг гувоҳи бўлдик. Шеърлари матонат ва латофатли иншоси билан ажралиб туради.

Амир Муҳаммад дедиларки, биз унинг ўн ҳунарда ягона эканлигини айта оламиз. Шундай қудратли қули борки, нар шер унинг қаршисида таслим қўли пуштини ерга қўяди. Бирор забардаст Хуросонда уни енга олмаган, унинг баҳодир қўлини қайира олмаган. Юриши ва рафтори шу қадарлики Машҳад...дан Хуросонгача, яъни Ҳиротгача бўлган 60-65 фарсанглик машаққатли йўлни икки кунда пиёда босиб ўтган.

¹ Б.Валихўжаев. "Бобурнома" - улкан наср намунаси. Ўзбек насри тарихидан. 61-бет.

Сузишдаги қобилияти шу даражадаки, бир куни Фаридун Ҳусайн Мирзо Боғи Зоғонда унинг икки қўлини икки оёғига боғлаб қўйишни буюрган. Уни гупчак қилиб ҳовузга отганлар. Пешин намозидан то намозшомгача ўша ҳовузда шу аҳволда сузиб юрган. У хушхон ҳофиз, Қуръонни оҳанг билан шундай ўқийдики, бирор ҳофиз ундан ўтказа олмайди. У мавлоно Ҳусайн Воизнинг шогирдидир. У киши Восифий таърифида шундай деганлар: ваъзда унинг билан менинг орамизда шундай фарқ бор. У мендан хушовозроқдир. Унга тақлид қилишга уринсам ҳам эплаёлмадим. Муаммо ечишда шу даражадаки, номи айтилмаган ҳар қандай мушкул муаммони ўқишмасин — дарров топади. У яна тез ҳам ёза олади. Бир кунда «Қофия», «Шофия», «Шамсия» рисоаларини кўчира олади ва ҳеч бир жойда хато кетмайди. Очликка ҳам чидаш бера олади. Шундайки, ўн кун сурункасига рўза тута олади. Шеърятда унинг бадиҳаси шу қадарлики, ҳар қандай уста қасидагўй 50 ёки 60 байт айтолса, бир кечада унга жавоб ёза олади. Шунда ҳам унинг ҳар бир байти, маъносига, хаёли, ташбеҳи ўзига хос бўлади.

Амир Нажм сўради: «ҳозир бу оламнинг мислсизи, одам наслининг бу нодири қаерда? Мен Самарқандда, деб жавоб бердим. У буюрди: албатта одам юбориб уни чақиртиринг. Самарқанд ялпи қирғинида беҳуда ўлмасин».¹

Ўзбек мумтоз адабиётининг кўплаб вакиллари Шарқ маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган буюк ижодкорлардир. Табиийки, бунда мумтоз адабиётимизнинг миллий ва умуминсоний хусусиятлари ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Айниқса, миллатнинг дарду-ғамлари, ижтимоий ва маънавий муаммолари, орзу-умидлари халқона ва таъсирли бадиий шаклларда баён этилгани муҳимдир. Шу жиҳатдан Ўрта Осиё халқларининг маданий, маънавий, адабий ҳаётида чуқур из қолдирган, мумтоз адабиётнинг ҳикмат жанрига асос солган сўфий шоир ва тариқат асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди, тариқати, адабий мактаби ва издошларининг ижодини ўрганиш ва халққа тақдим этиш алоҳида эътиборга моликдир.²

¹ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ" 42-бет.

² Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 5-бет.

Аҳмад Ҳазиний «Жавоҳирул-аброр» асарида Яссавий ҳазратларидан кейин устози Саййид Мансурга алоҳида ўрин ажратиб, кўплаб халифалар тарбиялаган бу улуғ сиймонинг узоқ умр кўрганлигини, ёш шогирдига халифалик мақомига ижозат берганлигини, устозининг Мовароуннаҳрдан Туркияга яссавия тариқатини ёйиш учун кетганлиги сабабларини баён этган: «Муршидул-курд вал-араб вал ажам» деб таърифланган бу улуғ зот ким ўзи? Асарда тўлиқ исми «Саййид Мансур ал-Балхий суммал-Ҳисорий вал-Бухорий» дея келтирилган бу шайх ҳижрий 870 (милодий 1465) йили Балхда туғилган. Кўплаб халифалар етиштирган Саййид Мансур бир неча ўлкаларга сафар қилади. Ҳижрий 965 йили ҳажга кетаётиб 95 ёшида Диёрбакирнинг Қораомид шаҳрида вафот этади. Бу вақтда Ҳазиний 25 ёшларда эди. Саййид Мансур мазкур шаҳар номини Оқомид дея ўзгартиради. Устозининг ўлими муносабати билан у қитъа тарзида марсия ҳам битади. Ҳазиний ёшлигиданоқ шайхининг маънавий таважжуҳига ноил бўлади. 19 ёшлигида Саййид Мансур унга халифаликка ижозат беради. «Манба ул-абҳор»дан Саййид Мансурга доир мана бундай мақтовли сўзлар ўрин олган:

*Шайхлар шаҳаншоҳи Мансури амир,
Солики султон, азизи беназир.
Вор эди мазжуб солик ул-ҳумом,
Мовароуннаҳрдан баҳри тамом...
Қутби тариқат яссавия тариқ,
Арракаши коршиноси шафиқ.
Силсиладори Аҳмадул-Яссавий,
Раҳнамои Худо Саййид Мансур...¹*

Ҳазиний Саййид Мансурдан ташқари яна бир яссавий шайхидан халифалик изнини олганлигини ва у кишидан иршод берилганлигини, пирлари Ҳазинийни яхши кўрганлигини шундай таъриф этади: Дарвешлар орасида маънавий муршид, кучли шайх, ҳурматли Мулла Амин эди. Бу банданинг муршиди ҳам ўхшаши йўқ кишидир ва Саййид Мансур каби у ҳам (мени) иршод қилди. Саййид Мансурнинг муриди Ҳазинийга бўлган

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 11-бет.

муҳаббати шу даражада кучли бўлган эканки, уни «маъшуқим» ҳам дер экан.

Устози вафот этган йили Ҳазиний йигирма беш ёшларда бўлиб, Ҳисорда яшаган. Саййид Мансур ўлими олдидан: «Етти йил сўнг Ҳисордан бу ерларга оиласи ила келадиган бир дарвеш борки, бизнинг йўлимизни халқ у орқали танир...» дейди. Дарҳақиқат, бу башорат амалга ошиб, етти йил ўтгач, тахминан 1564-65 йилларда Ҳазиний ватанини тарк айлаб, Мадинага йўл олади, 1566 йилдан кейин подшоҳ султон Салим даврида усмонли ҳукмронлигининг маркази Истанбулга бориб ўрнашади.

Адабиётшунос олим Нодирхон Ҳасан Аҳмад Маҳмуд Ҳазинийнинг форс-тожик адабиёти намояндалари ҳаёти ва ижодини чуқур билганлигини, айниқса, Фаридиддин Аттор асарларидаги фойдали фикрларни ифтихор билан ўрганиши заруратини таъкидлаган: «Жавоҳирул-аброр»нинг қимматли жиҳатларидан яна бири, унда форс-тожик адабиётининг буюк намояндалари бўлмиш Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий ва Хожа Абдуллоҳ Ансорий каби тасаввуф адабиётининг улкан салафлари тўғрисида фикр юритилганлигидир. Ҳазиний ўз навбатида уларнинг асарларидан таъсирланган. Жумладан, у Фаридиддин Аттор ҳақида шундай фикрлар билдиради: «У валий Фаридиддин Аттордан бу фойдали ва малҳуми эшит. Қилни қирқ ёрган (Атторки) изланиш натижасида ифтихор- мадҳ денгизининг тамиз инжусини силлифлагандир. У (Аттор) бу боғча қушининг овчиси эди. «Мантикут тайр»ида шу сўзни хуш сўзлади ва ҳақнинг яширин сирларининг кашшофи (Аттор) бу дарсида сиддиқларнинг достони ўқиди».¹

Ҳазиний Фаридиддин Аттор ҳақида нечоғли юксак эҳтиром билан гапирган бўлса, мавлоно Жалолиддин Румий тўғрисида ундан-да юксак фикрларни изҳор этади. Шунингдек, Жалолиддин Румийнинг устози Шамс Табризийнинг Бағдоддан Шомгача «ишқ султони» мавқеига кўтарилганини ҳам Жалолиддин Румийнинг номи билан боғлаб таърифлайди: «Шамс, Табризийдан то Бағдод ва Шом атрофига қадар, Жалолиддин бўлмаса эди қандай қилиб ишқ султони бўлиши мумкин?» «Жавоҳирул-аброр»даги яна бир неча маълумотлар

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 55-бет.

форс-тожик адабиётининг йирик вакиллари ижодиётдан Ҳазинийнинг ниҳоятда чуқур хабардор бўлганини кўрсатади.

Ҳазиний Яссавийга эргашиб, дарвешларни шеърларида мадҳ этди, уларни хушбуй ҳидли, ифорли гулларга ўхшатиб мадҳ этди.

Ҳазиний Саййид Мансурни энг аввало гўзал ҳаёт тарзига эга бўлган юксак ахлоқ соҳиби, ишқ оламининг мунаввар бир сиймоси бўлганлиги учун улуғлайди. Кошиқтарошлик касби билан машғул бўлиб, умрини ҳалол ризқ билан ўтказган бу шахснинг камолат йўлини кўпчиликка ибрат ва намуна қилиб кўрсатади. Уни шоҳликни тарк айлаб, дарвешлик йўлига кирган Иброҳим ибн Адҳамга ўхшатади. Ҳазинийнинг Саййид Мансурни «Мовароуннаҳр улуғларининг энг улуғи, бутун дунё буюкларининг энг сараси, дарвешларнинг чин мураббийси» дея мақташи ҳам унинг бу зотга ҳурмат-эҳтироми ниҳоятда баланд бўлганлигини кўрсатиб турибди.¹

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳунармандчилик, бинобарин техника ривожини ёзувчи ва шоирларнинг ижтимоий давраси кенгайишига ёрдам қилди. Маълумки, XVI аср маданият ўчоқлари ёлғиз хон саройлари ёхуд юқори табақа қошоналарида эмас, балки савдогарлар ва ҳунармандлар даврасида ҳам бўлган. Бу даврда турли-туман анжуманларда ҳунармандлар, савдо аҳли, оддий шаҳарликлар ва шоирлар қатнашганлар.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода 350 га яқин шоир ва адиблар яшаган эдилар. Улар орасида ҳунармандлардан чиққан таниқли шоир, учта девон соҳиби Абдурахмон Мушфиқий ҳам бор эди. Унинг қаламига ҳажвий ва мадҳий асарлар ҳам мансуб бўлган. Лирик ва ҳажвий шеърлари Мушфиқийни XVI асрнинг забардаст шоири қилиб танитган эди.²

Мушфиқий араб тили ва фикҳ илмлари билан биргаликда фалсафа, астрономия, физика, ҳисоб, астрология, мусиқа соҳаларини ҳам эгаллайди. Тез орада ҳажвгўй шоир сифатида танилади ва 1557 йили илк девонини тузади («Девони муто-йибат»). 1571 йили эса «Гулзори Эрам» номли маснавийсини

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 63-бет.

² М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. "Фан", Тошкент, 1991, 15-бет.

яратади. Мушфиқий 1564 йилдан кейин Самарқандга келиб, султон Саид саройида китобдорлик вазифасини бажаради. 1577 йили эса Ҳиндистонга сафар қилади, бироқ, Акбарнинг илтимосларига қарамай, Мушфиқий келгуси йил яна ўз юрти Бухорога қайтади. У Абдуллахон Иккинчи саройи «Малик-уш-шуароси» унвонига эга бўлганда, 2 та ғазаллар, 1 та қасидалар девонини тузган, «Соқийнома», «Жаҳоннома» маснавийларини ҳам яратган етук шоир эди.¹

Мушфиқий Шарқ шеърятини тарихида махсус ҳажвий шеърлар девони тузган шоир сифатида ҳам диққатга сазовор. Профессор А.Болдирев бундай асарларни халқчил, шаҳар ҳунармандлари руҳиятини ифода этадиган ҳаққоний асарлар, деб таъкидлаган. У илм-маданият равнақи учун имконият пайдо бўлган нисбатан осойишта муҳитда маликушшуаро даражасига етди. Ҳасан Деҳлавий ҳамда Камол Хўжандий сингари буюк шоирларнинг илғор анъаналарини давом эттиради, уларнинг санъаткорлик даҳосидан файз топади.¹

Хулоса қилиб айтганда, Мушфиқий ёшлигидан барча билимларда камолот касб этиб, ўзининг зукколигию ҳозиржавоблиги, нотиқлигию бадиҳагўйлиги, латифагўйлигию аския айтиши билан ҳаммани лол қолдирган, ғазалгўлиги билан манаман деган шоирлар назарига тушган санъаткордир. Шунинг учун ҳам ўша асрдаёқ номи Мовароуннаҳрга тез ёйилиб халқ латифалари, ҳикоятларининг қаҳрамонларига, зарофатгўй эртақчиларнинг тимсолларига айланган. У ҳозиржавоб ҳажвий қаҳрамон сифатида ҳамиша омма билан баробар қадам ташлаб юрибди.

Ўзбек ва тожик мумтоз адабиётида яратилган тазкираларнинг ўзига хос бир хусусияти бор. Бу тожик тилида яратилган тазкираларда ўзбек шоирлари, олимлари ҳақида маълумот бериш, ўзбек тилида ёзилган тазкираларда эса тожик адабиёти вакиллари, олимлари ҳақида ишонарли маълумот беришдан иборатдир.

Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро»си ва айрим бошқа манбаларнинг, жумладан, «Тарихномаи Роқим» ёки «Тарихи касира»нинг маълумотларига қараганда, Мутрибий ўз

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. 335-бет.

² Ҳамиджон Ҳомидий. Куҳна шарқ даргалари. 304-бет.

замонасининг ўқимишли, ҳар томонлама маълумотли ва истеъдодли зиёлиларидан бири бўлган. У араб, тожик, ўзбек, озарбойжон тилларини ўрганган ва бу тиллардаги илмий-адабий манбалардан, жумладан Рашидиддин Ватвотнинг бадиий тасвир воситаларига бағишланган «Ҳадойиқ ус-сеҳр», Воҳид Табризийнинг аруз, бадиий тасвир воситалари ва қофия масалаларидан баҳс этувчи «Жамъи мухтасар», Сайфи Бухорийнинг аруз ҳақидаги «Илм ал-аруз меъёр ал-ашъор», Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» каби асарларидан яхши хабардор бўлган. Ана шундай ўқиш ва ўрганиш туфайли Мутрибий шеърятнинг турли-туман масалаларини чуқур тушуна олувчи адабиётшунос бўлиб етишган эди.¹

Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро»сида 320 дан ортиқ қаламкашлар тилга олинади. Худди шу ўриндаёқ алоҳида таъкидлаш лозимки, Ҳасанхожа Нисорийдан сўнг, дастпарвар шогирди сифатида Мутрибий давомчи бўлиб, тазкиранавислиқда Алишер Навоий анъаналарига содиқ қолиш истагини намоийин этгандай бўлади. Ўз замондошлари ҳақида кўрган-билганларини имкони борича, мухтасар бўлса-да, ёзиб қолдиришга тутинади. Бу фаолият натижасида биз айрим муаллифлар, масалалар ҳақида бирмунча батафсил, айримлари бўйича эса жузъий бўлса-да, маълумотга эга бўламиз.

Мутрибий тазкиранавислар Алишер Навоий ва Ҳасанхожа Нисорийни ўзига устоз деб билган. Жуда кўп манбаларда, айниқса Нисорийнинг дастпарвар шогирди эканлигини таъкидлаган. Саид Роқим Самарқандийнинг «Тарихи Роқимий» китобига таяниб, Мутрибий XVI аср иккинчи ярмида дунёга келгани, Самарқанд ва Бухорода таҳсил олгани, ўша асрнинг забардаст шоири ва тазкиранависи Ҳасанхожа Нисорийнинг адабиёт бўйича дастпарвар шогирди бўлганлиги, устод изидан бориб, «Тазкират уш-шуаро» ёзганлиги, ҳам шоир, ҳам мусиқий илмлар билимдони, ҳам тазкиранавис сифатида шуҳрат қозониб, XVII асрнинг тахминан 30-йилларида дунёдан ўтганлиги маълум.²

¹ Б.Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 153-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи. III том. 144-бет.

Мутрибий Нисорийни ўз устози деб билиб, ундан шеър ёзишни, арузни ўрганганлигини мароқ билан ёзади.

Масалан, Мутрибий унинг авлод ва аждоди ҳақида гапириб, отаси содотлардан бўлган Подшохожа эканини, Нисорийнинг тошкентлик бир қизга уйланиб, аёлманд бўлиб қолганини айтиди. Мутрибий Ҳасанхожа Нисорий таржимаи ҳолини тўлдирувчи айрим диққатга сазовор маълумотларни келтирган.¹

Шуниси характерлики, Мутрибий Ҳасанхожа Нисорийнинг ижоди ҳақида гапириб, унинг шеърлар девони борлигини ҳам кўрсатган, ижодини эса мақтаган. Мутрибий Ҳасанхожа Нисорийнинг шоир бўлибгина қолмай, номи тилга олинган тазкиранинг муаллифи эканини асарнинг кириш қисмидаёқ кўрсатиб, бу тазкирага юқори баҳо берган.

Шундай қилиб, Мутрибий ўз даврининг пешқадам олимлари, шоирлари ижодига чуқур ҳурмат билан қараган, улар ижодидаги муҳим томонларни аниқлашга интилган.

XVI асрда яшаб, ижод этган мутафаккир адиб ва шоирлар ижодига Қуръони карим, ҳадису шарифлар таъсир этмади дейиш мумкин эмас. Улар Хожа Исмоил ал-Бухорий, ат-Термизий, Имом Ғаззолий, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий ижтимоий-маънавий, ахлоқий-таълимий қарашларини чуқур ўзлаштирдилар, ўз асарларида уларга мурожаат қилдилар, ундан илҳомландилар.

¹ Б.Валихужаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. 161-бет.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ XVI АСРДАГИ ЙИРИК ВАКИЛЛАРИ

Пайғамбаримиз Расули Акрам (с.а.в)нинг икки ҳадисини эслатиб ўтамиз: 273-ҳадис, бу Абу Ҳурайрандан ривоят қилинди, у киши айтибдилар: Расулуллоҳ «Мен инсонларга яхши хулқларни камолотга етказиш учун Пайғамбар бўлиб келдим», — дедилар.

291-ҳадис «...Расулуллоҳ инсонларга берилган фазилатларнинг энг яхшиси яхши ахлоқдир», — дедилар.

Ҳазрати Шайх уш-шуйух Юсуф Ҳамадонийдан бошлаб яссавия, нақшбандия таълимотларининг барча йирик машойихлари, айниқса, Туркистон элининг шайх ул-машойихи, қиблаи дуоси Хожа Аҳмад Яссавий, Хожаи Жаҳон, Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд, мавлоно Абдурахмон Жомий, Хожа Аҳрор Вали, Маҳдуми Аъзам Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг олижаноб ахлоқий фикрларини тадрижий давом эттириб, уларга таяниб, ўз замоналари тақозоларига муносиб қимматбаҳо асарлар ёзиб қолдирганлар.¹

Шарқшунос олим Ориф Усмон «Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти» тадқиқотида В.В.Бартолд, В.А.Гордлевский, Е.Э.Бертельс, А.А.Семёнов, В.Болдирев каби йирик шарқшунослар Шарқ тасаввуфи ҳақида ёзганларида «нақшбандия» тариқати ҳақида баъзи маълумотларни бериб ўтганлар.

А.Фитрат, С.Айний, М.Т.Ойбек, И.М.Мўминов, В.Й.Зоҳидов, И.О.Султонов, Н.М.Маллаев, Ш.М.Шомуҳамедов, А.П.Қаюмов, М.М. Хайруллаев, А.Рустамов, А.Ҳайитметов, Э.Рустамов ва бошқалар ҳам Жомий ва Навоийга бағишланган асарларида «нақшбандия» таълимоти ҳақида баъзи маълумотларни берадилар.²

^{1,2} Ориф Усмон, Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. Тошкент, "Университет", 1993, 3-9-бетлар.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг тадқиқотчи олимлар, тарихчилар, файласуфлар, ёзувчилар тасаввуф ҳақида бир қатор илмий рисола ва монография ёздилар.

Уларнинг рисолаларини эслатишдан аввал ЎзРФА Шарқшунослик институти фондида, қўлёзма асарлар хазинасида сақланаётган, XV-XVI асрлардан бошлаб турли мусулмон юртларда форс тилида ёзилган эътиборли манбаларни эслатиб ўтиш мумкин. Улар орасидан Абдулхолиқ Фиждувонийнинг «Мақомати шайх Юсуф Ҳамадоний», Хожа Муҳаммад Порсонинг «Мақомати ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат», Фахрутдин ас-Сафийнинг «Рашаҳот айн-ул ҳаёт», Доро Шукуҳнинг «Сафинат ул-авлиё», Муҳаммад Ҳошимнинг «Насимат ул-қудс» каби қимматбаҳо асарларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

«Нақшбандия» (ёки «хожагон») тариқатининг энг йирик вакиллари ҳақида сўз кетганда Шайх уш-шуйух Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Алоуддин Аттор, Мавлоно Яъқуб Чархий, Хожа Аҳмад Вали, Абдурахмон Жомий, Махдуми Аъзам, Хожа Ҳидоятулла Офоқхожа сингари бузруквор мутасаввуф донишмандларни эслатиб ўтмоқчимиз.¹

Бугунги кунда тасаввуф таълимоти ва унинг моҳияти, илдизларини очиб берувчи қандай асарлар чоп этилди, деган фикр ўртага ташланса, истиҳоласиз айтиш мумкин, жуда кўп қўлёзмалар тасаввуф тадқиқотчилари бўлган олимлар томонидан нашрга тайёрланди ва чоп этилиб, халқимизга тўхфа қилинди:

Умар Форук Сайдо ал-Жазарийнинг «Тасаввуф сирлари», шайх Нажмиддин Кубронинг «Тасаввуфий ҳаёт», шайх ал-Колободийнинг «Тасаввуф сарчашмаси», Идрис Шоҳнинг «Нақшбандий тариқати», «Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний» (нашрга тайёрловчи Маҳмуд Ҳасаний), Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг «Баҳоуддин Балогардон», Усмон Турорнинг «Тасаввуф тарихи», Е.Э.Бертельснинг «Тасаввуф ва тасаввуфий адабиёт» (таржима қилинди), Ҳусайн Воиз

¹ Ориф Усмон, Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. 10-бет.

Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати», «Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар» (муаллиф-тузувчи Зуфаржон Жўраев), шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг «Тасаввуф ҳақида тасаввур», Маҳмуд Асъад Жўшоннинг «Тасаввуф ва нафс тарбияси», Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» (Биринчи жилд), «Тасаввуф Тавҳид асрори» (Иккинчи жилд), Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг «Тасаввуф ва инсон», Ҳамиджон Ҳомидийнинг «Тасаввуф алломалари», Иброҳим Ҳаққулнинг «Тасаввуф ва шеърят», «Ирфон ва идрок» каби асарларидан баҳраманд бўлдик.

Шунингдек, жуда кўп монографик тадқиқотлар, рисола-ларда тасаввуф таълимоти, тасаввуфий мерос, улуғ мутасаввуфларнинг тасаввуфий қарашлари таҳлил этилган. Шулар жумласига И. Ҳаққулов ва бошқа олимлар томонидан нашрга тайёрланган «Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари», И. Ҳаққуловнинг «Аҳмад Яссавий» рисоласи, А. Абдушукуров томонидан нашрга тайёрланган Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат», Н. Комилов тайёрлаган мавлоно Жалолиддин Румийнинг «Ичингдаги ичиндадир», Абдурауф Фитратнинг «Танланган асарлар II жилд», В.Й. Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби», А. Ҳайитметовнинг «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан», Илёсхон Ғозийнинг «Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний», Комилхон Каттаевнинг «Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед», Ёқубжон Исҳоқовнинг «Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти», Нодирхон Ҳасаннинг «Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний», И. Остонақулов нашрга тайёрлаган «Авлиёлар султони», «Туронлик валийлар», Султонмурод Олимнинг «Нақшбанд ва Навоий» тадқиқоти ва бошқа кўплаб илмий-тадқиқий асарларда тасаввуфнинг келиб чиқиши, унинг мазмун-моҳияти, илк мутасаввуфлар, уларнинг ҳаёти, ижоди, улар илгари сурган ғояларга жуда катта эътибор қаратилган.

Шунингдек, файласуф, тарихчи ва адабиётшунос олимлар Иззат Султонов, Музаффар Хайруллаев, Азиз Қаямов, Алибек Рустамов, Ботирхон Валихўжаев, Бўрибой Аҳмедов, Ориф Усмонов, Ҳайдар Алиқулов, Саидбек Ҳасанов, Ботирхон Акрамов, Нусратилла Жумахўжа, Ҳамидулла Болтабоев, Ботир Норбоев, Суйима Ғаниева, Сайфиддин Рафъиддин,

Маҳмудхўжа Нуритдинов, Фуломхон Гофуров, Қобилжон Тоҳиров ва бошқа олимлар тасаввуф таълимоти ҳақида илмий мақолалар эълон қилдилар.

Иброҳим Ҳаққул «Аҳмад Яссавий» рисоласида тасаввуф таълимотининг илдизи ва бу илдизнинг яратувчилари ҳақида қуйидаги фикрни илгари сурган: тасаввуф таълимоти, маълум бир маънода нубувват таълимоти ва маърифатга содиқликдир. Шу жиҳатдан Жунайд Бағдодийнинг тасаввуфнинг асосларини ҳазрат Иброҳимнинг саховати, Исмоилнинг таълимияти, Айюб алайҳиссаломнинг сабри, Зикриё пайғамбарнинг сукути, ҳазрати Яҳёнинг ғариблиги, Исо Расулуллоҳнинг тарки ва Муҳаммад Мустафонинг фақр маслаги ташкил қилади, деган фикрини қувватлаш мумкин.¹

Жуда кўп тадқиқотчилар — шарқшунослар, адабиётшунослар, тарихчилар, социологлар, хусусан, файласуфлар тадқиқотларида ҳам тасаввуфнинг замони, туб илдизи, пайғамбарнинг асл таълимоти, унинг миссиясидаги гўзал хулқ ва ахлоқ Муҳаммадга (с.а.в.) келиб тақалишини эътироф этганлар.

Тасаввуф тадқиқотчиси Иброҳим Ҳаққул ҳам пайғамбар таълимотининг туб мазмун-моҳиятини чуқур таҳлил этган:

«Пайғамбарларнинг энг устуни, — дейди Имом Фаззолий, — пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафодурлар. Чунки Оллоҳ таоло, унинг билан динни камолга ва пайғамбарларни охирга етказган.» Имом Фаззолийнинг таъкидлашига кўра, пайғамбаримизнинг бошқа пайғамбарлардан устунлигининг бир ҳикмати, унинг «дин ва дунё ишларини ўз қўлида бирлаштиргани эди. Оллоҳу таоло унинг ила инсонларни ҳам дин, ҳам дунёларидаги салоҳларини камолга эриштирмишдир. Ундан бошқа ҳеч бир пайғамбарга ҳар икки вазифа бирданига берилган эмас».

Муҳаммад пайғамбар таълимотининг мусулмон маданияти, адабиёти ва фанининг қуёшига айланишининг бош сабабларидан бири ҳам ана шунда. Расулуллоҳ учун диннинг камоли, энг аввало ахлоқнинг камоли эди. Бир киши пайғамбардан яхши ахлоқ хусусида сўраганда, унга жавоб тарзида қуйидаги оятни ўқиган эканлар: «(Эй Муҳаммад) марҳаматли (кечиримли) бўлинг!

¹ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 2001, 19-бет.

Яхшиликни амр этиб, жоҳиллардан юз буринг!»(Аъроф; 199). Бир зот Расулуллоҳнинг ёнига келиб: «Эй Оллоҳнинг Расули! Дин нимадир?» — дея сўраганда, пайғамбар: «Дин гўзал ахлоқдир», — деб жавоб берибди. Ўша одам пайғамбарнинг ўнг ёнига ўтиб, яна «Эй Расули Оллоҳ! Дин нимадир?» — деб сўрабди. Пайғамбар эса: «Дин гўзал ахлоқдир» — дебди. Сўнг ҳалиги кимса пайғамбарнинг орқасига ўтиб, «Эй Оллоҳнинг Расули! Дин недур?» — деган экан, пайғамбар: «Англамасмисан, дин ғазаб-ланмасликдир»,¹ — деган экан.

Аҳмад Яссавийнинг:

*Икки олам шоҳи турур бир яхши хулқ,
Хулқларидин ҳақ Мустафо бўлди ўлуғ —*

дейиши оддий эътироф эмасди. Яссавий тариқатида ҳам, тасаввуфий маъно ва ҳолатлар акс эттирилган «Девони ҳикмат»-ида ҳам пайғамбарнинг диний-ахлоқий қарашлари ва тушунчаларига асосланган эди.

Нақшбандия, яссавия таълимотининг ўзаги аслан пайғамбар таълимотига асосланган деса бўлади. Тасаввуф таълимотининг ғояси аввало пайғамбар, унинг тадрижий-тарихий давомчилари нақшбандия, яссавия ва ҳатто кейинги ривож бошқа мутасаввуфлар таълимотида давомийликда намоён бўлган. Яъни, ҳамма маслақларда муштараклик мавжуд.

Шундай қилиб, бизнинг табаррук юртдошимиз ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд томонидан асосланган таълимот Мовароуннаҳр, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида жуда катта аҳамият касб этган. Бу таълимот бошқалар меҳнати билан кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм-истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот тарафдорлари таркидунёчиликка қарши бўлганлар, фақат ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун ўтказишга чақирганлар. Нақшбандийлар савдотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюра-созлик, қурувчилик ва бошқа барча фойдали ва хайрли

¹ Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. 20-бет.

юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар. Шунинг учун ҳам ўз даврида илм-маърифатнинг, адабиётнинг йирик намояндалари бўлмиш Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хушхолхон Хатак, Аҳмад Шоҳ Дурроний, Бобораҳим Машраб, Махтумқули Фироғий сингари юзлаб тараққийпарвар, инсонпарвар шоир ва мутафаккирлар нақшбандийлик йўлини танлаганлар, ҳаётни ва инсонни авжи баланд пардаларда куйлаб баракали ижод қилганлар.¹

Ориф Усмон фикрича, Нақшбанд лақаби мутафаккир ва мутасаввуф ҳазратнинг ўз таълимотидан, «Зоҳиран халқ билан, ботинан Худо билан бўлиш», қалбга Аллоҳ номи «нақш» қилиниб, «банд» қилиб қўйиш демакдир. Яъни, қўл ишда, дил Аллоҳда бўлсин, дейилган.

XIV асрда Туркистонда пайдо бўлган нақшбандия таълимоти даставвал Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Шарқий Туркистон юртларини, араб ўлкаларини эгаллаб, XVIII-XX асрларда Европа, Африка, Осиё (Индонезия, Малайзия, Суматра ва б.)даги аҳли ислом жамоатларигача чуқур кириб борган, бутун ислом оламида истилочиларга қарши миллий-озодлик ҳаракатларида асосий байроқ бўлиб хизмат қилган.

Демак, нақшбандия таълимотидаги чуқур умуминсоний қадриятлардан бири бўлмиш адолатпарварлик, зулм-истибдодга қарши кураш мафкураси ислом оламидаги халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жуда катта рол ўйнаб, мисли кўрилмаган оламшумул, муҳим, долзарб, ижтимоий аҳамият касб этади.

Нақшбандия тариқати (умуман, тасаввуф) борасида гапирганда, тасаввуфнинг Инсонни улуғлаш бобидаги буюк аҳамиятини, таъкидлаб ўтиш керак.

«Мовароуннаҳр минтақасидаги ва бутун дунёдаги илғор умуминсоний қадриятлар дунё халқлари ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатларда тобора биринчи ўринга қўйилаётган ҳозирги замонамизда яссавия, нақшбандия тариқатлари ҳар томонлама чуқур ўрганилади. Хожа Аҳмад

¹ Ориф Усмон. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. 14-бет.

Яссавий ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сингари буюк мутафаккир, мутасаввуф донишмандларнинг поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, мўмин-мусулмонлик, меҳр-шафқат, адлу-инсоф, имонлилик, меҳнатсеварлик, зулм-истибдодга қарши кураш, ватанпарварлик каби илғор умумбашарий қадриятларидан халқларимиз, айниқса ёшларимиз баҳраманд, бўлишар, деб ўйлаймиз».¹

XVI асрда Ҳиндистонда бобурийлар давлатининг вужудга келиши билан темурийлар даврида шаклланган маданиятнинг қисман Ҳиндистон томон оқиб ўтганини кузатамиз. Бобурий подшоҳлар Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий қадриятларидан кенг фойдаланишга интиладилар, уларни Ҳиндистон ерида кенг тарғиб этадилар. XVI асрда кўпгина мовароуннаҳрлик донишманд, аллома, санъаткорлар ўзлари ёки бобурийлар таклифи билан Ҳиндистон шаҳарларига кетиб қолдилар. Бобурийлар саройида туркий ва айниқса, форсий тилдаги адабиёт, санъат, илм-фан ривож топди. Бу Мовароуннаҳр, хусусан, Туркистон ва Ҳиндистондаги маданий алоқаларнинг кучайишига, уларнинг ўзаро таъсири орта боришига олиб келди. Бобурийлар ўзларини темурийлар даври маданиятининг меросхўри, давомчилари деб билдилар. Айниқса Акбаршоҳ, Шохжаҳон, Аврангзеб даврида Ҳиндистонда Мовароуннаҳр қадриятларига асосланган мусулмон маданияти кенг ривож топди ва муҳим ютуқларни қўлга киритди.

Темурийлар даврида ривож топган маданий бойликлар таъсирида янгидан маънавий-маданий қадриятлар вужудга келди, айниқса, адабиёт, санъат, қисман илм-фан, тарих, хусусан, фалсафа фани маълум ютуқларни қўлга киритди. Тасаввуф бу даврнинг дунёқараши, тасаввури ва маънавиятида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек ва форс тилида қатор тарихий, фалсафий, адабий, шеърӣ усулда асарлар яратилди.

Мазкур бўлимда тасаввуф таълимоти ва унинг XVI асрдаги йирик вакиллари ҳақида гап борганда XIV асрда Мовароуннаҳрда тасаввуф таълимоти, хусусан, яссавия ва нақшбандия таълимоти аҳоли табақасининг ҳамма қатлами орасига сингиши, айниқса,

¹ Ориф Усмон. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. 32-бет.

жамиятнинг зиёли тоифаси уни тезда қабул қилиши ва омма орасида уни ташвиқ этиши, ҳақ ва исломий йўлнинг тўғрилигини тушунтира бориши тасаввуф таълимотининг тўғри таълимот эканлигини исбот этди.

XVI асрда яшаб, ижод этган мутафаккирларнинг деярли ҳаммаси, давлат арбобларию подшоларигача, омманинг қуйи табақасиё хунаремандигача тасаввуфий руҳда асарлар яратдилар, ўзларига пиру муршидлик қабул қилишди. Бобур, Байрамхон, Шайбонийхон, Убайдуллохон, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Абдуваҳҳобхожа, Махдуми Аъзам, Худодод Вали, Биноий, Восифий, Ҳазиний, Мушфиқий, Мутрибий каби адибу шоирларнинг ижодларида шу ҳол намоён бўлди.

Кейинги етмиш йилда тасаввуф алломаларининг номи мубораклари фаромушликка берилди, чунки уларнинг ҳаётини ўрганиш, тарғиб этиш ман қилинган эди.

Шарқшунос олим Е.Э.Бертельс шундай эътироф этган эди: Мусулмон Шарқининг барча йирик муаллифлари, жузъий истиснодан ташқари, ҳаммалари бирон-бир тарзда сўфийлик билан боғлангандирлар. Сўфийлик ҳаракати адабиёт билан, кўпроқ назм билан боғланган, шу тариқа жаҳон адабиётига қатор боқий асарлар билан ҳисса қўшган эди.¹

Тадқиқотчи Илёсхон Ғозий фикрича, Фарғона вилоятида шайхулислом ва қози мартабасида бўлган Хожа қози Хожа Аҳрорнинг муриди бўлган. Бобур мавлоно қози авлоди бўлган Махдуми Аъзамни ўзига пир тутган. Бу ҳақда у «Бобурнома»да қуйидагича фикрни баён этган: «Мавлоно қозининг оти Абдуллоҳ турур. Фарғона вилоятида бу тоифа пешво, шайхулислом ва қози бўла келганлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Аҳрорнинг муриди эрди ва эшондин тарбият олган эрди. Хожа қозининг валийлигига менда ҳеч шубҳа йўқтур. Хожа қози ажаб киши эрди, қўрқмоқ анда асло йўқ эрди... Хожа насл жиҳатдин ота томонидан Шайх Бурҳониддин қиличға, она томонидан Султон Илик Мозийга бориб етгай.

¹ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 4-5-бетлар.

«... Бу тасаввуф пешвоси Бобур Мирзога пир ва устод бўлиб, ҳар мудом унинг фаолиятидан хабардор бўлиб турган. Мавлоно Муҳаммад Қози ўз ўрнига тариқат пешвоси сифатида ўз авлодидан бўлмиш Хожаги Аҳмад ибн Жалолиддинни тарбият қилиб қолдирган».¹ Бобур эса Маҳдуми Аъзамни пир деб тан олган. 1528 йилда Бобур иситма касалига учраб, анча қийналади. Касалликдан қутулиш мақсадида Хожа Аҳрор Вали руҳига мурожаат қилиб, унинг «Волидия» номли насрий асарини ўзбек тилига шеър билан таржима қила бошлайди. Бу иш жараёни 10-12 кун давом этади. Шу орада Бобур касалликдан ҳам шифо топган.

Демак, Бобур пирига жуда катта ҳурмат ва эътиқод билан қараган. Бобур дунёқарашининг, ундаги янгиликка, эзгуликка интилишнинг яна бир муҳим қирраси, бу унинг тасаввуфга, унинг турли сулук ва тариқатларига муносабатидир. Гап шундаки, Амир Темур ва унинг ўғиллари тақводор суннийлар сифатида бирон-бир тасаввуфий оқимга алоҳида эътибор кўрсатмаганлар, дин, тариқат аҳлини катта сиёсатдан маълум масофада ушлаб турганлар. Бу жиҳатдан Бобур ҳам Темур каби изчил йўл тутган. Айни пайтда Бобур дин ва тариқат аҳлини давлат ишларига аралаштирмаган бўлса-да, аммо Аҳмад Яссавийга буюк ҳурмат кўрсатган, унга мақбара бино қилган бобоси Темур каби кўплаб тасаввуф тариқатлари, сулуклари аҳлига хайрихоҳлик, айниқса нақшбандия тариқати вакиллари Пиру-Вали, Хожа Аҳрор, унинг муриди мавлоно Муҳаммад Қози, Сайид Аҳмад Хожаги Косонийлар этагидан тутган, уларни турли йўл билан иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турган.

Бобурнинг отаси Умар Шайхнинг Хожа Аҳрор Валига ирода силсиласи бор эди. Отаси изидан Бобур ҳам Хожа Аҳрор Валига ирода нишонини кўрсатиб, доимо у зоти бобаракот авлодларига, яқинларига таъзим ва икромда бўлар, буни бирор соат ёки дақиқа ёдидан чиқармас эди, деб ёзган Ҳасанхожа

¹ Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 21-бетлар.

Нисорий Бухорий ўзининг «Музаккири аҳбоб» тазкирасида. Бобур ҳазрати Махдуми Аъзам Хожаги Косонийга ихлос билан бирмунча олтин кумуш, назр-ниёз юборган.¹

Бобур тузган «Рисолаи волидия» асари ҳам унинг фалсафий, илмий-ирфоний, ижтимоий, ахлоқий қарашларида алоҳида ўрин тутди. Асар 1528 йилда, Бобурнинг отасининг нақшбандия — хожагония тариқатига, хусусан Хожа Аҳрор Вали Фуқаротийга ақди иродатини ифодалаш учун, пирнинг «Рисолаи волидия»сини туркий назм билан баён этган. Бу китобда ҳатто Бобурнинг «Убайдуллоҳ тадбирлари туфайли шоҳ бўлдим», деган эътирофи мавжуд.²

Шайбонийлар сулоалари ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда фан ва маданият ривож топди. Шайбонийхон ҳаётлиги чоғида ёзилган турли манбаларда, шу қаторда Муҳаммад Солиҳнинг чигатой-туркий тилидаги «Шайбонийнома», Фазлуллоҳ бин Рўзбехоннинг форсча «Меҳмонномаи Бухоро», Биноийнинг форсча «Шайбонийнома», Сайид Ҳасанхожанинг форсча «Музаккири -аҳбоб» асарларида Шайбонийхон даврида фан ва маданият ривожланганлиги, Шайбонийхон эса фан ва маданиятга ҳомийлик қилгани, ўзи ҳам ўқимишли, ўтқир, бадий ижодий дид эгаси бўлганлиги кўрсатилади. Шайбонийларнинг деярли барчаси ўқимишли шахслар бўлганлар. Шайбонийхон, Убайдуллоҳон, Рустам султон, Абдулазизхон, Жувонмард султон кабилар туркий ва форсийда шеър битганлар. Шайбонийхон Бухоро ва Самарқандни темурийлардан сўнг фан, маданият ва санъат марказлари сифатида ривожлантирди. Ҳирот ва бошқа жойлардаги олимлар, санъаткорлар, адиб-шоирларни Бухоро, Самарқандга олиб келтирди. Шайбонийхон асосан урушлар билан ўтган 59 йиллик умри давомида юқори савияли бадий асарлар ёзиб, мерос қилиб қолдирган. Аммо унинг ижод дурдоналари ўз она замини Мовароуннаҳрдан узоқ-узоқ юртларга сочилиб кетган. Шайбонийхон томонидан 1508 йилда чигатой-туркий тилида ёзилган «Баҳр ул-худо» («Ҳақиқий йўлнинг денгизи») диний қасидасининг ягона қўлёзма нусхаси «Британ Музейи» кутубхонасида сақланади.³

^{1,2} Фалсафа. Э.Ю. Юсуповнинг умумий таҳрири остида. Т., "Шарқ" 1999, 123-124 бетлар.

³ Р. Шамсутдинов ва бошқалар. Ватан тарихи. 41-42 бетлар.

Тарихчи олим, академик Б.Аҳмедов Шайбонийхон ҳақида фикр юритиб, бугунги кунда унга бўлган муносабат ўзгариши кераклигини, унинг мадраса кўрганлигини, машҳур шайх ва олимлардан илм олганлигини, саройга аҳли донишларни таклиф этиб, уларни ҳар томонлама қўллаганлигини, ўзи ҳам ижод билан шуғулланганлигини, нақшбандия ва яссавия тариқатларига ихлос қўйганлигини таъкидлаган.

Шайбонийхон, баъзи олимлар ўйлаганидай бесавод, қўпол бир кўчманчи эмасди. У замонасига яраша кенг маълумотли одам, қолаверса истеъдодли шоир ҳам эди. Шайбонийхон ҳокимият тепасига келмасдан бурун ҳам бир неча бор Бухорода бўлган.

Биринчи марта бўлганида у Бухорой шарифда икки йил туриб, мадрасада машҳур илоҳиёт олими мавлоно Муҳаммад Порсонинг издошларидан Ҳофиз Ҳусайн Бусирий ва унинг халфаси Хожа Маҳмудлар билан яқин муносабатда бўлган. Улар ҳатто мунтазам равишда бир-бирлари билан борди-келди қилишган. Бир гал Ҳофиз Ҳусайн Шайбонийхон ҳузурида бўлса, иккинчи сафар хон унинг ҳузурига ташриф буюрган. Умуман, ҳар иккаларининг мажлиси уламо ва шуаронинг иштирокисиз ўтмаган.¹

Шайбонийхон Нақшбанд мазорини зиёрат қилиб турганлиги кўп манбаларда таъкидланган. Ҳасанхожа Нисорийнинг ёзишича, «Амир Абдул Али Тархон замонида Бухоро мулкида сокин бўлган»да, баъзилар унга қарши бўлиб, Бухородан чиқиб кетишини талаб қилишган. У Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қабрига бориб зиёрат қилган. Хожанинг набираларидан бўлган Низомиддин хожа Мирмуҳаммад Нақшбанд назарига тушиб, бир муддат унинг ҳузурида яшаган, тарбиясини олган. Хожа унга келажақда Туркистонда хон бўлишини башорат қилган экан.²

Бу давр ўзбек адабиётининг тасаввуф тариқатлари, жумладан, нақшбандия таълимоти билан алоқаси нуқтаи назаридан кузатадиган бўлсак, ўзига хос бир манзаранинг гувоҳи бўламиз: шайбонийлар муҳитидаги ўзбек адабиётига (шунингдек, зуллисонайн) Хожа Аҳмад Яссавий анъаналари сақланган ҳолда

¹ Б.Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. "Ўқитувчи", Тошкент, 1994, 248-бет.

² Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 85-бет.

нақшбандия таълимоти ҳам кириб кела бошлади. Лекин шуниси ҳам борки, бир қанча шоирлар, гарчи нақшбандия сулукини расман қабул қилган бўлса ҳам, бадий ижодда Яссавий услубига содиқ қолишган. Бундай манзарани биз деярли барча шайбоний хон – шоирлар фаолияти ва ижодиётида мушоҳада этамиз¹.

Аждодлари (ўзи ҳам) нақшбандия тариқатига мансуб бўлган Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музакири аҳбоб» тазкирасида Бухоро ва Ҳиндистондаги туркийзабон адабиёт намояндаларининг нақшбандия тариқати билан алоқаси ҳақида ишончли маълумотлар келтирилган. Уларда ҳар бир ижодкорнинг нақшбандияга муносабати тарихи аниқ кўрсатиб берилган. Масалан, Абдулфатҳ Муҳаммад Шайбонийхонга бағишланган жойда унинг нақшбандия сулукатини қабул қилиши анча батафсил қайд этилган. Мақоланинг бошида унинг тариқати нақшбандия бўлганлиги махсус таъкидлаб ўтилади: «Қалби пок аҳли сафолар ва топқирликда моҳир зукколарнинг қуёш ёғдуси ёрқин кўнгулларида яширин қолмасинким... Бахтли хоқон ва хон ўғли хон ... ёлғончи тақдир нақшинигор бандидан ўзни халос этиб ва дилни нақшбандга боғлаб, сув ва тупроқ нақши мушоҳадасидан жону дил сирини англаб... борлиқдан йўқликка кўчгунча довр Нақшбанд номи билан машҳур олий ҳазрат қудсий манзират Хожа Баҳо-ул-ҳақ вал-ҳақиқати вад-дунё вад-диннинг шариф маънавиятлари мақомига юз тутуб, ўзининг киши ҳайратини оширувчи ҳар бир ишида ул олийшан остонга ниёзмандлик билан боқиб, ул муқаддас жойни восита билиб, иззатли ҳазрат улуг номидан юқори даражот ва яхши ҳолатлар тилаганлар.²

Ҳасанхожа Нисорийнинг ёзишича, Шайбонийхоннинг нақшбандияни қабул қилиш вақти, унинг пир-муршиди ва ниҳоят, ўн икки йиллик мулкгирлик тарихи қайд этилган. Шайбонийхон Нақшбанднинг нурга тўла назарини зиёрат қилиб, Нақшбанднинг, ҳидоятпаноҳ набираси Мир Муҳаммад Нақшбандий хизматини қилган. Тавоф ва хизмат шарафидан сўнг эса кетишга рухсат сўраган. Хожа Мир Муҳаммад бўлса, биз сизга дарҳол жавоб бермаймиз, деганлар. Шундан сўнг бир оз муддат ўша нурга тўла мазор ёнида бўлганлар ва таҳажжуд

¹ Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 2002, 92-бет.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 17-бет.

намозини савмаъда ўқиб юрганлар. Бир кунн Хожа Мир Муҳаммад дебдиларки, «ғайб калитлари унинг олдида» (Қуръон, 6-сура, 59-оят) бўлган буюк фаттоҳ ўз очқичларидан бир калитни кифоятли кафтингизда қўядирган кўринади. Аммо бу ишнинг юзага чиқиши Туркистон вилояти тарафларида рўй беражак. Ҳиммат отини ўйин майдонида тез орада йўрттириб қолиш даркор, зеро, иқбол шоҳи рух кўрсатса, фарзин юришли душман агар қутурган фил бўлса ҳам, пиёдаларингиз оёғи остида янчилиб, ҳаётининг кишти (ҳосили) мамот (ўлим) оташида куйиб, кули кўкка совурилажак... Улар бу башоратли ишоратга риоя қилгач, деярлик ўн икки йил давомида Туркистон вилоятидаги Домғон (Хуросон) чегарасигача бўлган ерларни ўз тасарруфи доирасига киритиб, доруссалтанат Ҳирот ва Самарқандда ўз Ҳумоюн отларига хутба ўқитганлар... Шеърят соҳаси ва шоирларга эътиқод-эътибори катта бўлган. Мудом олиму фозилларни ўзига ҳамсуҳбат қилган. Яхши шеърлари бор.¹

Шайбонийхоннинг туркий шеърларини ўз ичига олган туркий девони «Девони Шайбоний» Туркияда нашр этилган. Унинг шеърлари дин ва тасаввуф руҳидаги пандномалар бўлиб, содда туркона услубда ёзилган.²

Шайбонийхоннинг фанга, маърифат ва маданиятга бўлган ижобий қарашлари албатта унинг ворисларига ҳам ўз таъсирини кўрсатдию шу боисдан ҳам, шайбонийлардан бўлган Убайдуллохон, Абдулатиф, Абдулазиз ва Абдуллахонлар илм-маърифат ва маданиятга хайрихоҳ ҳукмдорлар сифатида ўтганлар. Убайдуллохон — Шайбонийхоннинг жияни, Бухоро ҳокими Маҳмуд султоннинг ўғлидир. Убайдуллохон жасур ва довюрак лашкарбоши, қаттиққўл ҳукмдор ва адабиётшунос эди. У Шайбонийхондан сўнг кучли ва тартибли давлатга асос солади, олти марта Хуросонга лашкар тортиб боради, Эрон қўшинларига бир неча бор қақшатқич зарба беради, Хоразмни ўзига бўйсундиради.

Азиз авлиёлар, хусусан, нақшбандия шайхларига муҳаббат ва эътиқоди баланд бўлган Маҳмуд султон Туркистон мулкининг ўша даврдаги шайх-ул машойихи, машҳур диний ва сиёсий

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 19-20-бетлар.

² Ёқубжон Исоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. 94-бет.

арбоб Хожа Убайдуллоҳ Ахрор Валидан ўз ўглига ном қўйишни илтимос қилади. «Ўз номларини беришлари ул зотнинг зўр марҳаматларидан бўлдики, шунинг учун ҳам унинг бебаҳо асарлари ва яхши номларининг оқибати оламда боқийдир»,¹ деб ёзади бу ҳақда машҳур муаррих Ҳофиз Таниш Бухорий.

Ҳам хон, дарвеш лақабини олган Убайдий 1487 йилда туғилган. Ёшлик чоғларида ўз даврининг етук олимлари, сарой тарбиячиларидан таълим ва тарбия олган, араб, форс-тожик тилларини ўрганади, хат-саводини чиқаргач, замонининг бир қанча илмларини яхши билган Хожа Муҳаммад Садрда тарих, диний фалсафа (илоҳиёт), адабиёт, адабиёт назарияси (илми аруз) сингари илмларни ўқиб ўрганади.

Убайдуллоҳон ўз атрофига олим, шоир ва санъаткорларни тўплаш билан бирга, ўзи ҳам хаттотлик ва мусиқа санъати билан шуғулланган.²

Убайдуллоҳон тасаввуфга ҳам беқиёс муҳаббати ва сўфийларга чексиз эътиқоди билан ажралиб турганлиги учун Фаҳрий Ҳиротий уни «дарвеш кийимидаги шоҳ» деб таърифлаган бўлса, Махдуми Аъзам у ҳақда «дарвешларнинг муҳлиси ва эътиқодманди, аммо бу фақир дили жонининг маҳбуби» деган эди. Фитратнинг ёзишича: «Бу одам ўзининг ҳукумат ишларига қарамасдан, шайхлик ҳам қилар эди, бу ишни ўзининг сиёсати учун лозим билар эди. «Самарат ул-машойих»нинг ёзганига кўра, Убайдуллоҳоннинг тариқат нисбати Авлиё Қорахон отли бир шайх воситаси билан Ҳаким Сулаймон отага борадир. Ёлғуз бу қадар билан қолмаган, ўзи учун муридлар олган. Жаҳр мажлисларига иштирок қилган. Унинг ўлими билан топилган тарих моддаси «Зикргў (яъни зикр этгучилар). Убайдуллоҳнинг яссавийлар билан жуда қатъий боғланганига яна бир далил, яссавий шайхи Худододнинг муриди Муҳаммадиёр нўғай отага ўз қизини бергандир. (Нўғай ота 1533 йилда ўлуб, Самарқанднинг «Сўғд» деган мавзеида кўмилган.).³

Убайдий ижоди у яшаган даврдаёқ илм-иҷод аҳлининг диққатини ўзига жалб этган. Шулардан бири Убайдийга замондош

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. ("Шарафномаи шоҳий"). Икки жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1999, 59-бет.

² А.Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 98-бет.

³ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. 35-бет.

бўлган машҳур пир Хожа Аҳмад бин мавлоно Жалолиддин Косоний — Махдуми Аъзамдир. Бу шахсни шайбонийлардан бўлган Жонибек султон Ахсидан Карманага олиб келган. Унинг вафотидан кейин Махдуми Аъзам Бухорога кўчиб борган. Бу вақтда Бухорода бўлган Убайдуллохон бир суҳбатдан кейин Махдуми Аъзамга баланд эътиқод қўйган. Манбаларда қайд қилинишига кўра, Махдуми Аъзам Убайдуллохоннинг айрим ғазал ва рубоийларига шарҳлар ёзган. Жумладан, Махдуми Аъзамнинг «Рисолаи адабиёти Убайдуллохон», «Шарҳи рубоиёти Убайдуллохон» номли рисоаларининг борлиги ҳақида адабиёт-шунос Муҳаммад Абдуллаев ўз тадқиқотида хабар берган.¹

Убайдуллохон — Убайдий («Кул Убайдий») тахаллуси билан араб, форс ва туркий (ўзбек) тилларида шеърлар ёзган. Тасаввуфда фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборалар билан баён қилар эди. Ва бу рубоийни ҳазрат Махдуми мавлоно Косоний — сирлари муқаддас бўлсин — юборган:

*Аҳволи ним, эй дўст, яке-ду бидам,
Ҳар чиз, ки бидам, ҳама бо у бидам.
Мустағриқи «ху» чунон шудам дар ҳамаҳол,
«Ху» гўяму «ху» бишнавами «ху» бидам.*

Мазмуни:

*Ярим аҳволимни, эй дўст, бир-икки кўраман,
Нимани кўрсам, барчасини у билан бирга кўраман.
Барча ҳолатда «ху»га шунчалик ғарқ бўлибманки,
Фақат «ху» дейман, «ху»ни эшитаман ва «ху»ни кўраман.²*

Нақшбандий сўфийларнинг зикр йўли «ху» тарғиб қилинган. Зикр бошқаларни унутиб, фақат ҳаққа таважжуҳ қилиш, яъни юзланиш.

Махдуми Аъзам бу рубоийга яхши шарҳ ёзган ва рубоий яратувчиси мақоматини баён қилган.³

Нақшбандия сулукатининг Хожа Аҳрор Валидан кейинги энг улуғ арбоби Махдуми Аъзам томонидан Убайдийнинг битта

¹ Б. Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 95-бет.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 23-бет.

³ Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. 94-бет.

рубоййсига шарҳ ёзилиши унинг тасаввуфдаги мавқеи қай даражада бўлганлигидан далолат беради.

Махдуми Аъзам рисоалари тўпламидаги «Убайдий» шеърларига бағишлаб ёзилган учта рисола алоҳида диққатга сазовордир. Улардан бири «Рисолаи чаҳор калима» деб аталмиш жуда бир қисқа асардир. Ушбу асарда хожалар тариқатининг тўрт рукни Убайдийнинг қуйидаги рубоййсига асосланиб изоҳланади:

*Ҳар лаҳза ватан ичра сафар қилғумдур,
Юрмоқда қадам узра назар қилғумдур.
Хилват тутубон ҳам анжуман ичра мудом,
Хилватга қарийбда гузар қилғумдур.*

Муаллиф унинг номини камоли эҳтиром билан тилга олиб, жумладан шундай дейди: «Чунонки, ҳазрати хони олийшон, мақбули ҳазрати раҳмон муҳиб ва маҳбӯби Қулуби дарвийшон Убайдуллохон мофармоянд».¹

Махдуми Аъзам ўзининг бошқа бир рисоласида Убайдийнинг орифона бир ғазалини нақшбандия тариқати қоидаларини ёритиш мақсадида шарҳлайди. Мазкур рисола «Шарҳи як ғазали Убайдуллохон» деб аталади.

Учинчи рисола «Рубойилар шарҳи рисоласи» номи билан ёзилган бўлиб, муаллиф унда Убайдийнинг 12 та сўфиёна мазмунга эга бўлган форсча рубойиларини шарҳлаб ўтади. Мазкур рисоланинг бошида Убайдийнинг орифона форсча бир ғазалини келтириб, унинг ҳар бир байтини алоҳида суратда изоҳлайди. Рубойиларни шарҳлаш жараёнида турли сўфиёна атамалар, сулук аҳлига хос бўлган иборалар, жумладан, тажаллий, ҳузур, ғайбат, тааллуқ, ғафлат, жазба, ҳақиқат, зот ва сифот тажаллийли, ҳақиқий маҳбуб, висол, инсу-жинс шайтонлари, пиру мурид сингари кўп мавзулар борасида сўз боради ва ҳақиқат қидирувчилари учун бу бораларда етарли маълумотлар берилади. Муаллиф рисолани Убайдийнинг уч байтдан иборат ўзбек тилида битилган манзумаси билан тугатади.²

Убайдуллохон Аҳмад Яссавий руҳидан мадад сўраб, жангу жадалларда ғалаба қозонгани, тахтга ўтиргани, унга эргашиб

¹ Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. 114-бет.

² Ўша манба, 115-бет.

ҳикматлар айтгани маълум. Айни пайтда, унинг нақшбандияга эътиқоди ҳам ундан кам бўлмаган. Бошқача айтганда, у ўша даврда Мовароуннаҳрда кенг тарқалган икки тариқат — яссавияга ҳам, нақшбандияга ҳам кирган. Унинг ижодида ҳам ҳар иккала тариқат таъсири, ғоялари ифодасини кўрамиз. «Қул Убайдий» деган таҳаллуснинг ўзи ҳам тасаввуфий хоксорлик (ўз нафси гурурини енга олган Аллоҳнинг Қули)ни англатади. Шу билан бирга, Убайдуллоҳоннинг «нақшбандияга мансублиги дин ва дунё ишлари билан баробар машғул бўлиши»га имкон берган.

Убайдийнинг фарзанди Абдулазизхон ҳам, хонлик тахтида бўлишига қарамай, диний ва бошқа илмлар соҳасида фазилат орттирган ва нақшбандия хожаларидан Шайх Жалол тарбиясини олган. Туркий ва форсийда шеърлар ёзган.¹

Аввало, сўфийлик таълимотига майл, дарвешлик Убайдуллоҳоннинг қонида бор эди: унинг қариндош-уруғлари бўлмиш шайбоний султонларнинг барчаси азиз-авлиёларга алоҳида муҳаббат ва эътиқоди билан ажралиб турганлиги тарихий ва адабий манбалардан маълум. Отаси — Бухоро ҳокими Маҳмуд султон эса нақшбандия тариқатининг ўша даврдаги йирик намояндаси Хожа Аҳрор Валини чуқур ҳурмат ва эҳтиром қилибгина қолмай, унинг муриди мавлоно Муҳаммад Қозини Бухорога таклиф этиб, унга қўл берган. Мирзо Ҳайдарнинг мавлоно Муҳаммад Қозининг сўзларига асосланиб, гувоҳлик беришича, ҳукмдорнинг ўз иродасини пир ихтиёрига топшириши дарвешлар орасида тариқатга қизиқишни ҳаддан зиёд кучайтириб юборган экан.²

Иккинчидан, у тасаввуф ривожланиб, давлат сиёсати даражасига кўтарилган, тариқат шайхлари ҳокимиятни бошқариш ишларига фаол аралаша бошлаган бир даврда яшаб ўтди.

Шарқшунос олим Илёсхон Ғозийнинг ёзишича: «... нақшбандия тариқати ўз мактабига қарийб жами ҳукмдорларни жалб қилган. Масалан, Маҳдуми Аъзам даврини олсак, ҳукмдорлар Убайдуллоҳон, Жонибек султон, Искандар султонлар Маҳдуми Аъзамнинг муридлари эдилар. Ёки Хожа Аҳрор дав-

¹ Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. 95-бет.

² Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашиди. 288-бет.

рини олсак, султон Абусаид, Бобур Мирзолар Хожа Аҳрорнинг мухлислари эдилар. Бу тариқат пешволари фуқаро ва ҳукамо ораларидаги муносабатларни деярли назорат остига олган эдилар ва асосан халқ томонида эдилар.¹

Учинчидан, «қабул назари Хожа Аҳрор Валидан ҳосил бўлган Убайдуллохоннинг ўзи ҳам отасининг пири мавлоно Муҳаммад Қозининг шогирди эди. Шунингдек, «Хожагон тариқатининг баландпарвоз шаҳбози» Махдуми Аъзамга мурид тушиб, умрининг охиригача у билан яқин алоқада бўлган.²

Убайдийнинг бир куни пешиндан кейин бадиҳа тарзида айтган араб тилидаги сўфиёна рубоийси шарҳига бағишлаб араб тили ва фалсафа билимдони мавлоно Ансориддин Иброҳим номозшомга қадар бир рисола тасниф этиб, унинг «ҳар бир мисраси бобида олти юз эллик маъно айтган» экан.³

Убайдий ижодида диний-тасаввуфий ғоялар етакчилик қилади: уларда биз ислом таълимоти ва сўфиёна ғоялар тарғиби билан бир қаторда, илоҳий ва дунёвий ишқ тараннуми, шоҳ-шоирнинг олам ва одам ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларининг бадиий талқинлари, чарху-фалакдан, замонадан ва нокас кишилардан шикоят оҳанглари, диний бидъатчилик танқиди, панд-насиҳат руҳидаги ва ҳасби ҳол характеридаги шеърларни кўрамиз.

Диний ва тасаввуфий мазмундаги рубоийлар ўз салмоғига кўра шоир рубоиётининг асосий қисмини ташкил этади. «Тасаввуфдаги фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборатлар билан баён қилар эди»,⁴ дейди бу ҳақда Ҳасанхожа Нисорий.

Убайдийнинг сўфиёна рубоийларида орифлар, дарвешлар, сўфийлар, умуман, аҳли дин улуғланади, илоҳий маҳбуба таъриф-тавсиф этилиб, ҳижрон ва висол хусусида сўз юритилади, кўплаб тасаввуфий ғоялар баён қилинади. Шоир бу тоифага ҳавас билан қарайди, улардан ибрат олишга чақиради, шу нажиб инсонларга ҳам ҳақ, ҳам халқ сири аён,

¹ Илёсхон Ғозий. Нақшбандия тариқатининг буюк сиймоси — Махдуми Аъзам. "Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар". Тошкент, 1994, 273-бет.

² Убайдий. Дийдор орзуси. Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Эргаш Очилов. Тошкент, "Шарқ", 2007, 10-бет.

³ Ўша манба, 12-бет.

⁴ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 23-бет.

улар Оллоҳ йўлида икки дунёни унутган зотлар, деб қарайди ва ўзи ҳам уларга ўхшагиси келади.

Убайдий нафақат ҳукмдор султон, балки буюк мутасаввуф шоир бўлган. Унинг турли жанрларда ўзбек, форс, араб тилларида ёзилган шеърлари 700 бетдан иборат «Куллиёти Убайдий» номли тўпламда жамланган бўлиб, ундаги аксарият шеърлар ирфоний ва тасаввуфий гоёлар билан суғорилган. Ушбу асар ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос ўрин эгаллайди. Убайдийнинг ихлоси ва ақидати нафақат нақшбандия тариқатига, балки яссавия тариқати ва унинг асосчисига ҳам чуқур ва самимий бўлган. Масалан, унинг девонида Хожа Аҳмад Яссавийни мадҳ қилувчи қуйидаги шеър бор (матлаъ ва мақтаъи):

*Барча машойих сарвари Султон Хожя Аҳмад Яссавий,
Сонсиз муридлар раҳбари, Султон Хожяаҳмад
Яссавий...Иззат самоси ховари, ҳам ишқ мулки довари,
Мускин Убайдий ёвари, Султон Хожяаҳмад Яссавий.*

Ҳазрати Маҳдуми Аъзам Убайдийга хос бир кўз билан боқиб, унинг шеърларига юксак баҳо берган. Уни Яссавийдан кейин нақшбандия тариқатининг содиқ пайравларидан бири ва тарғиботчиси деб билган.¹

Убайдий фикрича, солик-талаб аҳли ҳар доим хизматдан бош тортмай, ҳақ ва ҳаққоният учун ҳаракат қилмоғи, нафсини тийиши ва ғафлат уйқусидан уйғонмоғи керак:

*Эй Убайдий, аҳли ҳақнинг хизматидан тортма бош,
Кимки хизмат қилса бу йўлда, худо севган бўлур.*

Бу сўздан мақсад шул эрурким, солик мазкур тоифанинг шарафли суҳбати, хизмат ва мулозамати орқали қатор саодатларга эришгандан кейин, бундан буён ҳам уларнинг хизмати ва мулозаматларидан бош тортмаслиги ва ушбу саодатлардан маҳрум бўлмаслиги учун у ўз нафсини ғафлат уйқусидан уйғотиб, бу йўлда ўта қатъийлик билан жиддий ҳаракат қилишга даъват қилмоғи даркор. Чунки, жамики бахтиёрлигу бойликлар, «Ман хадама, худама», яъни «ҳар кимки хизмат қилса, унга ҳам хизмат қилинади» мазмунидаги ҳадисга биноан уларга хизмат қилиб туришдир:

¹ Кул Убайдий. Вафо қилсанг. Тошкент, "Ёзувчи", 1994, 14-бет.

*Хизмат қилиб турсанг, ютуқ сенингдур,
Сен қилмасанг, бошқа қилса унингдур.¹*

Ҳасанхожа Нисорий «Музаккири аҳбоб» тазкирасида хабар беришича, Убайдуллохон кўпроқ саъй-ҳаракатини ақлий ва нақлий билимлар учун сарфлаб, илм йўлида тиришқоқлик намунасини кўрсатганлар, ҳеч қачон баракатли вақтларини беҳуда ва бекор ўтказмаганлар.

Убайдий Аҳмад Яссавий изидан бориб, илоҳий ишқ бобида ҳикматлар битган:

*Аё дўстлар, жондин кечиб, ишқ эркин тутгум мано,
Ваҳдат майин ичгунгача не хуноблар ютгум мано.²*

Ваҳдат майи — илоҳ, илоҳиёт, яратганга етишиш майи, албатта бу ўринда мажозий маънода. Бу «май»нинг қадаҳи инсон қалби. Убайдий эътирофича, шу қадаҳга ишқ майи қанча ортиқ қуйилса, одамдаги маънавий-руҳий интилишлар шунча кучаяди. Шоир фикрича, ҳақ таоло дийдорига восил бўлиш учун солиқ орадаги деворни олиб ташлаши керак бўлади. Бу эса тасаввуф таълимотлари шариат, тариқат, маърифат босқичлари бўлиб, инсон ўз гуноҳларини ювиши, шахсий ахлоқий нуқсон ва қусурларидан қутулиши, руҳан покланиш йўлида ҳамма нарсага тайёр туриши, «шайтон васваса»сига тушмаслик учун мол-дунё, ҳатто ўз жонини ҳам аямаслиги лозим. Демак, Убайдий назарича, ишқ — бу вужуди мутлақ севгиси, у ичган ваҳдат майи эса — Худо дийдоридир. Бунга етишмоқ учун солиқ қанча хунлар ютди, ҳам ўзлигидан кечди.

Муҳаммад Солиҳ ўзбек адабиётининг улкан намояндаларидан биридир. Навоий ва Бобур каби атоқли сўз санъаткорлари томонидан истеъдодли шоир сифатида таърифланган Муҳаммад Солиҳнинг ўзбек ва форс-тожик тилида яратган шеърларидан айрим парчаларгина сақланиб қолган. Унинг эпик ижоди — «Шайбонийнома» эса бизга қадар тўла етиб келган. Ўзбек классик адабиётида биринчи тарихий дoston бўлган «Шайбонийнома» айрим анъанавий хусусиятларига қарамай, икки сулола: темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги уруш-

¹ Убайдий. Дийдор орзуси. 20-бет.

² Ўша манба. 131-бет.

ларнинг даҳшатли манзараларини тасвирлаши, бадиий услуби ва тили билан ўтмиш адабиётнинг қимматли бир ёдгорлигидир.

Муҳаммад Солиҳ мутасаввуф шоир, замонасининг улуг алломаси Абдурахмон Жомийдан тасаввуф тариқати бўйича илм ўрганган ва унга эътиқод қўйиб, нақшбандия, яссавия сулуки қоидаларига риоя этган. У араб, форс-тожик тилларини яхши ўрганади, тарих, фалсафа, адабиёт фанларини пухта ўзлаштиради, наққошлик, айниқса, хаттотлик санъатини мукаммал даражада эгаллаб, таълиқ ва насхда ўз замонининг кўзга кўринарли хаттотларидан бири бўлиб қолади.

Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома» достонида темурийларга қарши курашган Шайбонийнинг юришлари, жанглари тўғрисида ҳикоя қилади. Достон ўзининг тарихий реалистик мазмуни ва бадиий хусусиятлари билан бошқа достонлардан фарқ қилади. Шоир унда ўз кўзи билан кўрган, билган воқеаларни, кишилар муносабатини, хатти-ҳаракатини тасвирлаб кўрсатади. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнинг юришларини тасвирлаб, уни дин ва тасаввуф тариқати ҳомийси сифатида, тартиб ўрнатувчи, замонанинг улуг кишиси деб таърифлайди. Шайбонийни идеал шоҳ, истеъдодли ҳунарманд, илм-фанда ягона олим, зоҳид, тоат-ибодат билан яшовчи донишманд, айш-ишратдан йироқ, сахий, адабиётни яхши билувчи, жангжў деб кўкларга кўтарган. Умуман, достонда Шайбонийхон парчаланган давлатни қайтадан тиклаб, мамлакатда ягона ҳокимият барпо қилувчи сифатида мадҳ этилади.¹

Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достони анъанавий ҳамд, муножот ва наът билан бошланган. Бунда шоир асосан ишқ, ошиқ, маъшук, май поэтик тимсоллари орқали борлиқ оламнинг вужудга келиши асоси ишқ эканлигини таъкидлаб, ишқни сўфиёна услуб ва оҳангда батафсил тавсифлайди ҳамда моҳиятини очиб беради. Муҳаммад Солиҳнинг бу масалаларни шарҳлаши ўзининг анча соддабаёнлиги ва тушунарли эканлиги билан бошқа муаллифлардан фарқ қилади.

Мутафаккирнинг асосий хулосаси шуки, парвардигор азалий, унинг Муҳаммад алайҳиссаломга ошиқлиги ҳам азалий, Муҳаммад нури ҳам азалий. Парвардигор дастлаб Муҳаммад

¹ Х.Расулов. Ўзбек классик шеъриятида халқчиллик. 124-бет.

нурини яратдию шу нурни ўзи акс этадиган кўзгуга айлантирди. Кўзгуда ўз аксини (яъни Муҳаммад нури таълимотида) кўрдию, бу кўзгу нурни бутун оламга таратиб, борлиқни ўзи акс этадиган кўзгуга айлантирди.

Шоир пайғамбарга мурोजаат қилиб:¹

Ҳосилаи мабдаи олам сен-сен,

Ҳосилаи оламу одам сен-сен.

Маншаи халқу халойиқ зотинг,

Мазҳари қудрати холиқ зотинг.

Тангрининг барча сифоти сенда,

Барча хосийяти, оти сенда, —

дейди ва Худонинг арабий ҳабибини тангрининг қудрати, сифат-хосиятлари жилваланган, зоҳир, намоён бўлган зот деб билади. Шундан кейин дostonда сўз таърифи ва Шайбонийхон мадҳи берилади. Муҳаммад Солиҳнинг сўз таърифига доир мулоҳазалари ҳам Алишер Навоийга ҳамоҳанг. Шайбонийхонни эса «Тангрининг сояси» билиб, ихчамгина тарзда умумий фаолиятини тавсифлаб, кейин ҳар бир хислатига алоҳида тўхталади. Жумладан, ақлининг таърифи, илмининг тавсифи, фақр ва сулуки (диндорлиги), вазминлиги, қироати, шоирлиги, қиличбозлиги, бошига қўйган жибаси (темир қалпоғи), карам-саховати, ҳунарлари ҳақида алоҳида-алоҳида сарлавҳалар билан таърифу-тавсиф бериб, сўнг дostonнинг ёзилиш сабабига ўтади. Ўзини:

Лақаби Солиҳи ўзи толеҳ,

Нур Саид ўғли Муҳаммад Солиҳ,—

деб танитади.²

Бобур, Махдуми Аъзам, Убайдий, Мажлисий, Муҳаммад Солиҳ нақшбандия тариқатини қабул қилиб, ижодиётларида шу тариқат аъмолларини давом эттирадилар.

Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асари ўша давр ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий тушунчалари ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда асосий манбалардан биридир. Чунки, Муҳаммад Солиҳ нафақат ўз даврининг етук

¹ Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. Ўзбек адабиёти тарихи. 111-бет.

² Ўша манба. 112-бет.

сўфиёна майлларга мойил мутафаккири, балки темурийлардан кўп азият чеккан ва Шайбонийхон қошида паноҳ топган, унинг давлатида катта нуфузга эга бўлган давлат арбобидир. У диндор, сўфий мутафаккир шоирдир.

Тасаввуф таълимотида ижтимоий-ахлоқий муаммоларга ҳам кенг ўрин берилган. Унда бойликка берилмаслик, бу дунё ноз-неъматларидан воз кечиш каби ғоялар мавжуд бўлса-да, Худо висолига етишмоқ учун тинмай билим эгаллаши, ҳалол ва пок яшаш, фақирона, ўз меҳнати билан кун кечириш унинг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади.¹

XVI асрда Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон мамлакатларида яшаган ўз даврининг етук фозил ва шоирларидан Бобур, Восифий, Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Маҳдуми Аъзам, Убайдий, Подшохожа, Мажлисий кабилар ўз асарларида даврнинг илғор ижтимоий-фалсафий қарашларини тасаввуфнинг нақшбандия ва яссавия оқимлари асосларида ёритиб беришга ҳаракат қилдилар. Улар ўзларининг сермаҳсул ижодлари билан умуминсоний ва миллий қадрият даражасидаги ғояларни илгари сурдилар.

Ўзбек халқининг XVI асрда яшаган ва кўзга кўринган ижодкор — шоирларидан бири мавлоно Мажлисийдир. У XV асрнинг сўнгги чорагида Хоразмда туғилиб, кейинчалик Ҳиротда яшаб, дастлаб Ғарибий таҳаллусини қўллаган, Ҳусайн Бойқаро мажлисларида қатнашгач эса Мажлисий таҳаллусини олган. Бу маълумотлар Ҳусайнқулихон Аъзам Обидийнинг «Тазкираи наштари ишқ» асарида баён қилинган. Мажлисий Ҳиротдан Бухорога кўчиб келган ва Убайдуллохон саройида хизмат қилган. Унинг бизгача баъзи тазкираларда келтирилган ғазаллари ва «Қиссаи Сайфулмулк» номли фалсафий-ахлоқий достони етиб келган.

Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» достони мавлоно Лутфийнинг «Гул ва Навруз», Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonлари каби муҳим саргузаштни талқин этувчи фалсафий-ахлоқий ғояларни ўзида жамлаган асарлардир.

Шарқ адабиётида, жумладан, ўтмиш ўзбек адабиётида, дидактик асарларга катта эътибор билан қаралган. Бадиий ижоднинг эстетик аҳамияти унинг дидактик фикрларни баён

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т., Фан, 1995, 103-бет.

қилиш усули ва маҳоратига қараб белгиланган. Шунга кўра Юсуф Хос ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий асарларида бунга алоҳида эътибор берилган.

Гарчи Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Айнулқуззот Ҳамадоний, Имомиддин Насимий, Машраб каби тасаввуф намояндалари ўзларининг таълимоти учун ҳукмрон ислом мафкураси қурбони бўлсалар-да, Ғаззолий, Яссавий, Нақшбанд, Жомий, Алишер Навоий, Бедил каби мутасаввуфлар ислом ва тасаввуф таълимоти ва ғояларини бир-бирига яқинлаштиришга, умумлаштиришга ҳаракат қиладилар. Натижада XV-XVI асрларга келиб Мовароуннаҳр ҳудудида бу икки таълимот деярли сингишиб кетди. Бундай тариқатга мансуб шоирлар оддий халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга интилиб, ҳукмдор юқори табақа вакилларини меҳнаткаш аҳолига жабр қилмасликка, бемаъни низо ва қонли урушлар билан ўлкани вайрон этмасликка чақирдилар, золимларни халққа қилган зулмлари учун охиратда абадий дўзах ўтида қоврилиб ётасизлар, деб огоҳлантирдилар.¹

Подшохожа тасаввуфнинг нақшбандия таълимоти таъсири остида бўлгани учун, ҳар қандай ўзини илоҳга бағишлаган, тариқатни ўзига сулук йўли қилиб олган солиқ кишига маънавий устоз, яъни пири муршид керак деб билади:

*Кимки қилур сидқ ила тадбири ишқ,
Керак ўшул дамда анга пири ишқ.*

Ҳасанхожа Насорий «Музаккири аҳбоб» тазкирасида хабар беришича, Подшохожа авлоди хожагон силсиласига мансуб бўлиб, барча ўтган ота-боболари маънавий устоз сифатида ўз фарзандларига ботиний тарбия берган. Жумладан, Абдулваҳҳобхожа ўз отаси Сулаймонхожадан ҳар соҳада илм эгаллаган бўлса-да, кўнглига яна талаб (илм) истаги келганида шариф оталари у кишини саидлар сараси, дин, тақво покбози Амир Буздошободий ҳўзурларига инобат учун олиб борганида, у киши, сизнинг саховатли вужудингиз бор жойда фақирнинг фарзандингизни тарбиялашга ҳадди сифмайди, деган. Бунга

¹ Зокиров М. Тасаввуф таълимоти ҳақида. Шарқ юлдузи 1990, 7-сон, 171-бет.

Хожа Сулаймон пичоқ ўз дастасини кесолмайди, ижобат берсангиз, деб жавоб берган: шундан сўнг Мир Абдулло рози бўлган ва турк машойихлари одатига кўра Хожа Сулаймон ҳам ўз фарзандлари бўлмиш Абдулваҳҳобхожа кокилига қайчи урадиган ва биргаликда тарбия қиладиган бўлган.¹ Ўз навбатида бу улуғ икки сиймодан ботиний тарбия олиб, етуклик даражасига мушарраф бўлган Абдулваҳҳобхожа сон-саноксиз фазилят ва хислатларга эга бўлиб, мурид ва пайровдорлари жуда кўп бўлган. Албатта, Подшохожа ҳам шариф оталарининг ботиний тарбиясидан беназиб қолмаган, ўзида кўплаб соҳаларда илм мужассам этиб, пири муршид даражасига кўтарила олган ва ҳақиқий ишқ дардини англаб етган, тасаввуф алломаси мақомига эришган.

«Мақсадул-атвор»да «Сўфилар бобидаким, зоҳирларни заркуриё бирла тузуб, солик ҳирқасида номус обосин елга бериб, риё луқмасидан қоринларини тўқ қилиб, ҳақиқатдин хабарлари йўқ» номли бобидаги танбеҳ алоҳида аҳамиятга эга. Подшохожа бунда сўфийлик ҳақидаги ўз қарашларини ифода этган. У сўфийликни ўзларига ниқоб қилиб олган, ҳақиқат илмларидан хабари бўлмаган, баъзи юзаки тақводор шайхларнинг кирдикорларини очиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди:

Тушса илкиннга сани гар бир фақир,

Оёқинг остида қилурсан ҳақир.

Тун енгини кенг қиладурсан мудом,

Тоқим онинг ичига тўлгай ҳаром.²

Подшохожа ўзларини тақводор, дин пешволари этиб кўрсатган, қўлларида тасбеҳ, бошларида саватдек салласи бор, тун енглари кенг, аслида сўфийлик таълимоти, унинг моҳияти, тариқатини мутлақо тушунмасдан, ўзларича чаласавод тарғиботлари билан дин ҳомийларига айланган мунофиқ, риёкор, текинхўр, фирибгар, иймонини ютган, виждонсиз, бировлар ҳаққидан қўрқмайдиган, оғизда худо деб, билъакс диндан қайтган, нафс балосига мубтало бўлган шахслар тўғрисида шундай дейди:

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир аҳбоб. 270-бет.

² Хожа. Мақсадул атвор. Асрлар нидоси. 112-бет

*Куриниб эл кўзига зоҳид мудом,
Уйга бориб тўйгунча ерсан ҳаром.
Кун чиқар, шайхсану муқтадо,
Кечада шабравсану дузду дло.
Зикр ила элни қилибон мурид
Сирри ҳақиқатдан узибсан умид¹.*

Дунёвий, диний ва сўфийлик — тасаввуф илмларини чуқур ўзлаштирган Подшохожа тўғриси, софдил, ботини тоза, қалби пок, сўзи билан дили бир, эътиқодли, диёнатли, иймони бутун, ҳақ йўлида жонини фидо қилувчи, ишқи мубтало, пири комил, шариат ва тариқат босқичларини идрок этиб, ўзларининг турмуш тарзини сулук йўлига айлантирган кишиларнигина сўфий деб ҳисоблаган:

*Сўфи эсанг ботинингни соф қил,
Кўнглунг ўйин қобили авсоф қил.
Сўфийи софи бўлу пок эътиқод,
Шод тут ўзингни бу тавф ила шод.
Сўфи киши тангрига лойиқ керак,
Тил била ҳам кўнгли мувофиқ керак.
Соф керак сўфий софи сўзи,
Балки, керак соф сўзи ҳам ўзи².*

Унинг сўфийлик тариқати ҳақидаги фикрларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, тасаввуф диний мансаб берувчи таълимот эмас, балки инсонларни ҳаром, ифлос нарсалардан ҳазар қилишга, ўзгалар ҳақидан қўрқишга, мискинларнинг кўнглини овлаб, иймон, эътиқод билан фақат ўз пешона тери эвазига топилган луқма орқали тирикчилик қилишга ўргатдиган, пок юракли, кўнглида яхши сифат ва хулққа эга, сўфийлик эътиқоди билан шодланадиган, дил ва тил бирлигини мувофиқлаштирган, сўзи ва қалби пок кишиларни тарбиялайдиган диний-тасаввуфий, ахлоқий таълимот эканлигини эътироф этади.

Подшохожа яшаган XVI асрда ҳам Мовароуннаҳрда тасаввуфнинг дарвишлик маслаги кенг тарқалган эди. Бунга бир томондан ислом дини мафкурасининг устунлиги сабаб бўлса,

^{1,2} Хожа. Мақсадул атвор. Асрлар нидоси. 112-113-бетлар.

иккинчи томондан ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳам давр руҳи мос шароитлар туғдирган эди. Чунки Мовароуннаҳрнинг кўп жойларидаги нотинчлик, ўзаро урушлар, тўс-тўполонларнинг бўлиб туриши, халққа ўтказиладиган зулм ва зўравонликлар унинг баъзи табақаларини ночор аҳволга солиб қўйган эди. Бундай кишилар давр ситамларидан қочиб, ўзларига узлат ахтардилар ва дарвишлик йўли уларнинг руҳиятига мос келар эди.

Дарвишликни ихтиёр этганлар учун эса, очлик ва тўқлик, борлик ва йўқлик, кеча ва кундуз, шоҳлик ва гадолик чегара билмас эди. Бундай руҳият нафақат бечораҳол кишилар орасида, балки баъзи шоҳу беклар кайфиятида ҳам ўз аксини топади.

Чунки Илоҳга етиш йўлини танлаганлар фақат давр ижтимоий-иқтисодий қийинчилигига йўлиққан кишилар эмас эди. Улар кимлигидан, мавқеларидан қатъи назар, дарвишлик маслагини халққа етишиш, унинг меҳрига сазовор бўлиш учун энг тўғри йўл деб билган. Шу сабабли дарвишлик маслагига жамиятнинг деярли барча табақа вакиллари бор эди.

Подшоҳожанинг «Гулзор» ахлоқий-фалсафий асарида келтирилган «Искандар Зулқарнайн ва дарвиш шаҳзода» ҳақидаги ҳикояти шоирнинг дарвишлик маслагига бўлган муносабатини англашда муҳим манба саналади.

Ҳикоятда нақл қилинишича, Шоҳ Искандар билан вилоятга бориб, олдига вилоят ҳокимини тарбият қилишини айтади. Аммо унга вилоят подшоҳи дарвишликни ихтиёр этиб, қабристонни ўзига макон тутиб олганлигини айтадилар. Искандар дарвишни ҳузурига чорлади, у эса Искандарга шундай деди:

*Менда йўқдур подшоҳлик орзуси даҳр аро,
Ондин ўтиб ҳақ била машғулман ҳар субҳу шом.
Тарк этибман мосувони, тангри биладур ишим,
Зикр бирла ман ҳамиша, фикр бирла ман мудом.
Халқи одамнинг келур ери чу гўристон эрур,
Онинг учун кунжи гўристонни айлабман мақом...*

Уни Искандарнинг қошига мажбуран олиб келганларида, дарвиш шоҳ олдига икки ўликнинг сўнгакларини қўйди ва ундан бу сўнгакларнинг қай бири подшоҳ ва қай бири гадоники эканлигини, уларнинг фарқлари нимадалигини сўради.

Алалхусус, Искандар чириган сўнгакларга тикилганча қолди. Дарвеш деди: «ўлгандан сўнг подшоҳ бирла гадонинг фарқи йўқ эмиш. Бас, подшоҳлик не мурод турур?»¹

Хожанинг талқинича, Искандар бу сўзларни эшитиб, уни доно ва оқил киши билиб мамлакатни ол, сени ўзим тарбият этайин, деди. Дарвиш подшоҳлик қилиш учун Искандардан тўрт нарса талаб қилади: «Аввал бир тириклик бергилким, онинг сўнгида ўлим бўлмасин ва яна бир йигитлик бергилким, онинг сўнгида қарилик бўлмасин. Ва яна бир ғанийлик бергил, онинг сўнгида фақирлик бўлмасин ва яна бир подшоҳлик бергилким, онинг сўнгида ғам бўлмасин». Шоҳ Искандар бу нарсаларни бера олмаслигини, буларни фақат ҳақ таолодан тилаш кераклигини айтди. Шунда дарвиш: «Чин ҳақ таоло берур бўлса, сен на деб орага кирарсан? Мени ҳақ таоло бирла қўйгил, сен орадан чиқгил»² — деди. Искандар бунга жавоб топмади.

Фикримизча, Подшохожа бу воқеани келтириш орқали ўзининг дин ва тасаввуфга оид фикрларини ифода этиб, буни шаҳзода тимсолида беришга ҳаракат қилган.

Ахлоқий-таълимий мавзуда ёзилган Хожа ҳикояларидан яна бири Шайх ва муршид ҳақидаги ҳикоядир.

Ҳикояда баён этилишича, бир киши шайх олдиға бориб кўп гуноҳ ишлар қилганлигини, энди эса тавба — инобат сўраб келганлигини билдиради. Шунда шайх у кишига: «Санинг кўнглинг бир ҳавзга ўхшар ва анга беш ариғдин лойқа сувлар кириб, тақи ул ҳавзни тийра қилурлар. Агар ул ариғларнинг йўлларини боғласанг ва бу ҳавзга тийра сувлар кирмаса ондин сўнг санға тавба ва инобат берурман»³, дейди, у киши бу қандай ариқлар эканини сўраганида шайх айтади:

«Бир ариғ — кўзингнинг йўлидирким, мусулмонларнинг аҳли аёлиға хиёнат билан боқмағайсан. Яна бир ариғ — оғзингнинг йўлидирким, андин ёмон, ҳаром нималарни емағайсан. Яна бир ариғ — иликларингдурким, кишини ноҳақ уриб, молларини олмағайсан. Яна бир ариғ — оёқларингнинг йўлидурким, онинг бирлан номашруъхона, шаробхона ва мафсақа. Яна бир ариғ қулоқларинг йўлидурким, гийбат сўзларни эшитмағайсан».⁴

^{1,2} В. Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. 117- бет.

^{3,4} М. Мирзааҳмедова. Хожа. 104-бет.

Бу ҳикоя муаллиф инсонлар учун қандай ҳислат ва ҳаракатларни айбли ва нолойиқ деб ҳисоблаганлигини белгилашда аҳамиятлидир.

Ҳикоя кичик бўлишига қарамасдан каттагина ахлоқий ғояни олға суради. Бу ғоя ҳикояда шайх образи орқали ўз талқинини топган бўлиб, муаллифнинг сўзлари орқали баён этилади.

Ҳикоядаги шайх ҳар қандай воқеани диний ақидалар орқали ҳал қиладиган пир ёки эшонлар каби гавдаланмай, балки кўп нарсани кўрган, билган донишманд, адашганларга тўғри йўл кўрсатувчи, тадбирли қария сифатида гавдаланади.

У таркидунёчилик ва бадбинлик йўлини эмас, балки поклик, софлик ва ҳалоллик, ўзгаларга хиёнат қилмаслик, ғийбат йўлини тутмаслик кабиларни асосий ахлоқ нормаси деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам ҳикоя муаллифи ўз қаҳрамони тилидан сўзлаб, муридга тавба ва тазарруъ беришдан олдин унга тўғри йўл кўрсатади, унинг хулқ-атворидаги ярамас хатти-ҳаракатларини тузатишга ёрдам беради. Асардаги ижобий образнинг шайх орқали берилиши ҳам бежиз бўлмай, Хожа бу образ орқали ўз тасаввуфий ахлоқий ғояларини тарғиб қилади.¹ Бу ҳол қуйидаги шеърӣ парчада — муаллифнинг хулосасида ёрқин ифодаланган: Маснавий:

*Халққа алтофни кам қилмағил,
Ҳеч кишига жабр-ситам қилмағил.
Айла худонинг ғазабидин ҳазар,
Солма кишининг ҳарамиға назар.
Фаҳш сўзни оғзинга олма мудом,
Шумлар ила доғи ичма ҳаром.
Мафсақалар кўйига қўйма қадам,
Бўлма алар таври била муттаҳам.
Ғийбати бад кўйига солма қулоқ,
Доим ўшал тоифадин бўл йироқ...²*

Абдулваҳҳобхожа Балхда шайхулисломлик қилаётган пайтда Кистон Қаро султон руҳӣ касалликка чалиниб, жуда

¹ М. Мирзааҳмедова. Хожа. 105-бет

² Ўша манба, ўша жой.

кўп олимларга, бегуноҳ кишиларга зулм ўтказди. Ҳасанхожа Нисорий «Музаккири аҳбоб»да шу фикрларни келтирган: Ҳирининг иккинчи бор фатҳ этилишида улар (Хожа) садрликдан шайхулисломликкача кўтарилганлар. Бу матлаъни эса шу муносабат билан айтган эдилар.

Матлаъ:

*Гарчи аввал садр айлаб бизни бадном эттилар,
Лутф этиб охир Ҳирида шайхул ислом эттилар.*

Уларнинг мансабдан мақсади халқ аҳволини яхшилаш бўлиб, ҳазрат Кистон Қаро султон бир касаллик билан халқ аҳволига қарамай қўйганларида Хожа Балх шайхулисломлигини тарк этиб, уй эшиги соҳиблигини ихтиёр этган (ишлаган)лар. Мусулмонлар хизмати учун бу байт:

*Дар амал кушу ҳар че хоҳи пуш
Тоғ бар сар неҳу алам бар душ.*

Амалда туриш ва истаганингни ёпин, тоғни бошингга қўй ва байроқни елканга — мазмунига амал қилиб, қандай либос (мансаб)да бўлмасинлар хожагон силсилати заҳабида маҳкам туриб, жаҳду риёзатга машғул бўлганлар. Ва ҳазрати Маҳдумий мавлоно Хожаги Косоний — сирлари муқаддас бўлсин — Хожани ўз шариф китобларида «Шаҳбози баланд парвоз» (Юксак парвозли лочин) деб ёзганлар. Фақирнинг холаваччаси ҳидоятпаноҳ Мирзошоҳ Нақшбандий мазкур маҳдумнинг пайравдорларидан бўлиб, сафар ва юришларида Хожа билан суҳбатлар қуриб, бирга ўтириб-туришарди. Ва у киши дегандики, бир кеча бир касаллик туфайли вузу лозим бўлганда хожа қирқ мартабадан ҳам кўпроқ таҳорат қилганлар ва вузурдан сўнг «шукри вузур» ўқиганлар. Хожа табиатида сидқ жуда кучли эди¹.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Подшохожа нақшбандийлик сулукининг XVI асрдаги энг йирик вакили бўлган. У ўзидан олдинги ўтган Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг тасаввуф соҳасидаги энг илғор анъаналарни давом эттирган. Тасаввуф

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. 273-274-бетлар.

таълимотининг билимдони Е.Э.Бертельс Навоийнинг нақш-бандийлик сулукини қабул қилганлиги ҳақида гапириб, «бу иш (яъни, Навоийнинг нақшбандликка ўтиши — С.Ғ.) таркидунёчиликка ўтишни асло англамаслиги керак эди»¹, деб таъкидлайди. Фикримизча, юқоридаги фикрни Подшохожа фаолиятига ҳам бемалол қўлласа бўлади. Зеро, у худди Навоий сингари, таркидунёчиликка тамоман берилиб кетмади, балки нақшбандийликка мансуб бўлган ҳалоллик, поклик, инсоф ва диёнат, меҳнатсеварлик, иймонли, эътиқодли бўлиш; камтарлик, софдиллик, меҳр-шафқатли бўлиш, ўзгаларга хайр-эҳсон қилиш каби ахлоқий хислатлар ва инсонни маънавий комилликка бошловчи хулқ-одоб қоидаларини халқ орасида тарғиб қилди. У ўзининг ҳажвий ҳикоятларида, тасаввуфий қарашларида руҳонийлар ва сўфийларнинг дин ва тасаввуфига тўғри келмайдиган хатти-ҳаракатларини қоралади, жамиятдаги салбий иллатлар, хусусан, зўравонлик, бойликка берилиш, жабр-зулм, фирибгарлик, мунофиқлик, худбинлик, текинхўрлик ва бошқаларни фош қилди. Шоирнинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган умуминсоний ва миллий ғоялари XVI асрда ва кейинги даврларда ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий фикр ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Улар мустақил Ўзбекистон шароитида ҳам ўзининг ахлоқий- тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ўша давр тасаввуф фалсафасининг ривожига ҳақида Ориф Усмон ёзади: «Кейинги даврларда тасаввуф фалсафаси энг ривожланган ўлка — Мовароуннаҳр бўлди. Бу минтақада шаклланган тасаввуфий таълимотлар ўзининг кўпқирралилиги, моҳияти, ижтимоий аҳамияти жиҳатидан қўшни Эрон, Арабистон ва бошқа мамлакатларда мавжуд бўлган диний-фалсафий таълимотлардан устун турар эди. Шунинг учун ҳам ҳозирги Мовароуннаҳрда шаклланган тасаввуф фалсафасининг турли оқимлари, йўллари тез вақт ичида кўплаб мамлакатларга

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4., стр.225.

² Ориф Усмон. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. 5-бет.

ёйилиб кетди. Гарчанд бу таълимотлар бизнинг адабиётимизда диний мистик деб қаралиб келинган бўлса-да, уларнинг Осиё халқлари маънавий ҳаётидаги таъсири ҳозир ҳам беқиёс даражада кучлидир».²

Нақшбанд тариқатининг ривожига ҳисса қўшган мутасаввуфлар ва Хожаги Косоний тасаввуфий қарашларини тадқиқ этган Жузжоний қуйидаги илмий фикрини илгари сурган: ҳазрати Баҳоуддиндан кейин унинг халифалари, жумладан, Саъдуддин — Кошғарий, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ва бошқалар бу тариқатнинг ривожи учун ўзларининг салмоқли улушларини қўшиб келдилар. Мазкур зотлардан кейин тасаввуф таълимотини олий мақомга етказиб, уларни шарҳлаганлардан бири бўлмиш Махдуми Аъзам лақаби билан шуҳрат қозонган, ҳазрати Саййид Аҳмад Жалолиддин Хожаги Косоний, ушбу тариқатнинг куллийети ва жузъийётини ёритиш соҳасида катта фаолият олиб борди. У ирфоний-тасаввуфий мураккаб масалалар, айниқса, «Ваҳдат-ул-вужуд»га доир муаммоларни баъзан содда халқ тилида ва баъзан илмий ифодалар орқали изоҳлаб берди. У турли мавзуларда, турли ҳажмларда 30 дан ортиқ рисоалар ёзиб, хожалар тариқатини жаҳон аҳлига таништириш ва тарғиб қилиш ва ҳақиқий инсон мақомини ёритиб беришдек шарафли вазифани адо этди.¹

Самарқандлик шарқшунос К.Каттаев «Махдуми Аъзам ва Даҳбед» рисоласида Махдуми Аъзамнинг дастлабки илм олиши, нақшбандия сулукини қабул қилиши, Қуръон тиловатига машғул бўлганлиги ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган:

«Ёш Саййид Аҳмадхожа ўзларининг энг биринчи устозлари бўлмиш мавлоно Мир Саййид Али қошида илми сарфу наҳви (морфология ва синтаксисни) кунт билан ўрганди. Саййид Аҳмадхожа мадраса дастури асосидаги илмларни шу даражада мукаммал ўргандики, бу соҳанинг энг олими фозиллари билан баҳсу мунозаралар ўтказадиган бўлади. Шундан сўнг, Саййид Аҳмадхожа тасаввуф илмига рағбат сезиб, бу борада ҳам

¹ Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. 113-бет.

билимини ошириш ва ундаги саволларга жавоб топиш учун устози мавлоно Мир Саид Алининг маслаҳатлари билан ҳазрати Хожа Аҳрор Валининг Тошкентда яшаётган энг яқин шогирдлари ва ўринбосарлари бўлган мавлоно Муҳаммад Қози ҳузурларига бориб, ул зотга шогирд тушади ҳамда севиқли шогирдларига айланади. Ана шу тариқа Саййид Аҳмад Косонийнинг нақшбандия силсила сулукидаги фаолияти бошланган эди»¹.

Махдуми Аъзамнинг илмий мероси бой бўлиб, у тасаввуф назарияси ва амалиёти, хусусан, нақшбандия таълимотини янада ривожлантириш соҳасида баракали фаолият кўрсатди. Унинг қаламига мансуб 30 дан ортиқ рисола маълум бўлиб, «Асрор ун-никоҳ» («Никоҳ сирлари»), «Ганжнома», «Рисолат ун-саъмиййатун» («Самоъ рисоласи»), «Баёни зикр» («Зикр баёни»), «Рисола-и силсила-и Хожагон» («Хожагон силсиласи»), «Шарҳи ғазали Убайдий» («Убайдий ғазалига шарҳ»), «Меърож ул-ошиқин» («Ошиқлар меърожи»), «Рисолаи Нақшбандиййа», «Рисолат ун-вужудиййатун» кабилар шулар жумласидандир². У ўз асарларининг кўп қисмида уламолар, сўфий шайхлар ва давлат арбоблари орасидаги муносабатлар хусусида тўхталган ва тариқатнинг сиёсий фаолиятига тўла асос бор эканлигини исботлаган. Хожаги ачиниб ёзганидек, у яшаётган замонда вилоятлар ҳокимлари шахсий манфаатларини биринчи ўринга қўйиб, ҳокимият талашиш билан банд эдилар, тинимсиз ҳарбий ҳаракатлар эса халқ аҳволини янада оғирлаштирарди. Шундай мураккаб сиёсий ва иқтисодий вазиятда Махдуми Аъзам ўз обрўсидан фойдаланиб фитнабозликка майли бўлган вилоят ҳокимларини «Улуғ Хожа Аҳрор каби иноқлик дастурхони атрофига йиғиб, бир-бирларига сулҳ қўлларини узатишга ундади».

Абдурауф Фитрат «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» илмий мақоласида Махдуми Аъзамнинг нақшбандия тариқатини қабул қилиши ва шу билан бирга яссавия тариқатининг Мовароуннаҳрда ёйилишига ҳисса қўшганлигини таъкидлаган: ўзбек Убайдуллохон замонида

¹ К.Каттасв. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. 7-8-бетлар.

² Буюк сиймолар, алломалар. 20-бет.

яшаб, милодий 1542 йилда ўлган Маҳдум Ағзами Даҳбидийнинг нақшбанд бўлгани ҳолда «Жаҳрия»ни қабул қилиши Мовароуннаҳрда яссавийлик ғалабасининг хорижий бир шохиди бўлди. Мана шундан сўнг яссавийликнинг Мовароуннаҳрда ғолиб сифати билан давом қилганин кўрамиз. Фитрат изоҳ бериб таъкидлайдики, ҳар икки таълимот Мовароуннаҳр тарихининг муҳим бир қисми ҳисоблангани ҳолда, бу мавзу ҳали текширилмагани, бу мавзуга қайтиб «Мовароуннаҳрда тасаввуф оқимлари унвони билан мақолалар нашр этажакмиз»,¹ — деган фикрни айтган.

Шарқшунос олим Илёсхон Ғозий «Нақшбандия тариқатининг буюк сиймоси — Маҳдуми Аъзам» илмий тадқиқий мақоласида нақшбандия тарқатининг талабларини санаб таҳлил этган ва шу талабларни ривожлантирган Маҳдуми Аъзамнинг шу йўлдаги саъй-ҳаракатларини, унга ихлосини шундай кўрсатган: Маҳдуми Аъзам Тошкандда тариқат мактабида илм олиш чоғларида азизлар мазорларини, жумладан, Абубакр Қафғол Шоший, Шайх Зиёуддин Кўи Орифонни тез-тез зиёрат қилиб турар, жазава кучи билан то ҳатто Бухоро томон йўл олиб унда Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд марқадрларини зиёрат қилиб, уларнинг хонақоҳларида тунаган кунлари бўлган экан.

Нақшбандия тариқати кишиларни маънавий жиҳатдан соф инсон бўлишга даъват қилиши билан бирга, мазлум халқ манфаатини муҳофаза қилишни шариат йўлида ўзининг муҳим вазифаларидан бири деб билган, шу сабабдан бу тариқатни реакцион дейиш оқни қора дейиш билан баробардир.²

Илёсхон Ғозий талқинича, Маҳдуми Аъзамнинг худога бўлган ишқида сохталиқ йўқ. Мавлоно Худони чин қалбидан севади, у билан кўради, у билан юради, у билан ҳамма вақт бирга, чунки у Маҳдуми Аъзамнинг қалбидадир. Унга шайх рози дилини айтади. Худонинг висолига етиш учун бу ошиқ ўзи ортидан бошқаларни ҳам эргаштирмоқчи бўлади ва улар Маҳдуми Аъзам муридларидирлар. Имом ал-Косонийнинг айтишича, худога, унинг васлига мушарраф бўлиш йўлини

¹ Абдурауф Фитрат. Танлаасарлар. 32-бет.

² Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. 273-бет.

узоқлардан қидириш керак эмас, бу йўл ҳар бир кишининг қалбидадир ва бу қалбни тошу тиканлардан, яъни гуноҳлардан тозалаш керак. Тозалаш йўлларида бири, қилган гуноҳларига худодан афв сўраб, тавбаю тазарру қилиб, кечаю кундуз тоату ибодатда бўлиш, худо ва унинг расули зикрида бўлиш керак.¹

Нақшбандия тариқатининг яна бир аҳамиятли жойи шундаки, у ўз мактабига, ўз таъсир доирасига жамики ҳукмдорларни жалб этди. Хусусан, XV–XVI асрларда яшаб ўтган ҳукмдорлардан, теурийлар Абу Саид, Бобур Мирзо, шайбонийлардан Убайдуллоҳон, Жонибек султон, Исфандиёр султон, Искандар султон ва бошқалар Хожа Аҳрор ва Махдуми Аъзамнинг муридлари эди. Бу улуг шайхлар фуқаро ва ҳукмдорлараро муносабатларни бошқариб турар ва асосан халқ томонини олардилар.

Махдуми Аъзамга Исфандиёрхон юз минг хонлик жавахир юборган экан. Махдуми Аъзам уни олмасдан «Бу подшоҳларга муносиб, дарвишларга лозим эрмас» деб қайтариб юборган экан.²

Мавлоно Махдуми Аъзам нафақат тасаввуф пешвоси ҳисобланар, балки ўз замонасининг кучли фақиҳларидан ҳам эди ва унинг имзоси чекилмаган фатволар қонун кучига эга эмас эди. Махдуми Аъзамнинг фикҳ илмида билимдонлигидан завқланган устози ўз қизи Биби Фотимани унга никоҳлаб беради, ўз навбатида Биби Фотима ҳам бу илмда ҳамсаридан (эридан) қолишмайдиган даражага етишади.³

Шарқ фалсафаси ва ҳуқуқининг чуқур таҳлилчилари Шаръий Жузжоний ва Илёсхон Ғозий Саййид Аҳмад — Махдуми Аъзам томонидан ёзилган «Рисолаи Бобурия» асарига юқори баҳо берганлар ва уни ўзига хос услубда тадқиқ қилганлар.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлёзмалар кутубхонасида Р.501 — рақамли нодир кўлёзма мавжуд. У 26 рисоладан иборат мажмуа бўлиб, Махдуми Аъзам лақаби билан машхур бўлмиш

¹ Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. 274-бет.

² Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал - Қосоний. 105-бет.

³ Ўша манба, 47-бет.

Саййид Аҳмад ибн Жалолиддин қаламига мансубдир. Мажмуадаги 25-рисола «Рисолаи Бобурия» деб номланган.

Мазкур рисола номидан ҳам маълумки, буюк шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бағишлаб ёзилган. Унинг ёзилишига Хожа Убайдулло Аҳрорнинг «Рисолаи Волидия» асарининг Бобур Мирзо қаламига мансуб шеърӣ таржимаси сабаб бўлган.¹

«Бобурнома»да ёзилишича, Бобур қаттиқ касалликка чалиниб, «Қасидаи Бурда» асарининг муаллифи шайх Шарафуддин Абу Абдулло Бусийрийни хотирлаб, ихлос ва ақида кучи билан фалажликдан халос бўлган. Бобур шуни зикр қилиб, «Волидия» рисоласини туркий назм қилишга киришган ва дарддан халос бўлган.

Бобур шеърӣ таржимаси нусхасини ўз рубоийлари билан бирга Махдуми Аъзам ҳузурига юборган. Махдуми Аъзам «Бобурия» рисоласи муқаддимасида Аллоҳга ҳамду санодан кейин бундай деб ёзган: «Ушбу нусхаи шариф ёзилишига сабаб шу эдики, ҳақ даргоҳига қабул бўлган дарвишларга нисбатан ихлос ва ақидат кўрғазиб, улар томонидан чин кўнгилдан севиладиган подшоҳ ҳазратлариким, жон ичида ўрин тутгани учун унинг номини тилга олиш адабдан эмас, йирик дин арбоби ва илмнинг яқин йўлчиси, фақр эркинлигига тушунган Хожа Убайдулло Аҳрор уларга Худо нури орқали назар қилган экан. Шунинг натижаси сифатида у кишида талаб дарди топилиб, оромсизлик ва қарорсизликка сабаб бўлган экан. Мазкур дардни бартараф этиш, ушбу тоифадан бошқаларга муяссар эмас. Шунинг учун ҳазратнинг «Волидия» рисолаларини назмда таржима қилиб, ўз рубоийлари билан бизга юборган эканлар. Шунга биноан камина бир нусха ёзишга уриндим. Худо хоҳласа, умид борки, муборак хотирларига таскин бериб, ушбу саодат сармойеси бўлган талаб дардининг кўпайишига сабаб бўлган...».²

Мазкур рисолада Махдуми Аъзам подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ашъорларига юксак баҳо бериб, уни қадрлади. Айниқса Бобурнинг унга ихлос сифатида юборган байтлари шарҳини ўз асҳобларига тушунтириб, унинг (Бобур-

¹ Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. 135-бет.

² Уша манба, 136 бет.

нинг) дарвишларга қилган ихлосидан завқланади. Аслида воқеа бундай бўлган эди. Бобур подшоҳнинг устига икки юз минг лашкар билан Рано Санҳо деган ҳукмдор юриш қилади. Бу урушда Махдуми Аъзам ўз кароматини ишлатиб, душманнинг тез ҳалокатга етишида Бобурга ёрдам қилади. Бундан беҳад миннатдор бўлган подшоҳ Даҳбедга ўз мулозими Амир қўзини кўп инъомлар ва бир неча абётлар билан жўнатадики, уларнинг бири ушбу маънода эди.

*Дарвеш, сенга нисба бўлсак ҳам йироқ,
Қалбларда эътиқод, қайнар чун булоқ,
Демагил шоҳ қаю, дарвешлик қайда,
Шоҳ бўлсак ҳам дарвешларга бандамиз бироқ.¹*

Бу рисолада Махдуми Аъзам Бобурнинг тасаввуфга бўлган эътиқодини билиб, асҳобларга: «Эй содиқ дарвешлар, ҳазрати салтанат шоирнинг абётларида надомат ва пушаймонлик ўз аксини топгуси, ҳар бандаким, Оллоҳ анга тавфиқ ато қилиб, ўз гуноҳларидан хабардор ўлса ва тавба келтирса ани азиз қилгай», деб подшоҳнинг қўйидаги байтини келтирган:

*Нафс ҳавосини дебон ҳар кўйдаким, юргандамиз,
Дилда доим изтироб, дил олдида шармандамиз.
Бир назар бул хастадил мухлисларинга ташлаким,
Хожагини қўйган эрдик, Хожагига бандамиз.*

«Хожагини қўйган эрдик, Хожагига бандамиз» дейилиши темурийлардан сўнг, шайбонийлар сиёсий саҳнага чиққач, шайбонийзодалар Махдуми Аъзамни мурид тутган эдилар. Темурийлар давридаги нақшбандия тариқатининг муршидлари бамисоли Хожа Аҳрор, мавлоно Қозилар аллақачон вафот этган эдилар ва Махдуми Аъзамнинг муршид сифатида саҳнага келиши шайбонийлар сулоласи даврига тўғри келиб қолган эди. Темур наслидан бўлган биргина Бобур албатта Махдуми Аъзамнинг шайбонийларга аралашиб, улар билан алоқада бўлишига миннатдорлик билан қарамас эди. Махдуми Аъзамнинг Бобурга қилган муруввати унда бўлган эътирозга барҳам берди ва яна қайтадан Бобур Хожагига юз ўгирди.

¹ Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний 74 бет.

Хожаги — бу ҳам Махдуми Аъзамнинг кунияти бўлиб, «олий зот», «асил, наслий хожа» демақдир.

Махдуми Аъзам «Рисолаи Бобурия» асарида жаҳр зикрини: «Ҳақ субҳонаҳу ва таоло истиғфор савтини севаман деганмиш». Савт, яъни овоздан мақсад жаҳр зикри бўлиши керак. Унинг фикрича, нақшбандия тариқати асосида уч вуқуф, (билиш, тушуниш) вуқуфи ададий вуқуфи замоний ва вуқуфи қалбийни тавсифлаб, уларнинг шартларини таъкидлайди.

Рисола хотимасида Махдуми Аъзам Бобурни тилга олиб ёзади: «... таржима ва рубоийлар ниҳоят яхши тушган. Бу фақирнинг туркий тилда салиқаси озроқ бўлгани учун жасорат қилмади, аммо форсий тилда етарли даражада жасорат қилинди, маъзур тутгайлар. Ушбу муносабат билан бир нусха ёзилди, манзур бўлса деб умид қиламиз».¹

«Бобурия» рисоласи «Волидия» рисоласининг Заҳириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб туркий таржимасига жавобан ёзилган асар бўлиб, атоқли шоир ва буюк салтанат соҳиби билан, олий мақом сўфий, нақшбандия тариқатининг йирик вакили, машҳур тарғиботчиси ўртасидаги муносабатнинг олтин таноби, камалак кўприги сифатида юзага келади.

«Рисолаи Бобурия» китоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва ҳазрат Махдуми Аъзам ўртасидаги ажойиб меҳр-муҳаббат, ихлос ва самимият ифодаси ҳисобланади.

Бобур ирфоний туйғулар таъсирида манманликни ўлдириб, юксак ва иқтидорли подшоҳлик мақомидан сўфиёна камтарлик билан фақирлик мартабасига қадам қўяди. Бу руҳий ўзгариш, илоҳий бир тарзда юз берадики, у «Волидия» рисоласи таржимаси асносида оғир касалликдан фориг бўлади. Бундан мутаассир бўлган Махдуми Аъзам илҳомланиб, ушбу ихлосни қадрлаш учун «Рисолаи Бобурия»ни ёзишга жазм этади.²

Рисолада таъкидланишича, ўз гуноҳини билган, тан бериб бўйнига олган ва пушаймону надомат чеккан кишилар худога азиз ҳисобланар экан ва бунга мавлоно Бобурни мисол қилиб келтиради. Ундан ташқари рисолада Махдуми Аъзам ҳамжиҳатлик, ҳамнафасликни куйлаган. Одамзот миллату динига қара-

¹ Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, Тасаввуф ва инсон 137-бет.

² Ўша манба. 138-бет.

масдан ҳаммаси ака-ука, тақдири, маслаги бир деб ўзининг инсонпарварлик мулоҳазаларини илгари суради.

Юксак илҳом ва ишончга асосланган бу муносабат теурийлар салтанати давомчиси бўлган Бобурнинг буюк аждодлари анъанасига содиқлигининг исботи ва нақшбандия тариқати мубаллиғларининг ўша замон давлат раҳбарлари билан руҳан ғоят яқин алоқада экани, уларга маънавий таъсир ўтказганининг далолатидир.

Махдуми Аъзамнинг тасаввуф таълимотига оид фикрлари нақшбандия назариясига асосланган. Алломанинг фикрича, нақшбандия тариқати уч зарурий қоидага бўлинган: 1) Ихвон (биродарлик), яъни тариқат аъзолари ҳатти-ҳаракатларида ҳамдард, ҳамнафас ва ҳамфикр бўлишлари лозим; 2) Макон (ўрин, мавқе). Ҳар бир толиб муршидининг насиҳатларига амал қилиб, баркамолликка интилмоғи лозим ва шу жараёнда тариқат аъзолари орасида ўзига муносиб мавқе соҳиби бўлиб, ўз мартабасига лойиқ иш қилмоғи керак; 3) Замон. Агар маълум бир замоннинг халқлари ва қавмлари орасида зиддият ва ихтилофлар пайдо бўлса, булар тариқат биродарларини қарама-қаршиликларга келтирмаслиги лозимдир. Аммо Махдуми Аъзам фикрича, ушбу қоидалар қаторига яна бир муҳимини қўшмоқ даркор. Хон, яъни, тариқат фаолиятининг самаралари халққа етиб бориши учун, сўфий тоифаларининг муршидлари амирлару султонларга яқинроқ бўлмоғи керак. Асосий мақсад бу ерда шуки, давлатда осойишталик, барқарорлик, фуқароларнинг ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилишларига барча қулай шароитлар мавжуд бўлса, ундай ҳолда сўфий шайхлар давлат арбобларини қўллаб-қувватлайдилар.¹

Буюк аллома нақшбандия таълимотида мурид-муршид муносабатлари борасида ҳам ўзига хос фикрларни илгари сурган. Унинг фикрича, шу тариқат одобу қоидаларида мурид ва шайх муносабатлари ўзаро ҳурмат-иззат асосида қурилмоғи лозим. Шу билан бир қаторда мурид (солик) Аллоҳга восил бўлиш йўлидаги тўсиқларни осонроқ енгмоқ учун ўз пирига тўла бўйсунити керак.

¹ Буюк сиймолар, алломалар. 21-бет.

Шайбонийлар даврида Самарқандда ҳазрати Махдуми Аъзам Даҳбедий, ҳазрати Шайх Худодод Вали ва ҳазрати Махдуми Хоразмий каби уч тариқатнинг (яъни нақшбандия-хуфия, яссавия-жаҳрия-и султония ва кубровия-самоъия) уч улуғ пиру муршидлари фаолият кўрсатган ва уч тариқат ҳам тўла ҳуқуқда баб-баравар фаолият кўрсатиб халқни тўғри йўлга, тинчликка бошлаш, ҳукмдорларни эса адолатга, эзгу ишларга ва ҳалолликка чақириш уларнинг асосий шиору дастурлари бўлиб келган. Тариқат муршидлари бир-бирлари билан алоқаларни узмасдан доимий мулоқотлар олиб борганлар.¹

Кейинги вақтларда буюк алломаларимиз хотираларига бағишланган бир неча халқаро анжуманлар бўлиб ўтди. Чунончи, Имом ал-Бухорий, соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Хожа Аҳрор Вали, Махдуми Аъзам Даҳбедий каби улуғ зотларимизнинг мерослари ўрганилмоқда.

Бундан ташқари, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Хожа Исҳоқ Вали каби буюк юртдошларимизнинг анжуманларига тайёргарлик кўрилмоқда. Ана шундай тарихда чуқур из қолдирган буюк зотлар қаторида ҳазрати Азизон шайх Худодод Вали ҳам турадилар.

Ҳазрат Азизон шайх Худодод Вали XV асрнинг иккинчи ярми — XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган тасаввуф тариқатининг вакилидир. Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали умрларининг деярли ярмини Жомбой тумани (ўша даврда Шероз тумани дейилган)даги Ғазира қишлоғида ўтказган.

Профессор Мукминова фикрича, Худодод Валининг Самарқанд шаҳрида хонақолари ва маҳаллалари бўлган. Ғазира қишлоғида вақф ери бўлиб, унда хонақо (масжид, мадраса) мавжуд бўлган.

Ҳазрат шайх Худодод Валидан жуда катта ва бой маънавий-маърифий, адабий-бадий мерос қолган. Бугунги кунда мутафаккирнинг 15 дан зиёд китоблари қўлёзма ҳолида сақланиб қолган. Бу китобларда яссавия тариқати йўналиши бош мавзу ҳисобланиб, бу йўналиш ўз ривожини топган.

Шайх Худодод Вали адабий меросида сўфийнинг йўли, сафари, иши, хизмати, дуоси, тавбаси, тарки, камолоти,

¹ К. Каттаев. Махдуми Хоразмий ва хонақоҳи тарихи. Самарқанд. Зарафшон. 2003 йил, 21-бет.

хилвати ўз аксини топган. Сўфийнинг ҳам ўз йўли ва манзили бор: бу — ўзлигидан кечиб, фақру фано водийсига етмоқ, фано маҳрамига айланмоқликдир. Шайх Худодод айтади:

*Мен сени сендин тилармен, ўзлугумдин узулиб,
Ўзлугумдин узмайин, ҳаргиз топа олмам сени.
Чун ўларсан, эй Худодод, ўлгин ўлмасдин бурун,
Давлати боқий керак бўлса, қўй ушбу фанони!*

Филология фанлари доктори, профессор Б.Ўринбоев Худодод Валининг ҳаёти ва фаолиятига, хусусан, унинг тасаввуф тариқатига бўлган муносабатини тадқиқ этиб ёзади: Сўфий ҳақ ошиғи ва унга хизмат қилмоқни истайди. У «ҳаққа хизмат қилмоқликнинг энг яхши йўли халққа хизмат қилмоқдир», — деб билади. Сўфийлар жамиятга хизмат қилиш учун ўзларига энг қийин ишларни танлашса, баъзилари йўлдан адашган, бадхулқ кимсалар, ёшларни инсофга чақириш, тарбиялаш билан машғул бўлиб, шу тариқа жамиятни поклашга, ношоиста иллатлардан муҳофаза қилишга ҳаракат қилишади. Сўфий — халқ хизматкоридир:

*Эй, сенинг дардинг билан дармон тиламасам бўлур,
Фориғ ўлма, эй Худодод, ел, югуру сўзлама.*

Ҳақиқатан, ҳазрат азизон шайх Худодод Вали Қорақисмоқ чашмаси, Хожа ариқ суви атрофидаги ерларни обод қилишга кўп куч сарфлаган.¹

Ҳазрат Худодод ўзининг яссавия-жаҳрия-султония тариқатидаги фаолияти билан бир қаторда назмий қобилият соҳиби бўлиб, туркий ва форсий тилларда ғазал, ҳикмат ва фардлар битган. Бу шеърӣй мерос у ҳақдаги маноқиб таркибида бизгача етиб келган.

Маълумки, тасаввуф фалсафасининг етук намояндалари бўлмиш Хожа Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийлар ўзларининг бу соҳадаги таълимотларини шеърӣй шаклда ифода этиб, салмоқли мерос қолдирганлар. Ҳазрат Худодод ҳам ана шу анъанани давом этириб, Худодод таҳаллусини қўллаган

¹ Б.Ўринбоев. Ҳазрати Азизон Шайх Худодод Валининг ҳаёти ва фаолияти. Гулистон, 1993, 8 сон, 17-бет.

ҳолда шеърлар ёзган. Бу шеърлар тилининг равонлиги, бадииятининг соддалиги, фикрининг аниқ ифодаси, муסיқийлиги билан ажралиб туради. Худододнинг шеърӣй мероси XVI аср ўзбек адабиётидаги услубӣй ранг-барангликни, мавзу кўламининг кенглигини, бадиият ва тилда тушунар-лиликка интилишни чуқур таҳлил этишда яхши восита бўлиб хизмат қила олади. Шу нуқтаи назардан ҳазрат Худододни XV аср охири ва XVI аср биринчи ярмидаги тасаввуфнинг вакили сифатидагина эмас, балки шу даврдаги бадиӣй жараённинг ўзига хос бир намояндаси сифатида ҳам ардоқлаб, адабий жараён тарихига номини киритиш айни муддаодир. Бу эса ҳазрат Худодод хотирасини ҳам мутасаввуф ҳамда шоир сифатида керакли даражада абадийлаштиришга асос бўла олади¹.

Худодод фикрича, ориф киши яратганни танувчи ва билувчи кишидир. Сўфӣй кўнгил нуруни соф сақлаган ва тангри ёди билан уни сайқаллагувчи кишидир. Унинг ёлғизланиши, узлатга чекиниши, хилватни ихтиёр этиши, аслида халқ билан бўлиши ва муруқабада Аллоҳ билан биргалигидир, унинг васлига етишувидир.

*Тангрини кўрган киши, ўз хонумонидан кечар,
Ориф ўлғон дардни дармонидин лобад сочар.
Мосувонинг зангидан сўфи кўнгулнинг нуруни,
Тангрини ёди била сайқал уриб ҳар дам очар.
Ёрнинг маҳфимида солик ўзи ағёр учун,
Хилвату узлат қилиб ёди билан ўздин қочар.
Бандаким аввал иноят бирла ҳақ севди ани,
Лоҷарам ҳақни суюб ўзга севуклукдин кечар.
Эй Худодод, истагил эсоннинг борича васлини,
Васлини исорини урбу талаб кули соғар!*²

Дарвеш ҳаётдан келадиган барча яхшилик ва ёмонликларни ҳамма билан баҳам кўриши учун, зоҳирӣй ҳиссиётларини ҳам такомиллаштириб бориши керак. Сўфӣй эса, бундай эмас, у ботинда ҳеч кимга чалғимай, буткул камолот сари интилмоғи зарур. Сўфӣй пинҳона Аллоҳ ишқида куйгувчи, ошкора яратувчилик иши билан банд.

Шайх Худодод Вали дебдилар:

¹ Б. Валихужаев, Б. Ўринбоев. Худодод Вали. 14-бет.

² Ўша манба. 21-бет.

*Ҳар замон ишқинг била, бўлса гирифтор, эй кўнгул,
То абад топкум саодат, бўлсамен, ёринг сенинг.*

Сўфий—зоҳиран халқ билан, ботинан ҳақ билан. Бутун тану-жони халқ билан бўлади ва лекин, дили улардан яширин кўринишидан ҳамма билан ошно, ичида тамом бегона, ҳаммани ошкора қабул қилади, бирга ўтириб туради, аммо юрагида ҳаққа муҳаббати бўлмаганлар билан ўтириб турмайди¹.

*Сен қачон лойиқ бўлурсен, эй Худодод васлига
Токи узмассен ўзингни, жумла ағёр илкидин.*

К. Каттаев фикрича, тасаввуф арбоблари сингари шайх Худодод Вали ўз фаолиятларини сўфийлик, одобу-ахлоқни тарғиб этувчи мутафаккирлик билан кўймай, балки шеърият бобида ҳам қалам тебратган. Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққири аҳбоб» номли асарида шундай келтирилган: «Шайх Худодод гоҳида фикрига келган дурларни назм ичига терибдилар. Бу матлаъ уларнинг шариф мақолатларидандир.

Матлаъ:

*Ҳар банда, ки дар субҳ аз жон кашид оҳе,
Бикуюшод сўн ҳақаш аз оҳ шохрозе.*

Мазмуни:

*Тонг маҳал жон дилидан оҳ чеккан ҳар банда,
Ўша оҳ туфайли ўз Худоси томон катта йўл очади.*

Шайх Худододнинг бу матлаъсидан шу маъно англашиладики, ҳар киши ҳар тонг яхши, эзгу ишларни ният қилиб уйгонса, у киши ҳақиқат йўлида катта қадам қўйган бўлар экан»².

Шайх Худодод Вали таниқли тасаввуф намояндаси. У Илоҳ йўлини қабул этган, уни мукаммал эгаллаган. Табаррук зот — Махдуми Аъзам эътиборини қозонган, замондош дўсти ҳисобланган. У соҳибкаромат, ғайб илмининг билимдони бўлган. Шунинг учун ҳам унинг ижодида Аллоҳ ишқи ва инсон қадри бош масаладир. Вали бобо, ҳақ йўлида ҳалол ва пок,

¹ Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. 38-39-бетлар.

² К. Каттаев. Шайх Худодод Вали тарихи. 12-бет.

камтарин ҳаёт кечиради. Одамларни ҳам ҳалоллик ва покликка, аҳиллик ва меҳнатсеварликка ундайди. У шуҳрат кетидан қувмайди, жоҳиллик олдида бош эгмайди¹.

Техника фанлари доктори, профессор С.Р.Раззоқовнинг фикрича, ҳазрат кечалари муроқабага берилиб, сўфийларни Аллоҳни зикр этишга даъват этар, одамзод ҳақида мушоҳада ҳолида ўтирар, ибодатга берилиб, кам ухлар, тасаввуфнинг расмий қоидаларини бажарар эканлар: маҳфий қолмағайким, ҳазрати азизон шайх Худодод Валининг мушоҳодатлари башарият тоқати кўтара олмайдиган даражада эди. Ҳар тун ярим бўлгач, ўз нафсларига хитобан айтур эдиларки: «Эй, Худодод, шайтон сени уйқуда кўрса вақти хуш бўлғай» деб хонақоларига ўтиб зикри «Арра»га мутаважжих кечаси билан мушоҳада қилиб чиқар эдилар. Гоҳида кечаси сўфийларни зикрига буюрар, гоҳида эса сўфилар ухланглар деб, ухлашга буюрар эдилар.

Ул зотнинг бундан кўзлаган мақсадлари ул эрдики, токи, ибодат муридларига одат бўлмағай, зеро ибодат тарки одатдур, тасаввуф эса тарки расмийчиликдир².

Худодод Вали кўп риёзатлар чекиб Бухоро, Гиждувонда бўлиб, шариат илми билан машғул бўлган. У киши шундай деган: «Ҳақ субҳона ва таоло мени умримнинг бошидан охиригача фақрлар либосида ва фақрлар даврасида бўлишимни буюрган». Мен шариат илмлари билан машғул пайтимда ҳужрамда бўйрадан ўзга палос бўлмас эди. Қиш ва ёз эгнимда либос биргина пўстин эди. Менинг ҳаётим пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларига мувофиқ кечар эдики, ул зот: «Фақр шундай кишики, пиширишни хоҳлар қозон топилмас», — деб буюрганлар.

Худодод Вали қутб ул-ақтов шайх Жамолиддиннинг кимё хосиятли суҳбатларидан баҳраманд бўлган. Шайх Худодод Валини ўз шогирдлари-муридлари қаторига қўшган ва унга насиҳат қилган, мол-дунёга қизиқмаслигини уқтирган: эй, толиби содиқ, билгилки, ҳазрати азизон тажрид ва тафридда замонанинг яғонаси эрдилар. Ҳар ҳафта ихлосмандларга

¹ Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали — Яссавия тариқатининг машҳур намоёниси. 52-53-бетлар.

² С.Р.Раззоқов. Ҳазрати азизон шайх Худодод Вали фаолиятлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар тарихидан баъзи лавҳалар. 108-бет.

хоналаридаги бор нарсаларни тарқатар эдилар. Бундай тажрид ва тафрид ҳазрати шайх Жамолиддин томонидан Ҳиротда ул зотга муршидлик рухсати берилган вақтда буюрилган эди. Ул зот: «Мавлоно Худодод, сизга қатор-қатор карвонлар назр-ниёз келади. Лекин сиз илтифот қилманг»¹.

Ҳазрат Азизон шайх Худодод умрлари охирларида касал бўлиб қолган ва бировнинг ёрдамисиз ўринларидан тура олмас эмишлар. Аммо шундай бўлса-да, тоат-ибодат қилиш вақти бўлгач, шундай бир ғайрат билан ҳаракат қилар эканларки, ҳатто симоъ ва рақсга тушиб кетар эканлар.

Ҳазрат Азизон Худодод умрлари охирида ул киши ҳақидаги маноқиб рисолаининг тезроқ ёзилишига ундар ва ўзлари ҳам шеър айтишга кўп вақтини сарфлаган эканлар. Бу ҳақда ҳазрат Худодод ҳаётлиги вақтида ёза бошланиб, вафотларидан сўнг ниҳоясига етган маноқиб-рисолаининг муаллифи шундай ёзади:

Ҳазрати Худодод айтадиларким, мен йигирма уч ёшимда ҳазрат азизон шайх Жамолиддинга қўл бериб, ул муршиднинг фотиҳаларига — оқ йўл тилашларига муяссар бўлганимдан бошлаб ҳозиргача, яъни эллик йил давомида халқни ҳақ томон чорладим, фақру фано водийсини кезиб чиқдим².

Кошифий ва Биноий ахлоқ фанининг асосий мақсади яхши хулқ ва ижобий хислатларни эгаллаш бўлиши кераклигини уқтирдилар.

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул вақое» асарида «Мавлоно Биноий фазилатлари ва унинг улуғ амир Алишер билан зарофати» номли қисми бор. Ўша ўринда Восифий Жамолиддин Биноийнинг тасаввуфга, сўфийларга бўлган муносабатини кўрсатиб берган. Унда ёзилишича, мавлоно Биноий Навоийга зўр эътиқод билан қараган. Аммо мана шу ўта яхши ўзаро муносабатга баъзи ғаламисликлар туфайли дарз кетиб, Биноий Ироққа Дарвеш Деҳакий юртига маълум муддатга чиқиб кетишга тўғри келган. Дарвеш Деҳакий Ироқ шоирлари пешвоси эди. Биноий Ироқда уч кун Дарвешни излаб тополмайди, чунки дарвешлар қиш кунлари совуқда гишт қуйиш билан машғул бўлишар экан. Ёзда амирул мўъминин Умарга ўхшаб иш тутишган.

¹ И. Салоҳий, А. Облоқулов, С. Раззоқов. Ботиний ва зоҳирий илмда аср ягонаси эрди. 61-бет.

² Б. Валихужаев, Б. Ўринбоев. Худодод Вали. 12-13-бетлар.

Бинойининг Дарвеш Деҳакийга шавқ ва муҳаббати ошиб, унинг уйига боради. Мезбонга Биной «Мен қуббатулислон Хуросонданман» деган. У киши «Пири Жом ҳузуриданми?» деб сўраган. У киши таҳаллусимни сўрадилар. Мен — Биной дедим. Кейин туриб, мени ўз ёнларига ўтқаздилар ва ғоят лутфлар кўрсатдилар...¹

Биной Табриз вилоятида Яъқуббек мулозиматига мушарраф бўлади. Биной Яъқуббек шоҳни дилнавоз шоҳ деб атаган: «Бизнинг диёрда сизларга нималар ёқди?» Мен: «Дарвеш Деҳакий суҳбатидан ўзга ҳеч нарса ёқмади!» дедим. Дарвешни мадҳ ва васф қилдим. Гап давомида маълум бўлдики, шоҳ Дарвешни кўрмаган экан.

Шоҳ хижолат бўлиб, муншига уни чорлаш учун нома ёзишни буюрган. Ўз садрини туҳфа ва ҳадялар, эгар-жабдуқли от, сарупо билан Дарвешга жўнатади. Дарвеш ҳадяларни олгач, подшони дуо қилиб, унга санолар ўқиб, деди: «Оламини безаб турган ройига маълум қилингки, мен ўзимни подшога муносиб ҳамсуҳбат ва тенг кўролмайман. Унинг вилоятида яшаётганимнинг ўзи етади. Унинг мартабаси ва подшолигини дуо қилгум, аммо мени талаб қилмасинлар», деди. Ҳарчанд қистасалар ҳам кўнмади.

Подшо саройга келишини қаттиқ илтимос қилгач, подшо Яъқуббек мадҳи ва насиҳатига бир ғазал битиб борган.

Шоҳ билан ўтирганда ғазални ўқигач, мажлисдаги юз чоғли киши ва подшонинг кўнгли юмшаб, ундан сўраган: «ҳазрати Дарвеш фақирдан нени талаб қиладилар?» Дарвеш: «подшоҳимизнинг умрини тилаймиз», деди. Подшо ундан тилаган нарсасини беришлигини айтса-да, дарвеш унга жавобан подшо суҳбатига чорламаслигини, тинч қўйишлигини, унинг дуои жонини қилишлигини маълум қилади. Аммо подшо унга шоир юртида боғча ва сарой борлигини айтиб, ўшаларни дарвешга туҳфа этади. Дарвеш деди: «Шоҳим, сиз яхши гапни айтдингиз. Аммо менимча, яна дарвешлар жамоаси бор. Буни эшитиб маълум бўладилар ва дарвеш шоҳ ҳузурига бориб, ўзини халос қилибди, биз эса юк остидамиз, деб ўйлашади».²

Кўриниб турибдики, Биной подшо ва дарвеш ўртасидаги муносабатни шоҳ-дарвешлик мақомини, давлат арбоблари

¹ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақое. 109-бет.

² Ўша манба. 110-бет.

шоҳлар ҳам дарвешлар суҳбатидан баҳраманд бўлиб туришлигини ва маънавий-моддий кўмакдош эканлигини таҳлил этган.

XVI асрнинг адабий, фалсафий ҳаёти ҳалигача чуқур ва ҳар томонлама текширилганича йўқ. Мавжуд илмий адабиётларда шу даврдаги уч-тўртта кўзга кўринган шоир ёки носирлар ҳақида маълумот берилиб, уларнинг ижодиёти таҳлил қилинади. Аммо шу вакилларнинг майдонга келишига сабаб бўлган адабий ҳаёт яхлит ва тўлалигича, хусусан бир замондаги жараён сифатида қайд қилинмайди.

Давр адабий-фалсафий ҳаётини ҳар томонлама ўрганишга доир қимматли материал берувчи ёдгорликлар сифатида Восифийнинг «Бадоеъул-вақое», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб», Султон Муҳаммад Мутрибийнинг «Тазкиратуш-шуаро» каби асарларини эслатиш мумкин. XVI аср адабий-фалсафий жараёнини юқорида келтирилган манбалар ва шу даврда яшаб ижод этган шоир ва адиблар асарларида баён қилинган материалларни ўрганиб чиқиб ёритиш мақсадга мувофиқдир.¹

Ҳасанхожа Нисорий «Музаккири аҳбоб» тазкирасида «Шоирларнинг энг малоҳатлиси мавлоно Восифийнинг ёди» зикрида Восифийнинг 1536-1539 йиллар орасида оламдан ўтганлигини, Тошкентда Шайхонтоҳур қабристонига дафн этилганлигини айтади.

Зайниддин Маҳмуд Восифий асли ҳиротлик бўлиб, 1512 йили ўз ихтиёри билан Мовароуннаҳрга келган. Восифий Самарқанд ва Бухорода бўлади, кейин Тошкентга келиб, умрининг охиригача Тошкентда яшайди.

Восифий адиб, шоир, рассом, хаттотлик санъатида ўз даврида тенги йўқ санъаткор. У, Мирзо Ҳайдарнинг ёзишича, хаттотлик санъатини қайнотаси Султон Али Машҳадийдан ўрганган.

Замонасининг етук адиби ва шоири Зайниддин ибн Абдужалил Восифийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида унинг ягона улкан асари «Бадоеъул вақое» («Нодир воқеалар») орқалигина фикр юрита оламиз. Восифий бу асарини эсдалик сифатида ёзган.

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. III жилд. 23-бет.

Тасаввуфда Савожий томонидан қаландария тариқатига асос солинган, қаландар-дарвешлар диний расмиятчиликдан холи, вужудан ва руҳан Аллоҳга яқин бўлган, унинг эрка бандалари ҳисобланган. Шунинг учун бўлса керак Зайниддин Восифий «Бадоеъул вақое» асарида «Муфрад қаландар зикрида» ироқлик Муфрад қаландар паҳлавонлигини, уни Ҳусайн Бойқаро ва эл-улус севиб, ҳурмат қилишини тасвирлаган.

Подшоҳ султон Муҳаммад Восифийга хитобан: «Хуросон ятимларини калтак жангида енгиб, уларнинг умри кемасини ҳайрат гирдобига ташлаган Муфрад қаландар ҳикоятларидан гапириб берсангиз», дейди.

Восифий подшога ҳикоя айтиб берган. Хуросон муфрадларининг талабкаши ва лангардори Дарвеш Аҳмад саллакаш Ҳижоз сафаридан келди. У билан Бағдоддан Муфрад номли бир қаландар ҳам келди. Хуросон паҳлавонлари ва муфрадлари: «Биз хушқомат ва зеболикда Муфраддек одамни кўрмаган эдик», — деганлар.

Дубулға шаклида бошида қалпоғи, етмиш ямоқ мағрибий намад тўни бор эди. Ичига кумуш қўйилган таёғи ҳам бор эдики, шариат ман ўлчовида уч ман келарди. У Ҳирот хиёбони бошига келиб овоз қилди: «Ҳиротнинг беш дарвозаси ва тўққиз булутининг паҳлавонлари, ятиму наҳангларини чорлайман! Шу чўпга ким келса, агари Рустаму Достон, Соми Наримон ва Исфандиёру Рўйинтан бўлса ҳам у билан жанг қиламан!».

Муфрад қаландарнинг хитобаси султон Ҳусайн Бойқаро-гача етади, шоҳ уни ҳузурига чақириб, ҳол-аҳвол сўраган. У подшоҳга таъзимда бўлиб, «Рубъи маскун паҳлавонлари хизматингиз куллуғида бўлғай!» — деб жавоб беради. Мирзо (Ҳусайн Бойқаро) унинг фасиҳати ва балоғатидан ҳайратда қолиб, яқинроқ чақирди ва қўлини унинг қалпоғига қўйиб деди: «Мардона бўл, бизнинг ҳимматимиз сен томонда бўлади». Муфрад подшога маъқул тушди.

Муфрад қаландар Аламдор деганнинг ўғли билан жанг қиладиган бўлади. Аламдорнинг ўғли ҳам жуда паҳлавон, забардастликда бебошлар унга ҳам тан берган эдилар.

Жанг Боғи Зоғон чорбоғининг ҳовузи четида бўладиган, шаҳзода Мўмин Мирзо ҳам жанг куни чортоқ равоғида

йигитлари билан жангни томоша қиладиган бўлади. Жангни Ҳусайн Бойқаронинг ўн тўрт ўғли ҳам кузатади. Муфрад ва Аламдор ўғли ўртасида мисли маст икки шер ёки икки қутурган фил каби майдонда жанг бошланган. Муфрад имкон бермай, чаптастлик билан рақибини жағига уриб, ерга ағдаради. Халойиқ уни олқишлаган. Подшо табоқда олтин келтириб, унинг бошидан сочган.

Шу бўлдию Муфраднинг паҳлавонлик ялови ва забардастлик байроғи осмон авжи ва ою қуёш манзилига етди.¹

Бундан шундай хулоса чиқадики, Зайниддин Восифий нафақат жамиятнинг бир табақаси, балки тасаввуфнинг қаландария тариқатидаги тоифага ҳам бепарво бўлмаган ва уларнинг ҳаёти, фаолиятини ўзининг «Бадоеъул вақое»сида тасвир этган.

Тасаввуфнинг — нақшбандия таълимотининг илғор, умуминсоний, ахлоқий аҳамияти ҳақида тўхталганда, Хожагон тариқатига хос бўлган бир муҳим жиҳат — мазкур таълимотда асосий хусусият бўлган ширу-шакарлик, зуллисонайнлик жиҳатига тўхталамиз. Бу албатта, қадим замонлардан буён Туркистондаги аҳоли, асосан бирга, бақамти, дўст, биродар, яқин қўшни, қон-қардош, ватандош-қондош, диндош бўлиб яшаб келаётган туркийзабон ва форсийзабон халқларимизнинг ўзаро яқинлиги, яқин қўшнилиги ва биродарлигидан келиб чиқади.

Шу жиҳатдан Туркистон фарзанди Маҳмуд Аҳмад Ҳазиний Туркияга бориб, турк ватандошларига яссавия-нақшбандия тариқатларини ёйишда катта хизмат қилди.

Басралик дарвеш аёл Робиа Адавияга жаннат ҳақида қандай фикрдасиз, деганларида: «Аввал қўшни, ундан кейин эса уй!» яъни, мусулмоннинг истаги жаннат орзуси эмас, балки қаерда бўлса ҳам, худонинг дийдорини кўрмоқликдан иборат бўлиши лозим», — деб қўшниси ҳақида қайғурган. Ҳазиний ҳам Мовароуннаҳр халқлари нақшбандия-яссавия тариқатидан бахрамандлигини чуқур ҳис қилгани ҳолда, қўшни Туркияга шу таълимотлар моҳиятини ёйиш учун ҳижрат қилган бўлса ажаб эмас.

Ҳазиний яшаган даврда икки тилда (туркий ва форсийда) ижод қилиш анъанага айланган бўлса, иккинчидан, мақсад

¹ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақое. 114-115-бетлар.

форсийзабон халқларнинг ҳам яссавийлик тариқатига бўлган қизиқишларини кучайтириш эди. Бундан яна бир хулоса келиб чиқадики, демак, ўша даврларда яссавийлик тариқати нафақат Мовароуннаҳрда, балки атрофдаги форсийзабон мамлакатларда ҳам маълум мавқега эга бўлган.

Аҳмад Ҳазиний «Манбаул-абҳор фи риёзил-аброр», «Жавоҳирул-аброр» тасаввуфий асарларида шариат-тариқат-маърифат-ҳақиқат ҳақида ва уларнинг вазифаси тўғрисида фикр билдирган. Ишқ, шайх ва шайхлик, шайх-мурид, тариқат силсилалари, зиёрат, риёзат-мулоҳаза, одоб, зикр, зикри арра, тавҳид, ҳол, қалб-сир-руҳ, хилват, завқ-шавқ-жазба, тажалли, файзу-футуҳ, шукр, сабр, май-бода, сархушлик, нур, фақру фано ва фақирлик, висол ва сўфий, сўфийлик мазмунини шеърӣ усулда ифода этган.

Сўфий — Ҳазиний фикрича, соф бўлмоғи, ҳақ учун ҳурпаридек тоза бўлмоғи, олий ҳиммат ва даргоҳида холи бўлмоғи, икки олам лаззатидан ўзини тиймоғи, нафсни жиловлаб покиза бўлмоғи лозим деб талқин қилади:

*Сўфийи софий алойиқдан бари,
Истамаз жуз ҳақ агар ҳуру пари.
Ҳақ йўлинда ҳиммати олий керак,
Даргоҳинда нисбати ҳомий керак.
Икки олам ишратина боқмағай,
Жуз Худо ҳар сувда сувдек оқмағай...¹
Илми ботиндур Ҳазиний матлаби,
Сўфийун бирла сафойи машраби...²*

Тасаввуф адабиёти вакиллари ижодида ишқнинг бош мавзу қилиб олинганлигига асосий сабаб — оламнинг севги туфайли яратилганлиги. Зеро, башар ҳаётидаги барча эзгу ишларнинг манбаси муҳаббатдир. Лекин инсон ҳаётининг бош манбаи бўлган севгига эришмоқ осон иш эмас. Бунини Яссавий ҳам ўз ҳикматларида такрор-такрор баён этади:

*Ошиқлик улуг даъво қилсанг муни,
Меҳнат бирла синар эмиш Мавлом сени.*

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 69-бет.

² Ўша ерда. 65-бет.

Дарҳақиқат, «... ишқ йўлига кирмоқ осон эмас», чунки ошиқлик ҳар кимнинг кори эмас. У фақат жигар соҳибларининг ишидур», — деб ёзади Ҳазиний.

Ҳазиний Абдулҳолиқ Ғиждувоний ва Аҳмад Яссавийнинг сўфийлик мақоми, Туркистон мулкининг пири муршиди дунё қутбларининг қутби ва йўл кўрсатувчиси эканлигини, башарият тарбиячиси эканлигини, подшоҳлар унинг остонасида қул эканлигини таъкидлаб ёзади: «Кўп подшоҳлар у (Яссавий)нинг остонасида қулдир. Ҳар ким унинг уйғоқ-хушёр жонига муҳтождир. Ясси, Мовароуннаҳр ва Яманда аёлу-эркак ҳар ким унинг итоатида. Ҳар муриднинг нафсу ҳавоси бошига илоҳий зикр бўлмиш арра зикрини у (Яссавий) тортди. Хизр пайғамбар Вадуд (Аллоҳ)нинг илҳоми ила унга (Яссавий)га арра зикрини талқин этди... У (Яссавий) арра зикрида содиқ бир шайхдир...».

«Эй, Ҳазиний ҳазрати Султон (Яссавий)нинг тариқатидан баҳс этки, излаб сўраганлар учун ҳақ бир йўл бўлсин... Ном соҳиби, дин султони ҳазрати Аҳмадки, Абу Юсуф (Ҳамадоний)нинг ошиғи эди. Баррақий ва Андоқийдан кейин у тақво эри (Яссавий) Юсуфнинг ўрнини олди. Ҳазрати султон (Яссавий) сажжодага кечди ва дардлиларнинг иши у орқали унди. У (пайғамбарнинг) ҳирқа ва хурмосига эришди, қуёши у билан порлади. Пўстин остида яширин подшоҳ эди. Яширинча халқни ҳақ йўлига чақирди... Дунё қутбларининг қутби, туркларнинг (маъно) султони, яссилик улуғ шайх Хожа Аҳмадки, унинг даргоҳида неча минг авлиё фақр мақомини қўлга киритдилар ва йўқлик (фано) йўлини тамомладилар. Ҳақ эрлари унинг даргоҳида хизмат камарини боғладилар, қутбларнинг қутби унинг оёғига бош қўйди. Ҳақ йўлида йўлга кирганларнинг боши, оғзининг тупроғи маликлар тожининг инжуси(га айланди)».¹

Ҳазиний «Жавоҳирул-аброр»да дарвешларнинг сафоли суҳбатларини, улар абадийлик учун яшашликларини кўрсатган. Шунингдек, минтақамиз ҳаётида из қолдирган шайхларни, хусусан, Яъқуб Чархий, Хожа Аҳрор, Баҳоуддин Нақшбанд,

¹ Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. 54-бет.

Махдуми Аъзам номларини тилга олиб ёзади: «Биз (бу дунёда абадий) қолмаймиз, (лек) дарвешларнинг бақоси то қиёматга қадар абадийдир».

Маҳмуд Аҳмад Ҳазиний «Жавоҳирул-аброр» асарида шайх валийлардан Мансур ота, Ҳаким ота, Сулаймон Боқирғоний, Садр ота, Жамолиддин Шоший, Бобо Рашид, Хожа Али, Полвон шайх, шайх Мавдуд, шайх Ходим, мулла Худодод, мулла Валий Кухзарий, Қосим шайх, мулла Амин, Сулаймон Ғазнавий каби яссавия улуғлари билан боғлиқ манқабаларни келтирган.

Асарда, хусусан форсий матнда муаллиф кўплаб шайхлар билан бир қаторда Мовароуннахрнинг ижтимоий, маънавий ҳаётида муҳим рол ўйнаган юксак мавқе соҳиблари номларини тилга олади. Шулардан бири Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Вали ҳазратларидир. Маълумки, бу сиймо ҳақида анча тадқиқотлар олиб борилган. «Жавоҳирул-аброр»да Ҳазиний бу улуғ раҳнамо шаънига илиқ сўзлар айтади. «Хожа Аҳрор Ҳисор элида Яъқуб Чархийдан ишнинг сирини ўрганди. Нақший тариқати бекаму кўст ой бўлган Убайдуллоҳ (Хожа Аҳрор) билан ривож топди. Унинг нисбати туфайли хофий зикрнинг қиймати ортди. Унинг Нақши (Баҳоуддин) Нақшбанд йўли бўлди».

Ҳазиний яссавийликдаги зикри арра хусусида тўхталар экан, бошқа тариқат вакиллари қатори Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг ҳам бу зикр туфайли ошуфта бўлиб қолганини ҳикоя қилади: «Аллоҳу зулжалол булбулларининг билувчиси, ҳаққа восил бўлиш боғининг Хожа Аҳрори (Яссавий шайхи) Камол Иқонийга дедик: «Бир булбул каби биз учун кўнгилдан арра зикри бажо айла!» Камол Иқоний арра зикрини бошлаганида, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор дедик: «Кўнглимизни ёндирдинг, бу зикр оташи билан жонимизни ёқдинг». Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг бу самимий эътирофидан илҳомланган Ҳазиний шундай давом этади: «Дарҳақиқат, бу оташдек зикр тупроқдан оламни юксалтирди. Унинг само садоси ва чақмоғи то Арши аъло устига қадар етиб борди. Ҳақ зикрининг сирини фақат кўнгил аҳли ва ўтган зикрларнинг дарсларини ўқиганлар

билади. Кўнглида бу самоъ ва жўшқинлик бўлмаган ҳар ким арра зикрининг моҳиятини қаердан билсин?»¹

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг кўп шаҳар ва қишлоқларини кезар, улуғ авлиё зотларнинг қабрларини тез-тез зиёрат қилиб турар, уларнинг руҳониятларидан файз олар эди. «Жавоҳирул-аброр»да ёзилишича, Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари Занги отанинг муздек тупроғидан «Аллоҳ» деган фарёднинг самога юксалишини ҳар тонг ва шомда эшитар экан.

Ҳазиний асарида ёзилишича, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор яссавия машойихидан Шайх Ходим билан дўст тутиниб, кечакундуз у билан бирга бўлишни истаган экан.

Шундай қилиб, Ҳазиний битиб қолдирган мазкур маълумотлар Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг бошқа машойихлар каби яссавия улуғларига ҳам ҳурмат-эҳтиром билдирганини, замондош яссавия шайхлари билан самимий ва дўстона муносабатда бўлганини кўрсатади.² Шундан кейин муаллиф нақшбандиянинг яна бир вакили Косоний (Маҳдуми Аъзам) ҳазратлари ҳақида сўз юритади: «Ундан (Хожа Аҳрорнинг халифаси Мулла Муҳаммаддан) эса Косоний иршод олди». У ҳеч кимни Косонийга тенглаштирмади. У Хожагий Косонийнинг сархуши эди. Ундан кўп орифлар иршод олдилар.³

Адабиётшунос Нодирхон Ҳасан фикрича, сўфийлар фақирлик мақомларидан ва машуқнинг ёдидан доим завқ оладилар. Улар мосуво — Худодан бўлак нарсалардан холи бўлганлар. Чунки улар нафсу ҳаволарини енгган, риёзату мушоҳада босқичларидан ўтганлар. Фақру фано мақомида экан, уларнинг феълу атворларида риёдан асар ҳам кўринмайди, солиқ ҳақда фано бўлгач, башарий иллатлар уни тамоман тарк этади. Зеро, Ҳазинийнинг ўзи «Аллоҳнинг валийлари ҳам фақру фаноладирлар»⁴, деб таъкидлайди.

Ҳазинийнинг ўзи эса дарвешга таъриф-тавсиф бериб бундай дейди: «Дарвешларнинг кўнгил очувчи суҳбатлари минг

^{1,2,3,4} Нодирхон Ҳасан. Ҳазиний Хожа Аҳрор Вали ҳақида. 14, 41-58-бетлар.

чаман сайридан авлодир. Дарвешларнинг сафо бағишловчи суҳбатлари кўнгилдан ғам-ташвишни кетказади».

Дарвешларнинг дунёни акс эттирувчи қадаҳлари шундай-ки, Искандарнинг ойнасидан ҳам тиниқ кўрсатади. Кимнинг бошига дарвешларнинг санжоғидан бир соя тушса, у соя куёшга айланади. Эй Маҳмуд, сен ўзингдан ғофил бўлма, дарвешларнинг хушнудлигига юз бур!.. Дарвешга дунёда хуш айш йўқ... (Пайғамбар алайҳиссалом айтадиларки) дарвешларни севмоқ жаннат калитидир¹.

«Жавоҳирул-аброр» ёрдамида Мовароуннаҳр ҳудудида нақшбандийлик, кубравийлик, қодирийлик билан бир қаторда яссавийликнинг ҳам кенг тарқалгани, шунингдек, айна вақтда бу тадқиқот нафақат Мовароуннаҳр, балки Шом, Ироқ, Яман, Курдистон, Рум каби ўлкаларга ҳам етиб боргани маълум бўлди. «Жавоҳирул-аброр» Ҳазинийнинг XVI асрда яшаб ижод этган истеъдодли шоир, олим ва мутасаввуф бўлганлигини кўрсатувчи ўзига хос бир асардир.

Мутрибийнинг ҳаёти, илмий фаолияти ҳақида В.Абдуллаев, Б.Валихўжаев, Б.Аҳмедов каби тарихчи ва адабиётшунослар фикр билдирганлар.

XVI асрнинг иккинчи ярми XVII асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган истеъдодли шоир, адабиётшунос ва мусиқашунос олим Мутрибийнинг ҳаёти ва ижоди хусусида шу кунга қадар жуда кам маълумотга эгамиз. Қўлимиздаги маълумотларга қараганда, Мутрибий XVI асрнинг иккинчи ярмида туғилиб, XVII асрнинг 30-йилларида вафот этган. У машҳур бухоролик шоир ва адабиётшунос Хожа Ҳасан Нисорийнинг шогирди бўлиб, 320 дан ортиқ мовароуннаҳрлик шоирлар тўғрисида қисқача маълумот берувчи «Тазкират уш-шуаро» асари муаллифидир. Бироқ Мутрибийнинг бундан ташқари яна «Нусхаи зебони Жаҳонгир» («Жаҳонгир подшонинг зебо китоби») ва «Хотироти Мутрибий» («Мутрибий хотиралари») номли асарлари ҳам бўлиб, «Тарихи Жаҳонгир»

¹ Нодирхон Ҳасан. Ҳазиний Хожа Аҳрор Вали ҳақида. Ҳидоят. 2004, 12-сон, 41-58- бст.

(«Жаҳонгир подшоҳ тарихи») асари билан бир муқовада Англиянинг «Индия оффис» (Инв. № 3023) кутубхонасида сақланади. Асар ҳақида бир вақтлар англиялик шарқшунос Гермен Эте айрим гапларни айтиб ўтган эди.¹

Мутрибийнинг замондоши Мир Дўстий Самарқандий эди. У Ҳинд ўлкаси сафаридан қайтиб келгач, Мутрибийни ҳам сафар қилишга ундайди. Аммо муаллиф узоқ вақт давомидаги иқтисодий танқислик сабабидан бу саёҳатни амалга оширолмаган экан. Фақат XVII асрнинг 20-йиллари бошларида ана шу сафарга тайёргарлигини кўра бошлади. Бу вақтда Ҳиндистонда Акбарнинг ўғли Жаҳонгир ҳоким эди. Мутрибий Ҳиндистонга бирор совға билан боришни ўйлаб, яна бир тазкира тузишни маъқул топади ва уни 1625 йилда тугатиб, йўлга чиқади. 1626 йили Пешоворга етиб келиб, ниҳоят 1627 йилнинг 25 феввали пайшанба кунида Жаҳонгирнинг қабулида бўлиб, ўзи тузган тазкирани унга тақдим этади. Худди шу куни у 70 ёшга тўлган эди.

Шоҳ Акбарнинг ўғли Жаҳонгиршоҳ ҳузурига Мутрибий йигирма тўрт марта киради. Жаҳонгиршоҳ ҳар гал ватандошини иззат-икром билан қабул қилади. Ўн тўққизинчи учрашувда шоҳ ватанидаги сўфийлар, жўйборий хўжалар ҳақида гапириб беришини сўрайди. Мутрибий жўйборий хўжалардан Абдурахимхожа, Абдухожалар ҳақида сўзлаб берган.

Йигирманчи учрашувда Жаҳонгир подшоҳ Мутрибийнинг китобини ўқиганлигини, унда жўйборий хўжалардан Тождидин Ҳасанхожа ўғли Юсуфхожа ҳақидаги қайдларни учратганлигини айтиб: «Унинг ғазалларини ўқиб шу фикрга келдикки, хожазода ўта қобилиятли ва яхши шеърлар ёзар экан. Шу вақтгача уни менга хожа Зайнуддин Нақшбандий таърифлаган, уни шундан билардим, аммо шеърлари билан таниш эмас эдим. Энди билдимки, бу киши ҳаддан зиёд қобилиятли одам ва жўйбор хожалари орасида шеъриятда унга тенг келадиган одам йўқлиги маълум бўлди»,² — дейди.

^{1,2} Б.Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. 285-бет.

Жаҳонгиршоҳ ҳам тасаввуф намояндалари ижодига эътиборсиз қарамаган экан.

Мазкур рисоламизда тасаввуф таълимоти ва унинг XVI асрдаги йирик вакиллари ҳақида мухтасар фикр юритилганда шуни таъкидламоқ керакки, улуг мутафаккир адиб, шоир ва жамоат арбоблари Мирзо Бобур, Байрамхон, Гулбаданбегим, Шайбонийхон, Убайдуллохон, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Абдулваҳҳобхожа, Махдуми Аъзам, Худодод Вали, Биноий, Восифий, Ҳазиний, Мушфиқий, Мутрибий нафақат ўзи яшаган жамияти учун, балки кейинги авлодлар учун ҳам улкан ижтимоий-маънавий мерос қолдирдилар. Улар ўз асарларида заминнинг гуллаб-яшнаши, инсониятнинг равнақи, илм ўрганиш орқали дунёни чуқур идрок этиш, уни неъматларга тўлдириш, фоний дунё заҳматларини ақл-идрок, сабр-тоқат, хоксорлик билан енгиб ўтиб, фақат Илоҳ васлига интилиш ғоясини илгари сурдилар. Ўзларидан жуда кўп тасаввуфий асарлар қолдирдилар, одамзотни поклик, ҳалолликка даъват этдилар. Ўзларининг турли қимматли ғоя ва фикрларини илгари сурдилар, халқни аҳил-иноқликка, подшоларни адолат ва инсофга чақирдилар.

МУНДАРИЖА

I боб

Мовароуннаҳрда ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикр равнақининг иқтисодий ҳамда маънавий заминлари

Муқаддима	3
Иқтисодий ва сиёсий вазият	5
Маданият ва илм-фан	24
Ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий фикр ривожининг ўзига хос хусусият- ларини ўрганишдаги методологик муаммолар	35

II боб

Мутафаккирларнинг ижодий мероси

Шоир ва адибларнинг ҳаёти	50
Мутафаккирларнинг ижодий фаолияти	100
Алломалар дунёқарашига салафлар таъсири	166
Тасаввуф таълимоти ва унинг XVI асрдаги йирик вакиллари	214

«TAFAKKUR PLYUS»

**масъулияти чекланган жамияти
қуйидаги матбаа хизматларини амалга оширади:**

Босмахона хизматлари:

- Журналлар, газеталар, китоблар, брошюралар ва бошқа босма маҳсулотларининг оригинал макетини тайёрлаш ҳамда чоп этиш;
- Ташқи ва ички рекламалар;
- Таклифномалар, визиткалар, конвертлар, плакатлар, этикеткалар, календарлар, буклетлар;
- Канцелярия маҳсулотлари (дафтарлар, бланкалар, иш қоғозлари).

Матбаа хизматлари:

- Мухаррирлик, матн териш, таржимонлик ва мусахҳиҳлик ишлари.

Мултимедиа хизматлари:

- Компютерда саҳифалаш ва дизайн ишлари;
- Электрон дарсликлар;
- Қўлёзма ва китобларнинг электрон вариантларини тайёрлаш.

Маълумот учун телефонлар:

(+99871) 235-75-84

(+99897) 440-37-16

E-mail: maktub@tafakkur.uz

Веб-сайт: www.tafakkur.uz

Сирожхон ҒОЗИЕВ

МОЗИЙГА НАЗАР

Масъул муҳаррир Ф. МУҲИДДИНОВ

Нашриёт муҳаррири А. МУХТОРОВ

Техник муҳаррир ва рассом А. МАМАСОДИЕВ

Мусахҳиҳ Ҳ.НИШОНОВ

Компьютер операторлари О. МУХТОРОВ

Босишга 20.01.2009 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84 1/32, Ҳажми 17 б. т. Адади 2000.

Буюртма № 19/12-08

Нархи келишилган ҳолда.

Алишер Навоий номидаги

Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.

Оригинал макет «Tafakkur Plyus» МЧЖ

медиа марказида тайёрланди.

«Tafakkur Plyus» МЧЖ босмахонаси.

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,

Мавлонов кўчаси, 1^А-уй.

E-mail: maktub@tafakkur.uz

www.tafakkur.uz

Тел. 235-75-84, 440-37-16.

Сирожхон Ғозиев 1958 йили Булунғур туманида туғилган. Фалсафа фанлари номзоди, доцент.

«Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари» (1999) монографияси муаллифи.

«Аجدодларимиз ижтимоий-сиёсий ва маънавий ахлоқий қарашлари» (2003), «Нур шарқдандур» (2003), «Маънавий комиллик сирлари» (2005) каби ўқув ва илмий-услубий қўлланмаларнинг ҳаммуаллифидир.

Миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳамда ижтимоий-ахлоқий ва фалсафий мавзулар йўналишида илмий изланишлар олиб боради.

